

PESCHKA VILMOS

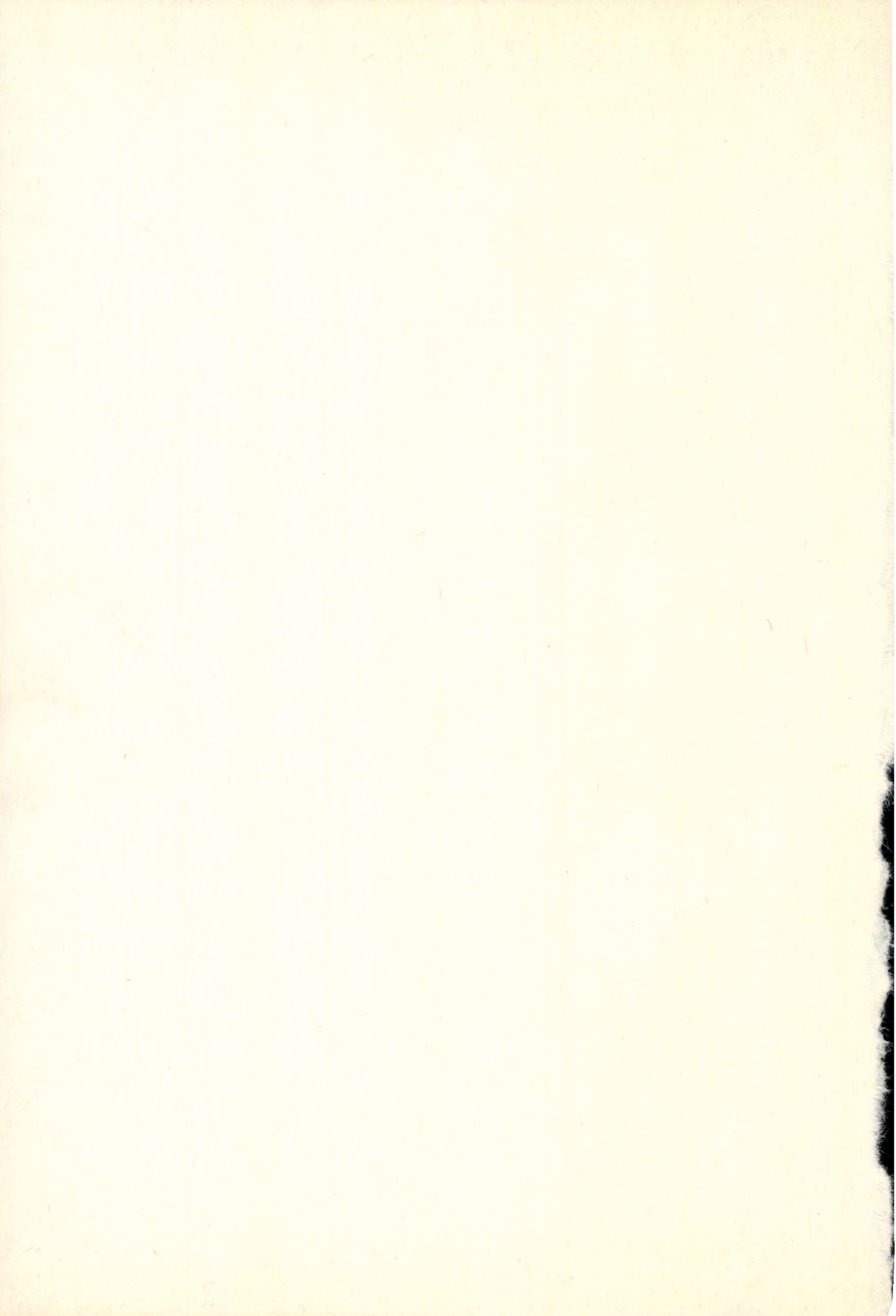
A JOG

SAJÁTÓSSÁGA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

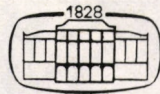

A JOG SAJÁTOSSÁGA

PESCHKA VILMOS

A JOG SAJÁTOSÁGA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1988

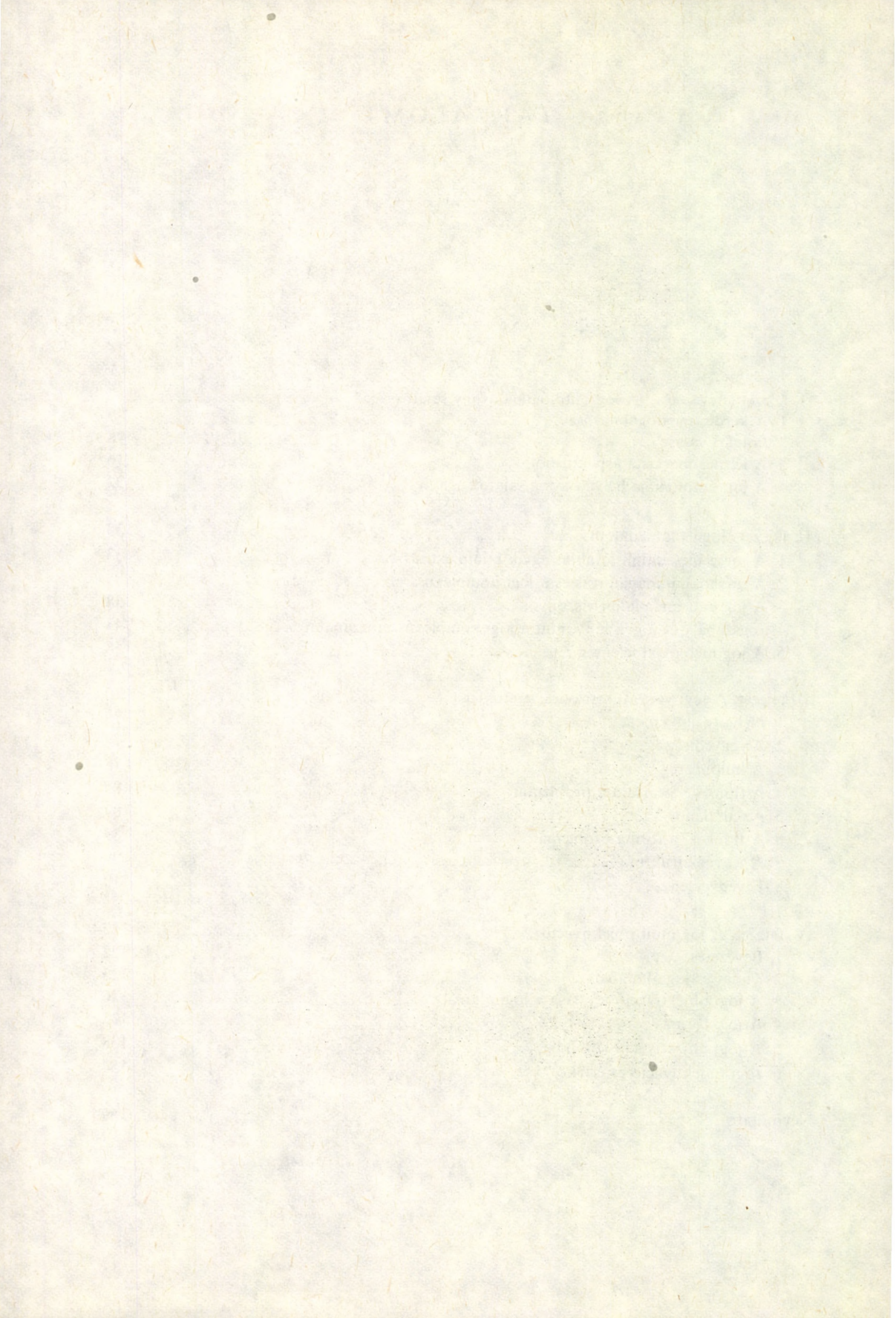
ISBN 963 05 4718 X

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1988 · Peschka Vilmos

Printed in Hungary

TARTALOM

I. fejezet (Bevezetés). A jog ontológiája avagy sajátossága?	7
1. A kérdés megfogalmazása	7
2. Polgári válasz	8
3. A kérdés marxista aspektusból	16
4. A jog ontológiája helyett a jog sajátossága	22
II. fejezet. Jog és társadalom	33
1. A jog a társadalmi totalitás egyik komplexusa	33
2. A társadalmi magatartás és a jogi komplexus	35
3. A jog és a társadalmi viszonyok	38
4. Jogszabály és jogviszony mint a jogi komplexus mozzanatai	43
5. A jog ideológiai jelenség	58
III. fejezet. A jogi visszatükröződés sajátossága	70
1. Néhány előkérdés	70
2. Az egyediség	74
3. A különösség	78
4. A típus — a tartalom problémái	85
5. Az általános	87
6. A típus — a forma problémái	89
7. A legyen-struktúra	99
8. Érvényesség	110
IV. fejezet. A jog mint objektiváció	122
1. Bevezetés	122
2. Tudat és jog általában	123
3. A jogi objektiváció leválása a jogtudatról	126
4. A jogi forma	132
5. A jogi objektiváció létmódja	138
6. Jogi objektiváció és érték	154
Névmutató	159

I. FEJEZET (BEVEZETÉS). A JOG ONTOLÓGIÁJA AVAGY SAJÁTOSSÁGA?

1. A kérdés megfogalmazása. 2. Polgári válasz. 3. A kérdés marxista aspektusból. 4. A jog ontológiája helyett a jog sajátossága

1. A KÉRDÉS MEGFOGALMAZÁSA

E bevezető fejtegetések eltérnek a szokványostól: azonnal a probléma lényegére irányulnak. In medias res kezdjük. Nem pusztán ismeretelméleti pedantéria ugyanis annak a kérdésnek a felvetése és vizsgálata: létezik-e a jognak önálló ontológiája? Ennek az ismeretelméleti kérdésnek a mélyén a feleletet is meghatározó további probléma rejtőzik: van-e a jognak ontológiai értelemben vett önálló, külön léte? Ha ezt tisztázzuk, nemcsak az imént felvetett ismeretelméleti kérdésre kapunk választ, hanem magyarázatot nyer és világossá válik az is, hogy ez a tanulmány miért a jog *sajátosságának* feltárását kísérli meg.

Hogyan lehetséges, hogy mindmáig nem jött létre szisztematikus jogontológiai kutatás? Lehet-e egyáltalán jogontológiáról beszélni? Gyümölcsöző-e az ontológia kérdéseinek felvetése és megfogalmazása a jog vonatkozásában? Talán ezek a problémák megoldhatatlanok, vagy csak még nem megoldottak? De még ha létezik is a jognak ontológiája, tud-e számunkra mást is mondani, mint azt, hogy a jog van, a jog létezik? Az pedig, hogy a jog léte társadalmi valóság, mi egyéb, mint napnál világosabb, magától értetődő igazság? Vajon nincs a jogtudományban már olyan tan, amely a jog létevel foglalkozik? Megannyi kétség, amely abban az egyetlen kérdésben fogalmazható meg: létezik-e, illetve lehetséges-e a jognak egyáltalán ontológiája? A kérdéseknek ez az áradata, amely a jogontológia létét és lehetőségét firtatja, Werner Maihofer jogontológiai prolegomenájának¹ első oldalairól zúdul reánk, mintha csak a jogfilozófia oldaláról és vonatkozásában is igazolni és megerősíteni kívánná a szellemes jaspersi megállapítást, amely szerint a filozófiának „a kérdései lényegesebbek, mint a válaszai, és minden válasz új kérdéssé válik”. E kérdések — természetesen — nem mai keletűek, hiszen már az első világháborút követően megkezdődött a polgári jogfilozófiában a jog ontológiai problémái felé orientálódás, az a folyamat, amelyet Larenz találóan a fenomenológia által az ontológia irányában kiváltott fordulatnak, az újkantianizmus egyoldalúan ismeretelméleti beállítottságára való válasznak nevez.² Ám kétségtelen, hogy a jog ontológiájának megalapozására és megteremtésére irányuló törekvések kiváltképpen a második világháború utáni polgári jogfilozófiára jellemzőek.³ E tanulmánynak a bevezetésében megfogalmazott

¹ Maihofer, W.: *Recht und Sein. Prolegomena zu einer Rechtsontologie*. Frankfurt am Main 1954.

² Larenz, K.: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. Berlin—Göttingen—Heidelberg 1960. 120. p.

³ Ld.: Maihofer, I. m.; Fechner, E.: *Rechtsphilosophie*, Tübingen 1956. 179—223. p.; *Die ontologische Begründung des Rechts*. Herausg. von A. Kaufmann. Bad Homburg vor der Höhe 1965. stb.

kérdés megválaszolására irányuló kísérletét azonban aktuálissá döntően nem a modern polgári jogfilozófiának imént jelzett ontologikus törekvései teszik, hanem sokkal inkább az a marxista filozófiában megfigyelhető tendencia, amely az ontológia problémáinak megkülönböztetett figyelmet szentel, kiváltképpen azonban az a nagyszabású munka, amely a marxista társadalomontológia megalapozására irányul.⁴ A társadalom marxista ontológiája alapján joggal merül fel a kérdés: vajon nem kellene-e a jog marxista ontológiáját is kidolgozni? Lehetséges-e a jognak marxista ontológiájáról, marxista jogontológiáról szólni? Egyáltalán, lehet-e a jognak ontológiája?

2. POLGÁRI VÁLASZ

A jog ontológiájának lehetőségére és létére irányuló kérdés semmiképpen sem válaszolható meg in abstracto, azaz attól az ontológiától és attól a jogfilozófiai koncepciótól elvonatkoztatva, amelyre épül és amelynek keretében kifejtésre kerül. Az arra a kérdésre adható és adandó válasz, hogy lehetséges-e, illetve létezik-e egyáltalán jogontológia, már eleve attól függ, hogy a kérdést milyen ontológia alapján és vonatkozásában fogalmazták meg. Bármennyire is úgy tűnik fel, hogy a jogontológia létének és lehetőségének kérdése ismeretelméleti, valójában egyáltalán nem ez a helyzet. A jogontológia lehetősége és léte ugyanis végső fokon attól a nagyon is ontológiai kérdéstől, illetve megválaszolásától függ, mit tekint létnek és a létnek milyen struktúráját feltételezi az az ontológia, amelynek alapján és vonatkozásában a jog ontológiájának lehetősége kérdésként felmerült. Nyilvánvaló, hogy a létnek olyan eltérő felfogásai és magyarázatai, mint például a neotomista, a fenomenologikus, a heideggeri vagy a hartmanni ontológia, nem is szólva a marxista ontológiáról, a jog létét, helyét és szerepét a világban eltérően határozzák meg és jelölik ki, minek folytán a jog létéről szóló tan lehetősége és sorsa is különbözőképpen alakul. Aminthogy jelentősen befolyásolja a kérdés megválaszolását az is, hogy milyen jellegű jogfilozófia keretében vetették fel és fogalmazták meg (pozitivist, természetjogi, szociologikus, marxista stb.). Az egyes jogfilozófiai irányzatoknak és koncepcióknak az ontológiával, az ontológiai problémákkal kapcsolatos (negatív vagy pozitív) álláspontja ugyanis nagyban behatárolja a jogontológia lehetőségét.

Hogy ez mennyire így van, nagyon jól látható a jogontológiát és egyáltalán az ontologikus problémákat teljesen elutasító „tiszta jogtan”-ban. Hans Kelsennek ez a par excellence pozitivist jogelmélete a jogot a maga teljes tisztaságában, minden idegen elemtől, társadalmi, politikai, ideológiai, etikai stb. mozzanattól megtisztítva vizsgálja, s a jogban pusztán normát lát, amelynek egzisztenciája, létezése: érvényessége. „A jogtudomány — írja Kelsen⁵ — tárgyát, jogilag, azaz a jog álláspontjáról törekszik megragadni. Valamit jogilag megragadni azonban nem jelent mást, mint valamit jogként, azaz jogi normaként vagy jogi norma tartalmaként, a jogi norma által meghatározottként megragadni.” Magától értetődő, hogy egy olyan jogelmélet számára, amely a jogi normák struktúrájával, jelenségformáival, viszonyával, érvényességével foglalkozik, fel sem merül a jog létének kérdése, hiszen számára csak a

⁴ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I—III. kötet, Budapest 1976.

⁵ Kelsen, H.: *Reine Rechtslehre*. Wien 1960. 72. p.

pozitív jognak ezek a jelenségei, formái, a jog közvetlen létezése érdekes, mert a pozitivistá jogtudomány szerint a jognak csupán ezek a mozzanatai ragadhatók meg. Nem véletlen tehát, hogy Kelsen fő művében, a „Reine Rechtslehre”-ben az ontológia szó elő sem fordul, még kevésbé a jog ontologikus problémái vagy éppen a jogontológia lehetősége és léte. A kelseni „tisztá jogtan” tipikus példa arra, amikor a jogelmélet jellege állja útját annak, hogy a jogontológia lehetőségét problémaként felvessék, illetve azt a kérdést, hogy lehetséges-e egyáltalán a jognak ontológiája, a jogelméleti koncepció jellege eleve negatívan válaszolja meg. Amit a félreértések elkerülése végett nyomatékkal hangsúlyozni kell, hogy a jogontológia lehetősége itt kizárólag a kelseni „tisztá jogtan” álláspontjáról van meghatározva. Hogy jogontológiai vizsgálódások más filozófiai kiindulásból és alapon léteznek és lehetségesek, ez — természetesen — Kelsen számára is világos, de ezeket a „tisztá jogtan” szemszögéből nézve az „igazi” jogtudományi elemzésektől idegennek, azoktól távol tartandóknak tekinti. Kelsen „tisztá jogtanában” pregnánsan valósul meg egyfelől az a követelmény, hogy a szigorú szaktudományosság szellemében kell megalapozni a tudományosság módszerét, másfelől tudományos megalapozatlansága miatt el kell távolítani a tudományos módszerek és eredmények esetleges ontológiai alapjait és következményeit.⁶

Meglepő is lenne, ha a jogi pozitívizmus mindenkori ellentéte és ideológiai ellenfele, a természetjogtan éppen a jogontológia lehetőségének és létének problémáját illetően nem foglalna el a jogi pozitívizmus elutasító és negatív megállapításait tagadó álláspontot. Persze a jogontológia lehetőségének kérdése meglehetősen bonyolult s így óvatosságra int, amely a természetjogtan képviselőinek jogontológiai koncepcióját illetően abban fejeződik ki, hogy a jogontológiát egyfelől bizonyos fenntartásokkal, másfelől eltérő elméleti megalapozással tekintik lehetségesnek. A jogontológia lehetősége, léte, sőt szükségessége mint teljesen problémátlan és magától értetődő a legkézzelfoghatóbban René Marcic természetjogi elméletében jelenik meg. Marcic a klasszikus ontológiáknak (Arisztotelész, Albertus Magnus, Aquinói Tamás, a késő skolasztikusok stb.) a jelenkorban való újjászületését konstatálva a jogontológia létét is evidensnek tartja. Jogontológiája a jognak azon a felfogásán alapul, amely szerint a jog eredetét és alapját nem az emberben (Selbstsein), nem a társadalmi személyben (Sozialperson) kell keresni, hanem a heideggeri ontológiához híven magában a létben (Sein). „Mert Heidegger a létig tapogat vissza, ha a jog eredetét nyomozza: a létből hatnak az utasítások, a nomoi-ok az emberre és meghatározzák egzisztenciáját. Az ember ösválasza eszerint *nem* a létezés, a *tevékenység*, hanem a keresés és a találás, az ön-megnyitás (Sich-Öffnen) az utasítások befolyása és a szabály befogadása számára.”⁷ A létjog Marcic számára valamiféle, a heideggeri ontológia alapján kimunkált természetjog, amely közvetlenül a heideggeri értelemben felfogott léthez tapad. A heideggeri léthez hasonlóan és annak megfelelően a létjog nem más, mint a pozitív jog előtt álló, legyőzhetetlen korlátokat jelentő „ontológiai aprioritás”. „Minden parancs *előtt*, minden parancs és tilalom *előtt* és minden felhatalmazás *előtt*, amelynek alapja és gyökere (ratio, causa et radix) a személy szubjektív akarata, sőt minden észítélet *előtt* adva van az ontológiai aprioritás, amely meghatározott ös-

⁶ Lukács: *I. m.* III. köt. 35. p.

⁷ Marcic, R.: *Um eine Grundlegung des Rechts.* (*Die ontologische Begründung des Rechts.* 525. p.)

tényállásokat, ős-értékviszonyokat (= bonum transcendentale), röviden fundamentálstruktúrákat tartalmaz, amely minden akárhogyan hasonlító tételezés és szabályozás — legyen az isteni vagy emberi szabályozás — *előtt* legyőzhetetlen korlátokat állít. Az ilyen korlátok összessége az ordo rerum, a „természetjog”, jobban mondva, mert kevésbé félrevezető: a LÉTJOG, amely a maga alapjában és lényegében jognormatív — sem nem metajurisztikus, sem nem metanormatív, azaz csak indikáns.”⁸

Mi sem természetesebb, mint hogy a létjogot feltételező Marcic számára a létjogot, a létjog minden más jogot meghatározó fundamentálonológiája, vagyis a jogontológia, amely a jog struktúraanalízisét jelenti, annak az épületnek az alapja, talpköve és fundamentuma, amelynek földszintjén a jogfilozófia helyezkedik el. A jogfilozófia ugyanis — Marcic szerint⁹ — az a tanítás, amely meghatározott filozófiai szempontból a jog lényegét, alapját, eredetét kutatja. Ennek megfelelően a jogfilozófiában noetikus, etikai, pszichológiai, szociológiai és politológiai elemek találhatók. A jogontológia azonban ezekkel mit sem törődik; olyan dimenzióban mozog, amely más rétegeket hordoz; magában rejt ugyan olyan ellentétek mint objektum—szubjektum, objektívizmus—szubjektívizmus, realizmus—idealizmus, racionalizmus—voluntarizmus stb. lehetőségeinek feltételeit, de mentes azoktól. A végső s egyetlen, alapvető és egységes létjog a jogontológia létének megbonthatatlan alapja Marcic koncepciójában. „A jogontológia minden jog alaptudománya, amely a jog fundamentál- és totálstruktúráját minden mértékben (dimenzióban) nyomozza: mélységben, magasságban, szélességben, térben, időben, emberben és tárgyban. Különös módjának, létmódjának (modus) mint a jog önállításának belső meghatározó alapjára kérdez. A legbelsőbb természetet, a legbelsőbb lehetőséget vizsgálja: olyan módon, amely arra törekszik, hogy a kérdésre az ontológiából válaszoljon.”¹⁰

A heideggeri ontológia alapján kísérli meg a jogontológia létét megalapozni Werner Maihofer is, akinek a jogontológia lehetőségével és létevel kapcsolatos kétséget megfogalmazó kérdéseit a bevezető sorokban idéztük. A jogontológiához írt prolegoménájában a jogontológia lehetőségét és létét Maihofer is végső fokon a jog sajátos létevel alapozza meg. Míg azonban Marcic a heideggeri ontológiához hűebben tapadva a jogot — mint láttuk — magára a létre vezeti vissza, mi több, létjogot feltételez, addig Maihofer a jog ontológiai alapját és sajátos létét nem a heideggeri létben, hanem az annak alapján kimunkált ún. mint-létben (Als-Sein) véli megtalálni. Maihofer ugyanis az egzisztenciát a magányosság, az egyedüllét, a magánélet területére szorító egzisztenciális ontológia határain átlépve, az individuális világ Selbstseinje mellett létrehozza a társadalmi élet sajátlagos létét, a mint-létet. Az egyén, amikor a heideggeri értelemben vett egzisztenciáját megvalósítja, cselekvésével, döntésével (objektívációjával) mint társadalmi személy egy másik létet is megvalósít, a mint-létet, azaz társadalmi egzisztenciáját teremti meg. „Az ember léte a világban nemcsak a lét, mint az összehasonlíthatatlanul egyedülálló Selbst, hanem éppannyira hasonló eredetű lét annak a másokkal összehasonlítható és másokhoz hasonló létnek, a mint-létnek — a létnek mint férj és feleség, mint szülő és gyermek, mint tulajdonos és

⁸ Uo. 560. p.

⁹ Uo. 511. p.

¹⁰ Uo. 510. p.

birtokos, mint eladó és vevő, mint polgár és szomszéd, mint bizonyos meghatározott hivatáshoz, nemzetiséghez, valláshoz ‚tartozó’, amely másokkal összehasonlítható és másoktól megkülönböztethető — a világban előtűnő vonatkozásaiban.”¹¹ A jog tere, a jogi világ, ez a társadalmi világ az, ahol az egyéni társadalmi személy mint-létjét, társadalmi egzisztenciáját megvalósítja. Maihofer tehát Heidegger ontológiájából kiindulva, de annak lényegével és szellemével ellentétben, az egyén tulajdonképpeni egzisztenciája mellett egy sajátlagos társadalmi egzisztenciát teremt, a Heideggernél kizárólagosan sajátlagos Selbstsein mellett a mint-létet, mint az emberi lét struktúráját meghatározó másik egzisztenciát hoz létre, hogy ezáltal a jog létét ontológiailag megalapozza.

A maihoferi jogontológia — ennek megfelelően — a jogot megalapozó, erre a sajátlagos létre, a mint-létre épül. Nyilvánvaló ugyanis, hogy amennyiben a jog tere és világa egy sajátos lét, akkor lehetséges, sőt szükséges egy olyan ontológia, amely a jognak ezt a fundamentumát, a mint-létet mint sajátlagos létet kutatja. Ennek a jogontológiának a fő kérdései: mi a jog alapja? Miért van egyáltalán jog? Mi a jog léte? Mi az voltaképpen, amit jognak nevezünk? S végül mindez sűrítve, a heideggeri ontológia alapkérdését parafrázálva s a jogra vonatkoztatva: „Miért van egyáltalán jog és miért inkább nincs?”¹² Ilyeténképpen a jog kérdő módon „a nem lét lehetőségébe van kitérve”.¹³ A jogontológia középpontjában is a heideggeri „ontológiai differencia”: lét és létező különbsége áll. A jogontológia számára a világban található olyan jogi valóságok, mint a birtok, a tulajdon, a szerződés, a jogtalanság, a bűncselekmény és a büntetés, a törvény, a bíróság stb. csupán létező. A jogontológia e létezők alapján a jog létét kutatja, arra keres választ, miért van egyáltalán jog, miért létezik a jognak ez a területe, és miért inkább nincs? A jogontológiának ez a kérdésfelvetése, nevezetesen, hogy a jog létét s nem a létező jogot kutatja, mindenfajta pozitívizmus és nominalizmus ellen irányul. A jog ontológiája nem a hagyományos értelemben vett ontológia, a „létezők tana”, azaz ontika, hiszen a jognak ilyen ontológiája nem más, mint kategóriatan, a jog gondolatilag lehetséges meghatározásainak tana. A jogi ontikában a voltaképpeni ontológiai kérdés, hogy miért van jog, s miért inkább nincs, fel sem vetődik. Holott a jogontológia a jognak nem meghatározott történelmi vagy szociológiai alapjait keresi, hanem a jog alapját egyáltalán. Azt az alapot, „amely az ‚időn’ és az egész ‚történelmen’ és minden ma és tegnap előforduló, konkrét valóságon kívül fekszik, és amelyből még a jognak mindezek a valóságai áttekinthetetlen sokrétűségükben azok, amik.”¹⁴ A jogontológia azonban sem nem fundamentálonológia, sem nem univerzális ontológia. A fundamentálonológia ugyanis a „létet egyáltalán” kutatja, az univerzális ontológia pedig „a létező létére egészében” kérdez. A jogontológia *regionális ontológia*, olyan tan, amely „a világban található létező meghatározott léterületének — a jogi területének ebben a világban — létéről szól.”¹⁵

¹¹ Maihofer: *I. m.* 114. p.

¹² *Uo.* 38. p.

¹³ *Uo.* 39. p.

¹⁴ *Uo.* 50—51. p.

¹⁵ *Uo.* 53. p.

A jogontológia lehetőségének és létének maihoferi megalapozását, kiváltképpen Heidegger ontológiájának ortodoxiája szempontjából több oldalról is bírálták; ezek közül most döntően arra a kritikára irányul a figyelem, amely a jogontológia lehetősége, léte és jellege vonatkozásában a legtöbb információval és új gondolattal szolgál. Arthur Kaufmann problémaérzékes és találó fejtegetéseire gondolunk, azokra a kritikai észrevételekre, amelyek nemcsak a jogontológia maihoferi megalapozását teszik kétségessé, hanem egyáltalán a jogontológia lehetőségét kérdőjelezi meg. Kaufmann mindenekelőtt a jognak azt az ontologikus magyarázatát helyteleníti, amellyel Maihofer voltaképpen a jogontológia létét megalapozza, nevezetesen a mint-lét világának a jog teréül való kijelölését. „Minden jog alapja és célja... — olvashatjuk Maihofernél¹⁶ — a mint-lét sajátlagossága, amelyben a Selbstsein létezésében másokkal megvalósulhat.” A jognak a mint-létre visszavezetése — Kaufmann szerint — ontológiailag azért elhibázott, mert ezáltal a jognak mint létezőnek alapja egy másik létező, s így a heideggeri „ontológiai differenciának”, lét és létező különbségének a jelentősége elvész. „Maihofer a jog létmódját az ember létmódjából magyarázza, tehát a létezőt egy másik létezőből, ami azonban a heideggeri értelemben sohasem ontológia.”¹⁷ Maihofer tévedésének okát Kaufmann abban látja, hogy Maihofer a jogontológia alapkérdését tulajdonképpen helytelenül fogalmazza meg, amikor Heidegger fundamentálonológiai kérdését — „miért van egyáltalán létező és nem inkább semmi?”¹⁸ — a jogra konkretizálva — mint láttuk — azt kérdezi: „Miért van egyáltalán jog és miért inkább nincs?”¹⁹ Mert az első kérdés valóban a létre irányul, minthogy az mindegyik létezőnek az alapja. Ezzel szemben a jogontológia maihoferi kérdésének egyáltalán nem kell a meghatározott létező, a jog léteéhez vezetnie, hiszen annak legközelebbi alapja egy másik létező is lehet, miként az Maihofernek a jog alapját a mint-létben felfedező válasza is bizonyítja. Márpedig a jognak mint létezőnek egy másik létezőre visszavezetése a maga közvetlenségében különös figyelemmel a heideggeri ontológiai differenciára, nem ontológia. Heidegger határozottan leszögezi: „Az első filozófiai lépés a lét-probléma megértésében az . . . , hogy a létezőt mint létezőt eredetében ne a másik létezőre való visszavezetéssel határozzuk meg.”²⁰

Kaufmann, akinek tanulmánya a jog ontológiai struktúrájának megvilágítására irányul, természetesen nem érheti be a jogontológiai lehetőségét és létét megalapozó maihoferi fejtegetések kritikai elemzésével, hanem kísérletet tesz arra, hogy a jogontológia mint regionális ontológia létét — ha nem is Heidegger ontológiája, de a husserli fenomenológia alapján — megmagyarázza. A jogontológia mint regionális ontológia lehetőségét és létét megalapozó fejtegetései során Kaufmann is Heidegger ontológiájából, annak központi kategóriájából, az „ontológiai differenciából” indul ki, s éppen ennek alapján jut arra a következtetésre, hogy a lét és a létező heideggeri megkülönböztetése alapján voltaképpen jogontológia nem lehetséges. A regionális

¹⁶ Uo. 125. p.

¹⁷ Kaufmann, A.: *Die ontologische Struktur des Rechts. (Die ontologische Begründung des Rechts.* 491. p.)

¹⁸ Heidegger, M.: *Einführung in die Metaphysik.* Tübingen 1953. I., 21., 153. p.

¹⁹ Maihofer: *I. m.* 38. p.

²⁰ Heidegger: *Sein und Zeit.* Halle 1931. 6. p.

ontológiák valamely létező, mint az ember, a fizikai természet vagy a jog létevel foglalkoznak. „Szigorúan véve itt ‚létről‘ egyáltalán nem beszélhetünk. Mert az ember vagy különben bármely létező *nem* a lét, hanem léttel *bír*. Egyetlen létező sem a saját léte. Mert a lét csak egy egyetlen, de ez a különböző létezőkhöz különféle módokon járul.”²¹ Ezért a regionális ontológia, így a jogontológia kérdése sohasem lehet a következő: miért van egy létező? Miért van jog? A jogontológia azt kérdezi: mi a jog? Milyen módon részesül a létben a jog? Milyen minőségű létére nézve? Milyen létmodalitása van, amely révén más létezőkkel azonos, illetve tőlük különböző? Röviden: „mi a jog *ontológiai struktúrája* ‚lényege‘ szerint?”²² Már a jogontológiának így megfogalmazott kérdéseiből is nyilvánvalóan kitűnik, hogy Kaufmann jogontológiájának középpontjában nem a heideggeri „ontológiai differencia”, lét és létező különbsége, hanem egzisztencia és essencia differenciája, jelenség és lényeg husserli különbsége áll. Kaufmann ugyanis azokkal ért egyet, akik a jogontológia keretében a jog létmódját, a jog lényegét kutatják, s Husserl nyomán a jogontológiát a lényeglátással operáló „eidetikus tudománynak” tekintik.²³ Ilyenképpen a jogontológia lehetőségét és létét nem Heidegger ontológiája, nem lét és létező különbsége, hanem az essencia és az egzisztencia differenciájára koncentráló husserli fenomenológia alapján alapozza meg: „minden ontológia, a jogontológia számára is essencia és egzisztencia differenciája a lényeges, míg a lét és a létező differenciájának csak annyiban van jelentősége, amennyiben az ontológiai kérdés transzcendentális háttérét felvillantja.”²⁴

Kaufmann-nak a jogontológia mint regionális ontológia lehetőségét és létét megalapozó fejtegetése enyhén szólva paradox: először szigorúan megbírálja Maihofert azért, mert a heideggeri ontológiától eltérve a jogontológia alapjává a mintlétet téve meg, valójában feladja az „ontológiai differenciát”, s a jogot mint létezőt más létezőkre vezeti vissza (ember, társadalmi személy stb.), majd a jogontológia létét és lehetőségét megvilágító pozitív fejtegetései során egykönnyen belátja, hogy a heideggeri „ontológiai differencia” alapján jogontológia nem képzelhető el, miért is a husserli fenomenológiához fordul, s a jogontológia középpontjába essencia és egzisztencia fenomenologikus differenciáját tolja. Mentségére szolgál, hogy Kaufmann maga is érzi ennek az elméleti eljárásnak a fonákságát, amikor nyíltan bevallja, hogy a lényegre s nem a létre törő jogontológia voltaképpen aligha tér el az eddigi materiális jogfilozófiai törekvésektől: „Ennyiben minden materiális jogfilozófia már mindig valahogyan jogontológia volt.”²⁵ Mi több, a lényeg és a jelenség fenomenologikus megkülönböztetésén, a fenomenologikus lényeglátáson alapuló jogontológia mint regionális ontológia valójában nem is ontológia, hiszen nem a jog létének, hanem a tudatban konstituált lényegének feltárására törekszik. Kaufmann a jogontológiát mint regionális ontológiát a husserli zárójelen belüli ontológiára építi, amely azonban

²¹ Kaufmann: *I. m.* 489. p.

²² *Uo.*

²³ Fechner: *I. m.* 299. pp.; Cossio, C.: *Panorama der egologischen Rechtslehre. (Die ontologische Begründung des Rechts.* 265. pp.), Marcic: *Ansätze zu einer Fundamentalontologie des Rechts.* Juristische Blätter, 1957. 149. pp. stb.).

²⁴ Kaufmann: *I. m.* 492. p.

²⁵ *Uo.* 489. p.

„a maga természetéből eredően nem lehet valóságos ontológia, hiszen sohasem a lét különböző szféráinak, régióinak önmagában vett leírását adja, hanem mindig azt, ahogyan ezek a régiók a tiszta tudatban konstituáltak”.²⁶ Ilyeténképpen Kaufmann a jogontológiának a husserli fenomenológia segítségével regionális ontológiaként való megalapozására irányuló kísérlete során arra a következtetésre jut, hogy jogontológia voltaképpen regionális ontológiaként sem lehetséges.

Pregnáns bizonyítéka annak, hogy a lét felfogása és magyarázata, tehát az ontológia jellege, amelyre támaszkodva a jogontológia létét és lehetőségét vizsgáljuk, mennyire befolyásolja és meghatározza a jogontológia lehetőségét vitató kérdésre adandó választ, az a jogfilozófiai kísérlet, amely a jog ontologikus problémáit, s ha nem is közvetlenül, de közvetve a jogontológia lehetőségét Nicolai Hartmann nagyhatású ontológiája alapján elemzi és világítja meg. Erich Fechner jogontológiai fejtegetéseiről, azokról a megállapításairól van szó, amelyek kijelölik a jog helyét a hartmanni létrétegek, létmódok és képződmények komplexusában, s amelyek egyúttal arra a kérdésre is közvetett választ adnak, lehet-e a jognak egyáltalán ontológiája?

Fechner elméleti vizsgálódásainak kifejezett és direkt célja a jog objektív strukturáltságát feltárni, amelynek elengedhetetlen előkérdése, hogyan helyezkedik el a jog mint sajátos jelenség a világ, az átfogó rend keretében, amelyben az ember él. Kiindulópontja Hartmann ontológiája, kiváltképpen annak a lét rétegződéséről, a különböző létrétegekről s azok hierarchiájáról, viszonyáról szóló tana. Hartmann — mint ismeretes — a létnek négy rétegét különbözteti meg: az anorganikus, az organikus, a lelki és a szellemi létet.²⁷ A jog a nyelvvel, az erkölccsel, a politikával, a tudománnyal és a művészetekkel együtt a szellemi létrétegben, a szellemi lét síkján helyezkedik el. Ami azonban a létrétegek hartmanni megkülönböztetésében a lényeges, ezek egymással való viszonya, függőségük és önállóságuk, hierarchiájuk problémája. Hartmann világosan kifejti, hogy a létrétegek egymásra épülnek s a magasabb fokozatok az alacsonyabbak egész sorát fogják át. „Az általános létfajták és létrétegek lényegi vonásai nem korlátozódnak e fokozatok egyikére vagy másikára, hanem magasabb szinten visszatérnek.”²⁸ A létrétegek különbözőségét, a magasabb fokozatok magasabbrendűségét azonban mindig az az új határozza meg, amely a magasabb létréteg sajátja: „Minden magasabb rétegben új lényegi vonások jelentkeznek, és éppen ezeken alapul egy egész létréteg ‚magasabb foka‘ az ontikus rangsorban.”²⁹ A magasabb létréteg tartalmi önállóságát azonban nem érinti, hogy benne alacsonyabb rétegek kategóriái újra megjelenjenek. A létrétegek egymásra helyeződése függőséget és viszonylagos önállóságot jelent. „Rétegről rétegre más lényegi alapvonásokat (kategóriákat) mutatnak; de nem hiányoznak a közös vonások (a fundamentális kategóriák) sem.”³⁰ A létrétegek közötti függőség törvényeit Hartmann a következőkben foglalja össze: mindig csak a magasabb réteg függ az alacsonyabbtól; ez azonban nem érinti a magasabb rétegek önstruktúráját; mert a

²⁶ Vajda Mihály: *A mítosz és a ráció határán*. Budapest 1969. 203. p.

²⁷ Ld.: Hartmann, N.: *Zur Grundlegung der Ontologie*. Meinsenheim—Glan 1948.; *Neue Wege der Ontologie*. Stuttgart 1949.; *Új ontológia Németországban (Lételeméleti vizsgálódások.)* Budapest 1972.

²⁸ Hartmann: *Lételeméleti vizsgálódások*. 158. p.

²⁹ *Uo.* 174. p.

³⁰ *Uo.* 160. p.

magasabb réteg autonóm az alacsonyabbal szemben kategoriális nívuma folytán, s az alacsonyabb réteg csupán megalapozza, de nem határozza meg.³¹

Fechner a jog helyét az emberi lét egészében és a világban általában kutatva, helyesen állapítja meg, hogy a jog a világ sokrétű tagozódásában a társadalmi szférához, a társadalom területére tartozik. „A társadalmin kívül nincs jog.”³² Am az emberek egymás közötti viszonyait nemcsak a jog, hanem más rendező erők is uralják, a társadalom tehát egy rendkomplexus. A jog helyét és struktúráját a hartmanni ontológia alapján vizsgálva, Fechner azonnal felveti a kérdést, vajon a társadalmi szféra hasonló önállósággal rendelkezik-e, mint a hartmanni létrétegek? S megállapítja, hogy erről szó sem lehet: „Nem létezik 'a társadalmi lét rétege', amely tehát a más létrétegektől, mint organikus az anorganikustól, vagy az az organikus a lelki rétegtől elüt.”³³ A társadalmi a más létezőktől elhatárolt, világosan megkülönböztethető területet alkot. De a társadalmi szférát a különböző létrétegek áthatják, konstituálják. A jog tehát nemcsak az átfogó összrend része, hanem az összrendben elhelyezkedő társadalmi területéhez tartozik. „A jog a részrend részrendje. Részrend az emberek közti renden belül, amely a maga részéről a physis, a bios, a psyche és a logos nagyobb rendjéhez tartozik.”³⁴ Mindebből világosan kitűnik, hogy sem a jog, sem a jog konkrét helyét és terét jelentő társadalmi szféra a hartmanni ontológiára építő Fechner számára nem külön létréteg, hanem a hartmanni értelemben véve pusztán képződmények, létformák, amelyet a legkülönbélebb létrétegek hatják át és konstituálják. Hartmann ontológiája szerint sem a jog, sem a társadalom nem rendelkezik olyan kategoriális nívummal, amely külön létréteggé minősítésüket szükségessé tenné. Ha pedig a jognak mint a társadalom létrendjének nincs külön léte, hiszen a társadalomnak sincs, akkor kétségessé válik, beszélhetünk-e a jognak ontológiájáról, akár regionális ontológiájáról. Fechner nem is szól róla, csupán a jog ontológiájával kapcsolatos adalékokról, támpontokról, feltevésekről; jogfilozófiai vizsgálódásainak középpontjába pedig nem a jog léte, a jog ontológiája kerül, hanem a jog lényege, az, hogy milyen sajátosságokkal, sajátos struktúrával, különösségekkel rendelkezik a jog, amely a más szabályozó rendszerektől megkülönbözteti.

Eddigi vizsgálódásaink, amelyek döntően arra irányulnak, hogy felmutassák, hogy a jogfilozófiai koncepció, valamint az ontológiai kiindulópont mennyire befolyásolja annak a kérdésnek megválaszolását — lehetséges-e jogontológia? —, magára a tulajdonképpeni kérdésre meglehetősen egyértelmű feleletet adtak. A jogi pozitivizmus kategorikus elutasítása nyilvánvaló, hiszen nem a jog létét, hanem egzisztenciáját elemzi. Talán meglepő azoknak a kísérleteknek az eredménye, amelyek a heideggeri és a hartmanni ontológiákból kiindulva, lényegében egy természetjogi koncepció megalapozására irányulnak. A heideggeri filozófia és ontológia ismerői számára — természetesen — nyilvánvaló, hogy Heidegger ontológiája keretében és alapján a jognak aligha lehet sajátlagos léte és külön ontológiája, akár regionális legyen is az. Az ember lényegére és sajátlagosságára irányuló egzisztencia — amely nem más, mint az embernek az a lehetősége, hogy az lesz-e, ami, vagy nem — Heidegger szerint a

³¹ Uo. 176. p.

³² Fechner: *I. m.* 196. p.

³³ Uo. 197. p.

³⁴ Uo.

magányosságban, az egyedüllétben valósul meg. A világban-való-lét, az együtt-lét a maga mindennapiságában, az ember társadalmisága pedig — ahol a jognak tulajdonképpen szerepe és jelentősége van — az ember nem-sajátlagos volta, a létezés maga elvesztése. Mindazok, akik ennek az ontológiának az átértelmezésével a jogontológia lehetőségét érintik, végül is hasonló eredményre jutnak. Hiszen — mint láttuk — Maihofer mint-létje mint a jog létének alapja elveti lét és létező különbözőségét, s így regionális jogontológiája valójában nem ontológia; Kaufmann a kínzó problémákat a husserli regionális ontológia vizeire bocsátja, hogy végül is belássa: a lényeg és a jelenség husserli viszonyára épülő jogontológia éppúgy nem ontológia, mint az általa bíralt Maihoferé, hanem csupán materiális jogfilozófia. S végül a hartmanni létrétegekből kiinduló Fechnernek is be kell érnie annak megállapításával, hogy a jognak, mi több, a társadalomnak nincs önálló létrétege s így külön ontológiája sem. Az elemzett jogfilozófiai koncepciók közül egyedül Marcic állítja, hogy lehet a jognak ontológiája, de ezt a jognak a heideggeri ontológia alapján kifejtett olyan létére (létjog) alapozza, amelynek nemcsak Heidegger valóságos ontológiájához, hanem a jog valóságához is vajmi kevés a köze,³⁵ minek folytán a létjog filozófiai megalapozása enyhén szólva kétséges. A jogontológia létének és lehetőségének kérdését pozitívan megválaszoló természetjogi koncepció tehát ontológiai és filozófiai megalapozatlansága miatt bizonytalan értékű és érvényű. Mindez arra mutat, hogy még azok a polgári jogfilozófiai kísérletek is, amelyek kifejezetten arra irányulnak, hogy a jog létét vizsgálják, a jogontológia lehetőségének kérdését illetően közvetlenül vagy közvetve, határozottan vagy bizonytalanul, elméletileg többé-kevésbé megalapozottan végül is arra az elméleti konklúzióra jutnak, hogy a jognak nem lévén külön léte, nem lehet önálló ontológiája.

3. A KÉRDÉS MARXISTA ASPEKTUSBÓL

A jogontológia lehetőségének és létének megvilágítására irányuló legfontosabb jelenkori polgári jogfilozófiai kísérletek vázlatos elemzése nyomán, kiváltképpen annak ismeretében, hogy a jogontológia léte e jogfilozófiai fejtegetésekből kitűnően általában legalábbis kétséges, joggal merül fel a kérdés: vajon a *marxista* filozófia aspektusából tekintve lehet-e a jognak ontológiája? Lehetséges-e *marxista* jogontológia? A kérdés szerfelett aktuális és jogosult, ha figyelembe vesszük, hogy rendelkezésünkre áll egy marxista társadalomontológiai kísérlet, amely — ha nem tart is igényt arra, hogy a társadalmi lét ontológiájának zárt és rendszeres kifejtése legyen, amit címében is kifejez³⁶ — kétségtelenül lerakja egy lehetséges marxista társadalomontológia alapjait. Lukács Györgynek „A társadalmi lét ontológiájáról” című nagyszabású és nagyhatású művéről van szó.³⁷ Mondani sem kell, hogy ennek a munkának a megjelenése a marxista filozófusok és társadalomkutatók érdeklődését fokozottan a társadalomontológia kérdései felé fordították, s megkezdődött e

³⁵ Részletes kritikai elemzését ld.: Peschka Vilmos: *A modern jogfilozófia alaproblémái*. Budapest 1972. VI. fejezet.

³⁶ Ld.: Eörsi István: *Egy posztumusz mű története*. (Lukács: *I. m. I. kötet*, 13—14. pp.).

³⁷ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I—III. kötet. Budapest 1976.

társadalomontológia megállapításainak hasznosítása az egyes társadalmi jelenségek, viszonyok és objektívációk vizsgálatában. Ez a — kétségkívül — nagyhatású és jelentős elméleti, ideológiai tendencia a jog elemzését sem hagyta érintetlenül.³⁸ Immáron azonban nemcsak arról van szó, hogy Lukács társadalomontológiai megállapításai, kiváltképpen azok, amelyek közvetlenül a jogot mint a társadalmi totalitás egyik komplexusát vizsgálják, mennyiben segítenek a jognak mint sajátos társadalmi objektívációnak adekvát megismerésében, megértésében és magyarázatában, hanem arról, hogy beszélhetünk-e egyáltalán a jog létét kutató és elemző külön ontológiáról, jogontológiáról. A lukácsi társadalomontológiát felületesen olvasók számára a kérdésre adandó válasz határozottan igen, hiszen Lukács mentegetőzve írja, hogy sajnos nem vállalkozhat „a jogi szféra rendszeres társadalomontológiájának”³⁹ kifejtésére. Ennek a kijelentésnek azonban — megítélésünk szerint — egyszerű grammatikai értelme sem szolgáltat alapot arra, hogy a lukácsi társadalomontológia nyomán a jognak külön ontológiáját feltételezzük, ugyanis Lukács a jogi szféra *társadalomontológiai* elemzéséről szól, ami arra enged következtetni, hogy nem a jogontológiának, hanem a társadalomontológia jogi vonatkozásainak, a joggal foglalkozó részének kidolgozása szükséges. Az ímént idézett lukácsi kijelentés bármely pedáns értelmezése sem döntheti el azonban azt a kérdést, hogy lehetséges-e jogontológia a marxista társadalomontológia aspektusából. Ezúttal is — mint korábban a polgári jogfilozófiai kísérletek elemzésénél — mindenekelőtt a jog márxai felfogásából, abból kell kiindulni, hogy miben látja a marxista jogelmélet a jog lényegét; van-e a marxista jogfelfogás szerint a jognak olyan külön, önálló léte, amely jogontológiát — ha akárcsak regionális ontológiát is — feltételez. A jognak és a jogontológia létének ehhez a vizsgálatához — természetesen — a legmesszebbmenőkig hasznosítjuk a lukácsi társadalomontológiának nemcsak a jogra, hanem a társadalmi létre vonatkozólag általánosan tett megállapításait.

A tulajdonképpeni kérdés megválaszolása előtt elsősorban a marxista ontológiának, kiváltképpen társadalomontológiának, a társadalmi lét és egyáltalán a lét struktúrájáról, jellegéről vallott néhány alapvető tételét kell — a további fejtegetéseknek mintegy megalapozásaként — röviden felvázolni. Dialektikus kiindulópontunk a *lét egysége és rétegezetsége*, különböző létformákba való széjjelválása. A lét rendkívül bonyolult komplexus, aligha kaphatunk róla megközelítően adekvát képet, ha akár egységét, akár rétegezetségét figyelmen kívül hagyjuk, illetve ezeket a döntő vonásokat egymástól függetlenül tekintjük. Nicolai Hartmann lételméleti vizsgálódásaiban feltárta, hogy a lét rétegződést mutat, abban különböző rétegek lehethetők fel. Lukács Hartmannnak ezeket a nagy jelentőségű ontologikus tételeit Marx ontologikus megállapításai alapján továbbgondolja, s a lét Hartmann által feltárt rétegződését az idealista ráakódásoktól megtisztítva, hangsúlyozza, hogy a lét különböző létformákra, létrétegekre válik széjjel, mely rétegekben azonban a lét megőrzi egységét. Hartmanntól eltérően, aki anorganikus, organikus, lelki és szellemi létrétegeket különböztet meg, Lukács alapvető ontológiai kiindulópontja, hogy a létnek három

³⁸ Ld.: Eörsi Gyula: *Jog—gazdaság—jogrendszer tagozódás*, Budapest 1977.; Peschka: *Max Weber jogszociológiája*. Budapest 1975.; Varga Csaba: *Dolog és eldologiasodás a jogban*. AJ XXI/1. 1978. 61—82. pp.; *A jog helye Lukács György világgképében*. Budapest 1981. 109—267. pp. stb.

³⁹ Lukács: *I. m.* II. kötet. 227. p.

foka, három létformája van, nevezetesen: a szervetlen, a szerves és a társadalmi lét. A szervetlen lét minden egyes létező és létforma alapja: „nem lehetséges olyan létező, amely valamiképpen ne gyökeredzne létszerűen a szervetlen természetben.”⁴⁰ A szervetlen lét nem feltételez semmilyen biológiai vagy társadalmi létet. Egykönnyen belátni, hogy szervetlen természet mind a biológiai, szerves lét, mind a társadalmi lét nélkül létezik. Megváltozik a helyzet, ha a figyelmet a lét másik két rétegére fordítjuk. Míg a szervetlen lét önállóan létezhet, addig a biológiai lét feltételezi a szervetlen természetet, a szervetlen lét különös sajátosságait, s a szervetlen léttel való szakadatlan kölcsönhatások nélkül a biológiai lét nem reprodukálhatja magát. Még összetettebb és komplikáltabb a társadalmi létnek a létrétegekkel kapcsolatos viszonya. A társadalmi lét ugyanis mind a szervetlen, mind a szerves létet feltételezi, s ezek bármelyike nélkül nem képes kifejleszteni létformájának különösségét. A létrétegek egységét nemcsak egymással való, imént tárgyalt viszonyuk, nevezetesen az, hogy melyik létfok létezhet a másik nélkül, s melyik feltételezi a másik létét,⁴¹ mutatja, hanem a különböző létrétegek kategoriális szerkezete és a létrétegek kategoriái közötti összefüggések is. Érdekes módon éppen a létrétegek kategoriális elemzése világítja meg azt is, hogy az egyes létfokok miben és hogyan térnek el egymástól.

Minden létréteg, létforma önállóságát és függőségét az alapozza meg, hogy benne *minőségileg új* kategóriák jönnek létre. A különböző létrétegek minőségileg új kategoriái — természetesen — nem függetlenek egymástól; a létrétegen belül nívumot az alapul szolgáló másik létréteg kategoriáihoz képest jelentenek; s ugyanakkor sosem szüntethetik meg az alapul szolgáló létrétegek kategoriáit. Az új létszférát megalapozó létréteg vagy létrétegek kategoriái az új létformában megszüntetve-megőrződnek, új összefüggésekbe kerülnek, s új meghatározások mozzanataivá válnak. Ilyenformán egyfelől különösen jelentős, hogy a létréteg kategoriái folytán minőségileg új jelleget öltön, de ezek a minőségileg új kategoriák érintetlenül hagyják az alapul szolgáló létrétegek kategoriáit, sőt azokat az új létkomplexusban megszüntetve-megőrzik. „A korábbtól függő létszféra új kategoriái, törvényei stb. az ezeket megalapozó kategoriákhoz, törvényekhez képest újaknak és függetlennek látszanak ugyan, de éppen újdonságukban és önállóságukban állandóan feltételezik ezeket mint létünk alapjait.”⁴² Ami itt az egyes létrétegek genezise szempontjából különösen fontos, hogy új létrétegről csak akkor lehet szó, ha a korábbi létréteg kategoriái alapján minőségileg új kategoriák alakulnak ki. Mint Hartmann szellemesen írja: „Kategoriális nívum nélkül nincs a létsíkoknak magassági distanciájuk.”⁴³ Mindez a bennünket közelebbről érintő társadalmi lét vonatkozásában egyfelől azt jelenti, hogy társadalmi lét mint önálló létréteg csak azáltal jöhetett létre, hogy minőségileg új, sajátos, kizárólagosan a társadalmi létre jellemző, a korábbi létformákban nem található *társadalmi* kategoriák alakultak ki, másfelől azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a társadalmi létnek ez a kategoriális nívuma, a minőségileg új társadalmi kategoriák csak a korábbi létfokok, a szervetlen és a szerves, egyszerűen a természeti lét kategoriáinak alapján, ezekkel kölcsönhatásban bontakozhattak ki: „vannak ugyan

⁴⁰ *Uo.* I. kötet, 19. p.

⁴¹ *Uo.* II. kötet, 169. p.

⁴² *Uo.*

⁴³ Hartmann: *I. m.* 174. p.

tisztán társadalmi kategóriák, sőt ezek összességéből áll csak össze a társadalmi lét sajátossága, de ez a lét nemcsak genezisének konkrét-anyagi folyamatában nő ki a természeti létből, hanem szakadatlanul reprodukálódik is ennek keretei közt, és — éppen ontológiailag — sohasem szabadulhat el teljesen ettől az alaptól.”⁴⁴

A létről általában és a létretegekről, valamint ezek kapcsolatáról eddig elmondottakból kézenfekvően adódik a jogontológia lehetőségére és létre irányuló vizsgálódások további útja. Minden biztonnal világossá vált, hogy a létretegek kategoriális nívója, a minőségileg új kategóriák és összefüggéseik, amelyek a létreteget a korábbi létfokoktól döntően megkülönböztetik, alapozzák meg az ún. regionális ontológiáknak, például a társadalmi lét ontológiájának lehetőségét és létét. A társadalmi jelenségek, viszonyok, objektivációk és komplexusok a korábbi, alapul szolgáló létretegekhez képest minőségileg új dinamikája, kategoriái és törvényszerűségei, amelyek a társadalom tulajdonképpeni létét mint külön önálló létszferát kialakítják, szükségessé és indokoltá teszik egy olyan ontológia kimunkálását, amelynek alapvető feladata a társadalmi lét mint önálló létreteg különösségének, sajátosságának kutatása és elemzése. Mindebből a jogontológia lehetőségére és létre irányuló vizsgálódás számára magától értetődően adódik, hogy jogontológiáról mint regionális ontológiáról csak akkor lehet szó, ha kimutatható, hogy a jog mint sajátos normatív rendszer és objektiváció olyan, a társadalmi lét kategoriáihoz képest minőségileg új kategóriákkal, törvényszerűségekkel, sajátosságokkal rendelkezik, amelyek a jognak a társadalmi létől minőségileg eltérő, különálló létét és így külön jogi létreteget alapoznak meg. Ha sikerül a jognak ezt a kategoriális nívóját, a társadalmi létől eltérő minőségi újszerűségét, tehát a jognak a korábbi létfokokhoz, kiváltképpen a társadalmi léthez mért különálló létét felmutatni, akkor a jogontológiának mint regionális ontológiának a lehetősége és léte, mi több, szükségszerűsége megalapozottá válik. Ahhoz tehát, hogy a jogontológia lehetőségét és létét firtató kérdést megválaszolhassuk, kétirányú elemzést kell elvégezni: egyfelől tisztázandó, melyek a társadalmi létnek azok a minőségileg új kategoriái, sajátosságai és mozzanatai, amelyek a társadalmi jelenségeket, viszonyokat, objektivációkat és komplexusokat önálló létreteggé emelik; ez azonban még csupán a feladat egyik oldala. Másfelől meg kell vizsgálni a jogot, a jogi jelenségeket, viszonyokat, intézményeket, objektivációkat, hogy rendelkeznek-e olyan minőségileg új kategóriákkal, vonásokkal, sajátosságokkal, amelyek a jog létét a társadalmi létől döntően, minőségileg új, jogi létreteget megalapozóan megkülönböztetik. E kutatási programnak megfelelően először a társadalmi létnek néhány olyan új kategoriáját, vonását, sajátosságát vizsgáljuk fel a lukácsi társadalomontológia alapján, amely a társadalmi létet a korábbi létfokoktól, a szervetlen és a szerves létől minőségileg megkülönbözteti, önálló, külön létreteggé alakítja, és ugyanakkor kiinduló- és támpontul szolgálhat annak felmutatásához, hogy a jog mint sajátos objektiváció a társadalmi létől leváló, önálló, külön létreteget képez vagy pedig a társadalmi létnek sajátos komplexusa.

A társadalmi lét létszerű különössége mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi lét *komplexusok komplexusa*. Bármely társadalmi cselekvés, viszony, objektiváció önmagában egész, a társadalom eleme, s a társadalomban valódi hatékonysághoz csak mint valamely komplexus korrelációja, alkotó része juthat:

⁴⁴ Lukács: *I. m. I. kötet*, 288. p.

„minden 'elem', minden rész szintén egész, az 'elem' mindig komplexus, konkrét, minőségileg sajátos tulajdonságokkal, különböző együttműködő erők és viszonylatok komplexusa.”⁴⁵ Az az ontológiai tény, hogy a társadalmi lét komplexusok komplexusa, azaz, hogy abban az egyes társadalmi elemek, mozzanatok, jelenségek, viszonyok, folyamatok, objektivációk és intézmények csupán azáltal fejthetik ki társadalmi szerepüket és funkciójukat, azáltal jutnak voltaképpen társadalmi léthez, hogy mint komplexusok társadalmi komplexusokkal és az egész társadalommal kerülnek kapcsolatba és kölcsönös vonatkozásokba, két fontos sajátosság kiemelését teszi szükségessé: az egyik az a törvényszerűség, hogy az egész, a teljesség, a totalitás meghatározza a részek, az elemek, a mozzanatok mozgását, tulajdonságait és létét. Egyszóval: a *társadalmi totalitásnak* mint összkomplexusnak *elsőbbsége* van a társadalom részkomplexusaival szemben. A másik, hogy a társadalmi komplexusok totalitásának ez az elsőbbsége és meghatározó szerepe nem jelenti a részkomplexusok sajátosságának eltűnését, sőt, éppen az összkomplexusban elhelyezkedés és a különböző komplexusokkal való relációk azok, amelyek a részkomplexusok sajátosságát felszínre hozzák. Mindegyik társadalmi részkomplexusnak „megvan a maga sajátossága, amely nélkül lehetetlen volna megérteni lényegét. De ezt a sajátosságot ontológiailag nemcsak a részkomplexus öntörvényűsége határozza meg, hanem mindenekeelőtt az a hely és funkció, amelyet a társadalmi totalításban betölt.”⁴⁶

A komplexusok komplexusából álló társadalmi lét egységét s egyáltalán a társadalmi létnek mint a korábbi létrétegektől eltérő, magánvaló létnek a megjelenését az a *teleologikus tételezés* alapozza meg, amelynek modelljét Marx az emberi munkában fedezte fel. Marx az emberi munka elemzése során nyomatékkal hangsúlyozza, hogy az alapvetően és minőségileg abban tér el a szerves létben, az állatok bizonyos tevékenységében megfigyelhető folyamatoktól, hogy „A munkafo-lyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás *elképzelésében*, tehát *eszmeileg* már megvolt. A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban *megvalósítja saját célját*, amelynek *tudatában* van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját, módját, s amelynek alá kell rendelnie akarátát.”⁴⁷ Az eredmény eszmei előlegezése, a cél tudatos felépítése és kitűzése olyan mozzanatai az emberi munkának s egyúttal minden társadalmi tevékenységnek, amely a társadalmi lét felépítését egységessé teszi, s egyáltalán megteremti a társadalmi létnek a természeti, kiváltképpen a szerves létől eltérő magábanvalóságát. A társadalmi létnek a természeti létből való kialakulása és kibontakozása „egy ugrással, a munkában meglévő teleológiai tételezéssel kezdődik — erre nem található analógia a természetben. Jellegét tekintve ontológiai ugrás ez, még akkor is, ha itt nagyon hosszadalmas folyamatról van szó, amely számtalan átmeneti formát mutat fel. A teleológiai tételezés munkában meglévő aktusával megjelent a magábanvaló társadalmi lét.”⁴⁸

A társadalmi lét specifikuma, hogy az nem más, mint teleologikus tételezések összkomplexusa, hogy benne a tudat „magának a létnek az alkotó eleme”, hogy itt „a

⁴⁵ *Uo.* 306. p.

⁴⁶ *Uo.* II. kötet, 286. p.

⁴⁷ Marx: *A tőke.* I. kötet. Budapest 1961. 171. p.

⁴⁸ Lukács: *I. m.* I. kötet, 286. p.

tudat ontológiai értelemben nem pusztán epifenomenon”, a legkevésbé sem jelenti, hogy a társadalmi lét „különbség nélküli — egységes pép volna.”⁴⁹ Mind a gazdasági szükségletek Marx által hangsúlyozott elsődlegessége, az a tény, hogy az embereknek először enniük, inniük, lakniuk, ruházkodniuk kell, egyszerűen meg kell élniök ahhoz, hogy történelmet csinálhassanak,⁵⁰ mind a gazdaságnak az a sajátossága, hogy „tendenciálisan egyértelműen meghatározott irányokat mutat és messzemenően függetlennek bizonyul a tételezések szándékaitól”,⁵¹ egyaránt arra utal, hogy a társadalmi létben belül — az bármennyire is egységes — meg kell különböztetni a gazdasági szférát a felépítményi jelenségektől. Jóllehet a társadalmi lét nem szakítható metafizikusan egymással mereven ellentétes szférákra, a gazdasági alap és a tudati, ideológiai jelenségek a társadalmi lét két részét alkotják, amelyek kölcsönös viszonyában a gazdasági viszonyok ontológiai elsőbbséggel rendelkeznek. Ennek a problémának, de a társadalmi lét ontológiájának megértése szempontjából — mint Lukács rámutat⁵² — rendkívüli jelentősége van az objektív valóság szubjektív visszatükröződésének. Valóságnak és visszatükröződésnek a kettősége ugyanis „a társadalmi lét alapvető ténye”.⁵³ A visszatükröződés azáltal válik a társadalmi lét közegévé, a társadalmi fejlődés mozzanatává, mert létrelevanciája van: „Valamely jelenség társadalmi létének vagy nemléteének végső és döntő kritériuma a társadalmi hatékonyság...”⁵⁴ A visszatükröződésnek, a visszatükröződési formáknak, az ideológiáknak a társadalmi hatékonysága az *alternatív döntés* mint közbeékelődő mozzanat funkciója következtében áll be. Ismeretes, hogy a valóság visszatükröződése — a materialista dialektika értelmében — nem mechanikus, fotografikus leképezés, másolás, hanem a tudat nagyon is aktív tevékenysége, amelynek során a valóság egyes mozzanatainak, elemeinek, oldalainak kiemelésével, hangsúlyozásával, mellőzésével, háttérbe szorításával, bizonyos kategóriák uralkodó helyzetével és szerepével olyan objektivációk, képződmények jönnek létre, amelyek a valóságban korábban nem léteztek, amelyek létezése nélkül a társadalomban bizonyos meghatározott változások, tárgyasulások, eredmények egyáltalán nem voltak elérhetőek. E visszatükröződési folyamatnak — tekintettel arra, hogy a valóság egyes mozzanatainak kiválogatásánál, a kategóriák meghatározásánál állandóan döntenie kell a visszatükröződéssel elérni kívánt cél szempontjából — szerves része az alternatív választás, az alternatívák eldöntése. Ebben az értelemben írja Lukács, hogy „az alternatíva, mely maga is tudati művelet, az a közvetítő kategória, amelynek segítségével a valóság visszatükrözése valamiféle létező tételezésének motorjává válik.”⁵⁵

Végül a társadalmi létnek még egy fontos sajátosságát kell megemlíteni, amely voltaképpen elválaszthatatlan az imént tárgyalt teleologikus tételezéstől, az eszmei mozzanat szerepétől, a visszatükrözéstől és az alternatívától: a *gyakorlatnak* a

⁴⁹ *Uo.* 242.; II. kötet, 365. p.

⁵⁰ Marx—Engels: *Művei.* 3. kötet, Budapest 1960. 29. p.

⁵¹ Lukács: *I. m.* II. kötet, 369. p.

⁵² *Uo.* I. kötet, 19. p.

⁵³ *Uo.* II. kötet, 37. p.

⁵⁴ *Uo.* I. kötet, 283. p.

⁵⁵ *Uo.* II. kötet, 44. p.

társadalmi létben betöltött egyedülálló szerepét. „Objektíve ugyanis a társadalmi lét a valóságnak az az egyetlen szférája, amelyben a gyakorlatnak a *conditio sine qua non* szerepe jut a tárgyiasságok megtartásában és tovább-mozgásában, újratermelésében és magasabb szintre való fejlődésében.”⁵⁶ A gyakorlatot ez az egyedülálló szerepe a társadalmi létben nemcsak a helyes megismerés kritériumává teszi, hanem voltaképpen minden teleologikus tételezés, minden visszatükrözés és alternatív döntés próbája is.

4. A JOG ONTOLÓGIÁJA HELYETT A JOG SAJÁTOSSAGA

A jognak a társadalmi léthez fűződését, illetve attól való olyan eltérését, amely önálló létréteggé emeli, a legkönnyebben és legkézenfekvőbben úgy állapíthatjuk meg, ha a jognak döntően azokat a lényegi mozzanatait elemezzük — mint az imént láttuk —, amelyek a társadalmi létet is alapvetően jellemzik. Ha a társadalmi létnek azok a lényegi tulajdonságai, vonásai, melyek létszerűen különössé teszik, a jogban fellelhetők, mégpedig alapvető változás nélkül, akkor nyilvánvaló, hogy a jog és a társadalom léte nem tér el lényegesen egymástól. Ha viszont a társadalmi lét említett mozzanatai a jogban nem lelhetők fel, vagy csak olyan lényeges átformáltságban és átalakulásban, amely ezeket a társadalmi lét kategóriáitól és sajátosságaitól minőségileg megkülönbözteti, azaz a jog lényeges, kategoriális nóvummal rendelkezik, akkor a jog a társadalmi léttől minőségileg eltérő, önálló létéről, a jog létéről mint külön létrétegről kell szólni.

A társadalmi létet a szervetlen és szerves léttől lényegileg eltérő, magában való létté — mint arról szó volt —, a teleologikus tételezés, a tudatos célkitűzés tette. Az az ontológiai tény, hogy egyetlen korábbi létréteg sem rendelkezik olyan sajátos tevékenységi formával, mint a teleologikus tételezés, hogy a társadalmi létben — a természeti léttől eltérően — a tudat megszűnik pusztá epifenomenon lenni, a társadalmi létet lényegileg és minőségileg megkülönbözteti mind a szervetlen, mind a szerves léttől. Az ember társadalmi tevékenysége elképzelhetetlen a tudat, az eszmei mozzanat hatékony közrehatása nélkül, miért is a teleologikus tételezés, a tudat a társadalmi létnek alkotó eleme. Ha most figyelmünket a jog felé fordítjuk, azt látjuk, hogy a társadalmi létnek ez a döntő kategóriája, a teleologikus tételezés és az a tény, hogy a tudat itt már többé nem a jelenségek pusztá kísérő jelensége, még pregnánsabban és nyilvánvalóbban megmutatkozik. A jog és működése, szabályozó tevékenysége és hatása a teleologikus tételezések egész komplexusa. Vessünk csupán egy rövid pillantást a jog legegységesebb részére, a jogi normára, azonnal világossá válik, hogy a jogi norma nemcsak egész sor teleologikus tételezés eredménye, hanem egyúttal mint sajátos, a mindennapi élet szerkezetétől levált objektíváció önmagában is sajátos teleologikus tételezést, illetve tételezéseket tartalmaz. Gondoljunk csak arra, hogy a jogi normában meghatározott magatartást mint célt tételeznek, a címzettek, a társadalom tagjai számára, és ezzel voltaképpen annak a Lukács György által másodlagos teleologikus tételezésnek nevezett célkitűzésnek a sorsát osztja, amely „egy más ember (vagy emberek) tudatának meghatározott irányban történő

⁵⁶ Uo. I. kötet, 20. p.

befolyásolására törekszik, arra, hogy az illetőt a kívánt teleológiai tételezésre bírja⁵⁷. Mi több, a jogalkotó — miként azt a jogi norma teleologikus-normatív struktúrája mutatja — nem is éri be csupán azzal, hogy a meghatározott magatartást a jogalanyok, a társadalom tagjai számára célul tüzi ki, hanem társadalmi nyomatókkal teszi ezt, nevezetesen megköveteli e cél megvalósítását, e magatartást nem pusztán célként, hanem legyenként tételezve, amit az által ér el, hogy a jogi norma szerkezetébe még egy teleologikus tételezést foglal, mely ugyancsak másodlagos célkitűzés a jogalkalmazóhoz, az állam erre hivatott szerveihez és tisztviselőihez szól. Ez a jogalkalmazóknak címzett teleologikus tételezés — természetesen — a másik, a társadalom tagjaihoz intézett célkitűzéssel a legszorosabb és bensőséges kapcsolatban áll. Akkor jut érvényre, ha az első teleologikus tételezés nem valósul meg, illetve mint kilátásba helyezett, mint a jövőben határozottan megvalósuló már ebben az eszmei kifejeződésben is befolyásolja a társadalom tagjai számára történt teleologikus célkitűzés megvalósítását. Most elégedjünk meg ennyivel: nevezetesen azzal, hogy a jogi norma teleologikus-normatív struktúrájú, aminek a sajátossága abban van, hogy benne két teleologikus tételezés olyan módon fonódik egybe, hogy a jogi normának legyen jelleget kölcsönöz.⁵⁸ Mindezek után talán mondani sem kell, hogy nem csupán a jogalkotó tevékenység és eredménye, a jogi norma teleologikus jellegű, hanem a jogalkalmazói tevékenység és eredménye, a jogalkalmazói döntés is. Jól jelzi ezt már az az ontológiai tény, hogy mind a jogalkotásnál, mind a jogi normánál, mindenképpen teleologikus tételezésről van szó. Természetesen nincs ez másként a jogalkalmazásnál sem, csak hogy az e folyamatban keletkező másodlagos teleologikus tételezés a jogi normában foglalt, korábbi célkitűzésen alapul. Mindebből már az is jól látható, hogy a jogi szabályozás folyamatát és menetét a teleologikus tételezések egész sora, megszakíthatatlan láncolata jellemzi.

A jogot a társadalmi létet létszerű különösségében megalapozó teleologikus tételezés szempontjából vizsgálva az tehát aligha lehet kétséges, hogy a jog mint komplexus, a jogi szabályozás mechanizmusa és folyamata lényegében és döntően megegyezik a társadalmi léttel abban, hogy benne teleologikus tételezések mennek végbe, hogy voltaképpen nem más, mint teleologikus tételezések sorozata. A jog és a jogi tevékenység teleologikus jellege, teleologikus struktúrája tehát ontológiai tény, s mivel a teleologikus tételezés mint minőségileg új kategória a társadalmi lét sajátja, a jog léte teleologikus struktúráját és a benne foglalt teleologikus tételezéseket tekintve társadalmi lét. Aminthogy az sem lehet kétséges — éppen a teleologikus struktúra és jelleg folytán —, hogy a jogi tevékenységben és folyamatokban, a jogi objektivációkban és szabályozásban a tudatnak, az eszmei mozzanatnak elengedhetetlen és nélkülözhetetlen szerepe van. Elég, ha csupán a jogilag előírt magatartás előlegezett eszmei felépítésének nagyon bonyolult és összetett tudati tevékenységére utalunk. De egyáltalán egyetlen jogi vagy jogilag szabályozott tevékenység sem képzelhető el a tudat valaminő szerepe és közrehatása nélkül. A jogi objektiváció és folyamatok tehát a tudat szerepét, funkcióját és jelentőségét illetően is osztoznak a társadalmi lét ama sorsában, hogy abban a tudat alkotó mozzanat s nem pusztán kísérő jelenség többé. A

⁵⁷ *Uo.* II. kötet, 339. p.

⁵⁸ Részletesen ld.: Peschka: *Célszerűség a munkafolyamatban és a jogi normában (Jog és jogfilozófia)*. Budapest 1979. 235—293. pp.

teleologikus tételezés és a tudat szerepe a jogban egyaránt arra enged következtetni, hogy a társadalmi lét e két jellemző sajátosságát tekintve a jog léte társadalmi lét. A kérdés csupán az, hogy a társadalmi lét e mozzanatai és kategóriái a jogban megjelenve és kifejeződve nem mutatnak-e fel olyan minőségileg új vonásokat, amelyek a teleologikus tételezést és a tudatot minőségileg új, a társadalmi létben találhatóktól alapvetően eltérő kategóriákká, elemekké formálják át, mintegy a jog külön létét vagy létrétegét jelezve.

Kétségtelen, hogy a teleologikus tételezés a jogi objektivációban több sajátos vonással rendelkezik. Az a tény, hogy a jogban döntően másodlagos teleologikus tételezések találhatók, még aligha sorolható ezek közé, hiszen a másodlagos célkitűzés a munkamegosztás megjelenése óta a társadalmi létnek nem új jelensége. Mégis tagadhatatlan, hogy a teleologikus tételezés a jogban a mindennapi élet s annak legfejlettebb objektivációja, a munka teleológiájához képest olyan sajátos vonásokkal rendelkezik, mint az, hogy közvetlen célként mindig az emberi magatartás és nem valami tárgy, dolog stb. jelenik meg; hogy a jogban több teleologikus tételezés olyan sajátos összefonódása figyelhető meg, amely a teleologikus tételezéseknek normatív-, legyen-jelleget kölcsönöz. Az az ontológiai tény azonban, hogy a jogban megfigyelhető teleologikus tételezések döntően az emberi magatartásra s nem annak eredményére irányulnak, a legkevesbé sem csupán a jogi teleologikus tételezések sajátja. Gondoljunk csak más társadalmi szabályozó rendszerekre, erkölcs, illem, szokás stb., vagy akár a politikai szférára, a társadalomban folyó nevelőtevékenység különféle formáira stb. De ugyanez elmondható a jogban megjelenő teleologikus tételezésekből fakadó, sajátos legyen-jellegről is, hiszen a legyen nemcsak a jogi teleologikus tételezések sajátja, hanem az erkölcsé, a szokásé, sőt az etikumé is. Végül tehát pusztán az a sajátosság marad, ami a jog normatív-teleologikus struktúráját az egyéb hasonló struktúrától (erkölcs, szokás stb.) megkülönbözteti. Ez pedig nem más, mint hogy a jogban kifejeződő célok végső tételezője egy speciális szervezet — az állam; éppen ez teszi lehetővé azt is, hogy a jogalkalmazókhöz szóló céltételezés olyan eredményekben konkludáljon, amelyek más teleologikus tételezések következtében nem állhatnak elő (pl. börtön, halálbüntetés). Az állam azonban — itt most nem vizsgálhatóan⁵⁹ — társadalmi intézmény, azaz a társadalmi lét szerves része, egyik komplexusa. A jogban megjelenő és kifejeződő teleologikus tételezések tehát alapvetően nem térnek el a társadalmi lét más teleologikus tételezéseitől, mi több, amiben sajátosságuk, specifikumuk megmutatkozik (másodlagos teleológia, magatartásra orientáltság, legyen-jelleg, állami támogatás), döntően és alapvetően társadalmi, mert a társadalmi lét egyéb jelenségeiben is megtalálható, illetve a módosító mozzanatok alapvetően társadalmi természetűek. A jog teleologikus-normatív struktúrája tehát arra mutat, hogy a jog léte e tekintetben osztozik a társadalmi léttel, közös az abban található teleologikus tételezésekkel, és ennyiben társadalmi lét.

Ugyanerre mutat annak a sajátos funkciónak és szerepnek a vizsgálata is, amit a tudat, az eszmei mozzanat — a teleologikus tételezéstől elválaszthatatlanul — a jogban, a jogi szabályozásban betölt. A tudat, az eszmei előlegezés és kifejezés a jognak nemcsak pusztán elengedhetetlen, feltétlen mozzanata, alkotó eleme, mint a társadalmi lété általában. A tudatnak, az eszmeinek, az ideológiainak itt felfokozott

⁵⁹ Ld.: Samu Mihály: *A hatalom és az állam*. Budapest 1977. 237. stb. p.

jelentősége, különös szerepe van, amelynek a társadalmi létben való hatékonysága a jogon mint sajátos komplexuson és objektiváción keresztül nyilvánul meg. Mindenekelőtt annak jelzése szükséges, hogy a tudatnak, az eszmei mozzanatnak ez a sajátos helye, szerepe és működése a jogban miben és hogyan nyilvánul meg, különös tekintettel arra, hogy a társadalmi létben — mint arról szó volt — nem pusztán kísérő jelenség immár. A legegyszerűbben ez azáltal világítható meg, ha a tudat szerepét, amelyet a jogban játszik, azzal vetjük össze, amelyet a társadalmi lét modelljeként tekintett munkában betölt. Marx nyomában hangsúlyoztuk az eszmei előlegezés, a tudatosság nagy jelentőségét a munkában, konkrétan az abban végbemenő teleologikus tételezést. Nyilvánvaló, hogy itt a tudat működése és hatása abban mutatkozik meg, hogy a munkát végző fejében, tudatában előre felépíti azt a tárgyat, amit létrehozni kíván. Tudata tehát azt a kauzális láncolatot fogja át, amely a célzott eredmény s a hozzá vezető munka és munkaeszközök között fennáll. Ennyiben — de hangsúlyozzuk — csupán ennyiben, nevezetesen, hogy a közvetlen célt a tudat átfogja, minden társadalmi cselekvésnek és tevékenységnek, s így általában a társadalmi létnek a tudat elengedhetetlen mozzanata. A jogban — mint a benne megnyilvánuló teleologikus tételezések vázlatos bemutatásából kitűnt — a tudat szerepe sokkal bonyolultabb, összetettebb, mint a mindennapi életben vagy annak legfejlettebb objektivációjában, a munkában, sőt bizonyos vonatkozásban el is tér attól. Az kétségtelen, hogy a jogalkotó tudata nemcsak a jogi normát mint célt fogja át közvetlenül, hanem azt a célzott magatartást és várt eredményét is, amelyet a jogi normában foglalt teleologikus tételezés tartalmaz. Magától értetődő, hogy ugyanez a tudat annak a teleologikus tételezésnek az eredményével is tisztában van, amely szerint mint jogkövetkezmény valósul meg. A tudat szerepe ezekben a teleologikus tételezésekben — figyelembe véve másodlagos jellegüket is, hiszen a munkamegosztás következtében a másodlagos teleologikus tételezés a munkában is általánossá válik — a maga közvetlenségében alig tér el attól a funkciótól, amelyet a tudat a munkában betölt. A közvetlen célnak, ott a munka tárgyának, itt a kívánatos magatartásnak, a tudatban eszmeileg előlegezése és felépítése megy mindkét folyamatban végbe. Ám figyelembe véve a kétféle teleologikus tételezés végső célját és társadalmi kihatását, a tudat szerepe is jelentős módosulásokat mutat. A munkás tudata közvetlenül a céljára, a megalkotandó munkatárgyra irányul; a tudat, az eszmei mozzanat jelentősége és hatása a munkafolyamatban s egyáltalán a mindennapi élet közvetlen társadalmi cselekményeiben ennyiben ki is merül. A jogalkotó tudata s a jogi normában, annak teleologikus tételezéseiben kifejeződő eszmei mozzanat azonban nem csupán a kívánt és célzott emberi magatartást, valamint a hozzá fűzött jogkövetkezményeket fogja át, hanem ezeknek az eszmeileg előlegezett eredményeknek társadalmi kihatását, azokat az eredményeket, változásokat is, amelyeket a jogi norma a társadalmi viszonyok szövevényében és totalitásában várhatóan előidéz. Magyarán, a jogi objektivációban nemcsak az emberi magatartás mint teleologikusan tételezett közvetlen tárgy tudata feltételezett, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak az eszmei átfogása és előlegezése is, amelyek alakítására, rendezésére, biztosítására a jog voltaképpen létrejött és fennáll. A tudatnak a társadalmi létben megnyilvánuló, ama kétféle szerepéről van szó, amelyről az anyagi és az ideológiai társadalmi viszonyok különbözőségét vizsgálva Lenin ír, nevezetesen, hogy míg az egyik esetben, a mindennapi élet közvetlenségében, például a munkában az emberek tudata pusztán a

közvetlen célokra irányul, sejtelmük sincs azokról a társadalmi viszonyokról, amelyek között élnek és működnek; addig a másik esetben „a társadalmi viszonyok tudatáról”, arról van szó, hogy a tudat nemcsak közvetlen célját, hanem azokat a társadalmi viszonyokat is átfogja, amelyek között teleologikus tételezésének realizálódását várja.⁶⁰ A jogban tehát ebben az értelemben vett társadalmi tudattal állunk szemben.

Mielőtt azoknak a legjelentősebb sajátosságoknak a jelzésére rátérnék, amelyek a jogban éppen a tudat szerepének, az eszmei mozzanatnak ebből a specifikumából fakadnak, a félreértések elkerülése végett utalni kell arra, hogy a tudatnak a társadalmi lét mozzanataként való felfogása, mi több, a társadalmi viszonyoknak a jogban is kifejeződő, imént említett tudata a legkevésbé sem érinti a társadalmi viszonyok, folyamatok és tendenciák objektivitását. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a társadalmi totalitásban megnyilvánuló „ész cselét”, nevezetesen azt a sajátos társadalmi törvényszerűséget, hogy az emberek teleologikus tételezései — bármilyen gondosan és körültekintően menjenek is végbe — mindig olyan eredményekkel, társadalmi hatásokkal és változásokkal járnak, amelyek messze meghaladják szándékaikat, gondolataikat, tulajdonképpeni céljukat. Ilyenképpen a céltételező, cselekvő emberek szándékaitól és gondolataitól függetlenül a teleologikus tételezések által mozgásba hozott kauzális sorokban, ezek objektív dinamikus szintéziseként, objektív társadalmi törvényszerűségek alakulnak ki. E törvényszerűségek ontológiai-lag azon alapulnak, „hogy itt azokban és azok közül az emberi-teleológiai tételezések közül, amelyek a társadalmi lét oksági sorait szakadatlanul mozgásban tartják, mindig túlnyomórészt az objektív kauzális mozzanatok uralkodnak, és domináló szerepet játszik az az általuk már régen ismert elv, hogy az eredmények túlmennek a tételezések társadalmi-emberi intencióin”.⁶¹

Az az ontológiai tény, hogy a jogban a tudat nem pusztán a teleologikus tételezés eszmei mozzanata, hanem olyan teleologikus tételezésben játszik szerepet, amelyben „a társadalmi viszonyok tudatáról” van szó, olyan sajátosságokat hoz létre, amelyek a legpregnansabban a jogi *visszatükrözési* folyamatban nyilvánulnak meg. A jognak az a döntő funkciója, hogy társadalmi viszonyt szabályozzon és rendezzen, a jogi visszatükröződésben szükségképpen azzal jár, hogy a jogalkotó célkitűzése vagy a jogi normában foglalt teleologikus tételezés nem valamely konkrét, egyedi emberi magatartásra irányul, hanem az emberi magatartás meghatározott típusára, különösségére vagy általánosságára, amely a jogot alkalmassá teszi arra, hogy a társadalmi viszony vagy viszonyok dimenziójában szabályozza az emberek cselekedeteit, tevékenységét. Hogy a jog ezt a társadalmiságát elérje, a tudati visszatükröződésben szükségképpen elvonatkoztat a társadalmi helyzetek, szituációk és magatartások átfoghatatlan, konkrét egyediségétől, ezeket a különmű, esetleges, bonyolult és sokrétű társadalmi tényeket, viszonyokat és cselekedeteket a jog egyenmű közegébe transzponálja, azaz a kizárólag a jogi szabályozás gyakorlati céljaira és társadalmi hatékonyságára tekintettel homogén fogalmakba, kategóriákba, definíciókba, intézményekbe stb. sűriti a társadalmi lét és viszonyok sokszínű jelenségvilágát. Az egyenműség — természetesen — konzekvens rendszer kialakítását teszi szükségessé, a jog olyan belső szisztémáját, amely kiküszöböli az ellentmondásokat és súrlódásmen-

⁶⁰ Lenin: *Művei*. I. kötet, Budapest 1951. 136—137. p.

⁶¹ Lukács: *I. m.* II. kötet, 368. p.

tes érvényesülését segíti elő. A társadalmi tények, viszonyok és magatartások különmeműségének (gazdasági, családi, politikai, kulturális viszonyok) a jogban való megszüntetése olyan specifikus jogi fogalmakban és kategóriákban történik, mint a természetes és a jogi személy, amely a konkrét egyedi ember vagy embercsoport és szervezet meghatározott biológiai, fiziológiai, társadalmi, funkcionális vonásaitól elvonatkoztatva csak a jogi szabályozás, a jogi mechanizmus és konkrét gyakorlati működése szempontjából veszi az embert, a meghatározott embercsoportokat és szervezeteket mint jogalanyokat figyelembe. Hasonló jogi egyneműsítő folyamatnak vagyunk tanúi a tulajdon, a szerződés, a zálog, a bűncselekmény, a büntetés, a szankció stb. jogi fogalmainak és kategóriáinak kimunkálásakor is. Mindezekben az esetekben a lényeges most a tudat absztraháló, fogalomalkotó tevékenysége, az, hogy a konkrét társadalmi viszonyokat, tényeket, helyzeteket, magatartásokat nem a maguk közvetlenségében tükrözi vissza, hanem a jogi szabályozás rendeltetésének alárendelten olyan absztrakciókban, fogalmakban, kategóriákban, amelyek a konkrét társadalmiságtól eltávolodva (hogy ahhoz a jogi szabályozás működése során egészen közel kerüljenek) azt jogilag egyneműsítik. A jogi visszatükröződési folyamatnak ez a homogenizáló tendenciája világossá teszi, hogy melyek azok a kategóriák mint marxi értelemben vett „létmeghatározások”,⁶² amelyek a jogban és a jogi visszatükröződésben jelentős vagy döntő szerepet játszanak. A jogi visszatükröződés kategoriális szerkezete feltárja, hogy a jog uralkodó, döntő kategóriája *általánossága*, amely kiváltképpen a jog érvényességében nyilvánul meg, ennek az általánosságnak alárendelten pedig mint ennek eszközei és tárgyai olyan kategóriák jutnak jelentős szerephez, mint a típus, a különösség stb. Mindez jól mutatja egyfelől a jog kategoriális sajátosságát, másfelől a tudatnak a jog kialakításában és működésében kifejtett jelentős tevékenységét.

A jogi visszatükröződés és a jog sajátosságát azonban nemcsak a társadalmi tényeknek, helyzeteknek, viszonyoknak és magatartásoknak az a specifikus tudati feldolgozása, megformálása mutatja, amiről az imént szó volt, hanem az az ugyancsak fontos tudati művelet, amely szintén egyedül a társadalmi lét sajátja, s amely a jogban is sajátosan megnyilvánul: az *alternatív választás* és *döntés*. A jogi visszatükröződés és egyáltalán az egész jogi szabályozás során ugyanis mindvégig állandóan alternatívák, értékelések, választások és döntések folyamatával állunk szemben. Alternatívát vagy alternatívákat dönt el a jogalkotó akkor, amikor valamely társadalmi viszonyt, helyzetet, magatartást a jog szempontjából negatív vagy pozitív értékel vagy szabályoz (pl. bűncselekménnyé minősít, jogilag relevánsnak vagy irrelevánsnak tekint stb.). Még szembetűnőbb és kézzelfoghatóbb alternatíva előtt áll, értékel, választ és dönt a jogalkalmazó, a bíró, amikor az eléje került konkrét esetben határoz, a jogi normák mint értékmérők viszonylatában a konkrét helyzetet és magatartásokat értékeli. A jogi szabályozás menetében felmerülő alternatívák akár a jogalkotás, akár a jogalkalmazás folyamatában jelentkezzenek, mindenkor meghatározott, konkrét jogi értékek, kiváltképpen a jogi szabályozás rendeltetése, a jogbiztonság, a törvényesség, a jogi igazságosság stb. szempontjából kerülnek eldöntésre. Ezek a jogi alternatívák és döntések egyfelől szerves részei a jogi normák kialakítási folyamatának, másfelől a jogérvényesítés, a jogrealizálódás menetének. Sajátosságuk azokban a konkrét jogi

⁶² Marx—Engels: *Művei*. 46/1. kötet, Budapest 31—32. p.

értékekben mutatkozik meg, amelyek figyelembevételével és értékmérőként való hasznosításával az alternatívák eldöntése s így a jogi szabályozásnak, a jognak a konkrét társadalmi gyakorlatba visszavezetése megtörténik.

A jog ugyanis azzal, hogy a társadalmi lét tényeit, viszonyait, helyzetait, a társadalmi magatartásokat sajátos módon, jogilag a tudatban visszatükrözi, a teleologikus tételezések és alternatív döntések sorozatában — hasonlóan a munkához, de attól mégis jelentősen eltérően — *tárgyasul és külsővé válik*. „Mert a tárgyasulás ténylegesen az ember társadalmi életének megszüntethetetlen megnyilvánulási módja. Ha meggondoljuk, hogy minden a gyakorlatban történő objektiváció, így mindenkéltől a munka is — tárgyasít, hogy minden emberi kifejezőmód, így a nyelv is, tárgyasítja az emberi gondolatokat és érzéseket stb. akkor nyilvánvaló, hogy itt az emberek egymással való érintkezésének egy általános emberi formájával van dolgunk.”⁶³ A jogi visszatükröződés folyamatában kialakuló jogi normák és intézmények ugyanis leválnak arról a tudatról, amely létrehozta őket, a teremtő szubjektummal és tudattal szemben önállóan, különállóan, attól függetlenül jelennek meg azokban a tárgyasulási formákban, amelyek voltaképpen a jog létezését, érvényességét jelentik (jogi normák, törvény, rendelet, bírói ítélet, szerződések, jogi intézmények stb.). A jogi visszatükröződés eredményének ez a tárgyasulása, az az ontológiai tény, hogy a jog sajátos objektivációként jelenik meg, a jog, a jogi szabályozás társadalmi, gyakorlati érvényesülésének elengedhetetlen feltétele. Ennek a jogi objektivációnak a sajátosságát egyfelől az a kategoriális felépítése és struktúrája jelenti, amiről már szó volt, másfelől az a specifikus társadalmi-jogi érvényessége, amely csak az állammal való elszakíthatatlan kapcsolatában érthető meg. Nyilvánvaló, hogy a jogi objektiváció jelentősen eltér a munkában végbemenő tárgyasulástól, ahol is végső fokon a természet elsajátítása és társadalmisítása megy végbe, hiszen a jogi visszatükröződés során a társadalmi lét helyzeteinek, viszonyainak olyan sajátos tudati feldolgozásáról van szó, amelynek objektívációja, objektívált formája és tárgyasítása a tudati, az ideológiai, a felépítményi szférában nyilvánul meg. Ez a tudati produktum, a jogi objektiváció mint ideológiai jelenség a társadalmi lét mozzanatává, alkotó elemévé azáltal válik, hogy mennyire hatékonyan tud bekapcsolódni a társadalmi élet mindennapjainak gyakorlatába. A jog ontológiai helyének megállapításakor tehát tisztán kell látni *visszatükröződési* jellegét, azt, hogy *ideológiai objektívációval* állunk szemben, amelyet a társadalmi lét alkotó elemévé, mozzanatává éppen a társadalmi lét gyakorlatában kifejtett hatékonysága tesz.

A jog ideológiai jellege — mint minden jelenségé⁶⁴ — egyfelől abban mutatkozik meg, hogy tudatosítja (a társadalmi viszonyok tudata) a társadalmi élet mindennapjainak gyötrő problémáit és konfliktusait, másfelől segít ezek végigharcolásában, leküzdésében, megoldásában. Az ideológiának az a szerepe és feladata, „hogy beláttassa az egyes emberrel: saját létezésének elengedhetetlen feltétele, hogy a döntésekben tekintettel legyen a társadalom összérdekeire”,⁶⁵ a jog vonatkozásában pregnánsan nyilvánul meg. A jog ugyanis szabályaival, normáival, intézményeivel tudatosítja a társadalom tagjaiban, hogy melyek azok a társadalmi összérdekek,

⁶³ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest 1971. 726. p.

⁶⁴ Marx—Engels: *Művei*. 13. kötet. Budapest 1968. 6—7. p.

⁶⁵ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. III. kötet, 18. p.

amelyeket a konkrét helyzetek eldöntésénél és a konkrét magatartások kialakításánál figyelembe kell venni; mi több, ezzel nem éri be, s konkrét gyakorlati érvényesülését, hatékonyságát, a konfliktusok és problémák megoldását normatív erejével kikényszeríti és biztosítja, amikor is a jogi előírásoknak önként nem teljesítése, az önkéntes követés elmaradása esetén azok realizálódását állami kényszerrel biztosítja. Akár pusztán társadalmi összérdekek egyszerű tudatosításáról s azok önkéntes követéséről legyen szó, akár a jog normatív erejével történő konfliktusfeloldásról, a jog mindenképpen ideológiai funkciót tölt be. S éppen ezen ideológiai funkciójának megvalósítása során kerül közvetlen kapcsolatba a társadalmi lét korábban kiemelt, rendkívül fontos sajátosságával: a gyakorlattal. A társadalmi létnek a jogban történő sajátos visszatükröződése, az a külsővé válás és tárgyasulás, amelyről a jogi objektivációval kapcsolatosan szó volt, éppen az ideológiai funkció betöltése során, a jogi visszatükröződés eredményének, a jogi normáknak, intézményeknek a társadalmi viszonyokba, a társadalmi gyakorlatba való visszavezetése, abba áramlása során valósul meg a jog közvetlenül és kiemelkedően gyakorlati szerepe,⁶⁶ mutatkozik meg a jog hatékonysága.

A jognak közvetlenül a gyakorlatra orientáltsága, kiváltképpen társadalmi hatékonysága rendkívül jelentős a jog társadalomontológiai helyének és szerepének tisztázása szempontjából. A jog ugyanis mint sajátos visszatükröződés, objektiváció és ideológiai forma azáltal jut társadalmi létrelevanciához, azáltal válik a társadalmi lét alkotó elemévé, sajátos komplexusává, hogy társadalmitag hatékony. A jog társadalmi jellegét, azt, hogy sajátos társadalmi komplexust alkot, eklatánsan mutatják a jognak olyan mozzanatai, sajátosságai, mint az, hogy a társadalmi létet, a társadalmi viszonyokat tükrözi vissza, hogy társadalmi alternatívák értékelésénél és eldöntésénél meghatározott társadalmi értékeket érvényesít, hogy alapvető kategóriái (általános, különös, típus stb.) a társadalmi lét kategóriái stb. Mindezek a lényeges és sajátos mozzanatok és vonások a jogot végül is az által teszik a társadalmi lét komplexusává, hogy a jog éppen ezek révén és ezeken keresztül fejt ki azt a sajátos normatív-ideológiai funkcióját, amely társadalmi hatékonyságát eredményezi. Az ideológiai formákat — legyenek a társadalmi létnek akár adekvát, akár hamis kifejeződései — mindenkor társadalmi hatékonyságuk teszi a társadalmi lét elemévé, komplexusává. „Valamely jelenség társadalmi létének vagy nemlétének végső és döntő kritériuma a társadalmi hatékonyság. . .”⁶⁷ Nincs ez másként a joggal sem; a jog tehát mint sajátos társadalmi objektiváció — s éppen e sajátossága révén — a társadalom egyik komplexusa.

Végül a jog társadalomontológiai helyének és szerepének megvilágítása érdekében a jognak erre a *sajátosságára* kell még röviden kitérni, azt vizsgálva, vajon a jognak e sajátossága nem kölcsönöz-e olyan minőséget, amely e szférát a társadalmi létől különálló, önálló létréteggé emeli. Az imént a jogot mint a társadalmi lét komplexusát jellemeztük, hangsúlyozva sajátosságát. Korábban arról is megkülönböztetetten volt szó, hogy a társadalmi totalitásnak a létkomplexusokkal szembeni ontológiai elsőbbsége nem szünteti meg az utóbbiak sajátosságát. Ám a különböző társadalmi komplexusok, így a jogi objektiváció sajátosságainak, amelyek voltaképpen e

⁶⁶ *Uo.* II. kötet, 218. p.

⁶⁷ *Uo.* I. kötet, 283. p.

részkomplexusok különösségét határozzák meg, a társadalmi összmozgáson belül extrapoláló önállósítása mindenképpen megengedhetetlen. Különösen jól látható ez — mint arra Lukács György felhívja a figyelmet⁶⁸ — a jogi szféra esetében: ontológiailag szükségszerű ugyan a részkomplexusok „társadalmilag-ontológiailag racionális viszonylagos önállósága és kibontakoztatott sajátossága”, sőt ezek a részkomplexusok, így a jog is, annál inkább tölthetik be társadalmi-ontológiai funkciójukat, „minél erőteljesebben és önállóbban domborítják ki specifikus különösségüket”. Ám „maga a társadalmi fejlődés gondoskodik arról, hogy ebből ne következék abszolút autonómia...” A jogot tehát ezek a sajátosságok, amelyek különös társadalmi komplexussá teszik, nem választják le a társadalmi létéről, nem teszik autonómmá, sőt éppen e sajátosságok révén válik társadalmilag hatékonyá s jut társadalmi létrelevanciához, válik a társadalmi létnek mint komplexusok komplexusának egyik sajátos komplexusává.

A jognak a társadalmi létet alapvetően jellemző mozzanatok aspektusából való vizsgálata azzal az eredménnyel zárult, hogy a jog léte társadalmi lét, hogy a jog mint sajátos társadalmi objektíváció, mint az egyik társadalmi komplexus létezik. Elemzésünk feltételes kiindulópontja az a kérdés volt, vajon van-e a jognak a társadalmi létől minőségileg eltérő olyan léte, amely a jogi szférát önálló létréteggé emeli? Az e kérdésre adandó válasz egyértelmű: a jognak ebben az értelemben vett külön létrétegről, amely a szerves, a szervetlen (természeti) és a társadalmi lét felett helyezkedne el, nem beszélhetünk. A külön ontológia létét ugyancsak kiindulásképpen ahhoz az ontológiai tényhez fűztük, hogy külön létrétegek indokolják regionális ontológiák kialakulását és megteremtését, állandóan hangsúlyozva az ontológia egységét általában éppúgy, mint a regionális ontológiáét. Az ebben az értelemben vett regionális ontológia szempontjából tehát nem lehet szó a jog külön ontológiájáról, valamiféle regionális ontológiáról, hiszen — mint hangsúlyoztuk — a jog nem rendelkezik külön létréteggel, amely minőségileg különbözne a korábbi létrétegektől. A vizsgálódás menetében — ha talán nem is közvetlenül kimondottan — az a kérdés is felderengett — különös tekintettel arra, hogy a jog és még több más társadalmi komplexus és objektíváció is döntően ideológiai, felépítményi jelenségek —, vajon a jog maga vagy egyáltalán az ideológiai szféra a társadalmi létben belül nem jelent-e olyan sajátos réteget, amely indokolná külön jogi vagy általában ideológiai lét, illetve ontológia feltételezését. Ezt a lényegében kettős kérdést az ez irányú elemzések és vizsgálódások mindkét irányban egyaránt negatívan válaszolták meg. Az ideológiai szférának mint külön létréteggel, akár mint a társadalmi lét rétegének feltételezése, első pillanatban rendkívül csábító, hiszen — tagadhatatlan —, hogy itt olyan sajátosságok jelentkeznek, kiváltképpen a tudatnak olyan specifikus szerepe nyilvánul meg, amely e szférák komplexusait a társadalmi lét más komplexusaitól jelentősen megkülönbözteti. Ám a konkrét vizsgálódások kimutatták, hogy ezek ideológiai, eszmei jellege, az, hogy visszatükröződési formák, és nem a valóság, végső fokon a társadalmiságon alapul, létrejöttük egyáltalán csak a társadalommal, a társadalmi léttel együtt következhetett be; hogy minden kategóriájuk, sajátosságuk, amelyek létszerű különösségüket megalapozzák, társadalmi s végül is társadalmi hatékonyságuk társadalmi létrelevanciájukat mutatja, azt, hogy ezek a társadalmi lét sajátos

⁶⁸ *Uo.* II. kötet, 228. p.

komplexusai, de nem a társadalmi lét külön rétege, mert a társadalmi lét — mint komplexusok komplexusa — egységes, olyan totalitás, amelyen belül a valóságos és az ideológiai szféra merev elválasztása egyszerűen lehetetlen, hiszen a társadalmi lét elképzelhetetlen az eszmei, az ideológiai mozzanat (a tudat, a különböző ideológiai objektívációk, az intézmények) hatékony közreműködése nélkül. Aminthogy az ideológiai szféra, az ideológiai objektívációk sem jöhetnek létre a társadalmi valóság, kiváltképpen az ontológiai elsőbbséget élvező gazdasági viszonyok nélkül. Itt mindenképpen különbséget kell tenni a tudatnak, az egyszerű eszmei mozzanatnak a társadalmi létben betöltött alkotó szerepe és az ideológiai objektívációk között, amelyek — mint jeleztük — a társadalmi viszonyok tudatoságát, a társadalmi konfliktusok tudatosítását és végigharcolásukat jelenti. Ám még ez a distinkció sem tudja — mint láttuk — az ideológiai szférát, még kevésbé a jogit, a társadalmi lét külön rétegévé emelni. Márpedig enélkül akár valamiféle ideológiai lét, akár a jogi lét mint különös társadalmi lét önálló, külön ontológiája, specifikus regionális ontológiája nem alapozható meg. Az előljáróban megfogalmazott kérdésre — lehet-e a jognak ontológiája — adott válaszuk tehát egyértelműen negatív: a jognak külön ontológiájáról, valamiféle jogi ontológiáról, akárcsak mint regionális ontológiáról a marxista filozófia és társadalomontológia aspektusából nem lehet szó.

A jognak — ezek szerint — nincs külön léte és saját ontológiája ugyan, lehetséges azonban a jogot mint a társadalmi lét sajátos komplexusát ebben a létszerű különösségében, a társadalomontológia részeként, társadalomontológiai aspektusból és megközelítésben vizsgálni. Erre utal Lukács, amikor „a jogi szféra rendszeres társadalomontológiájáról” mint lehetőségről beszél.⁶⁹ Ebben az esetben és értelemben tehát nem külön jogontológiáról, hanem a jognak mint sajátos társadalmi komplexusnak társadalomontológiai vizsgálatáról van szó. A jog társadalomontológiai kutatása és elemzése mindenekelőtt annak az ontológiai törvényszerűségnek a maximális figyelembevételét feltételezi, hogy a jog mint társadalmi részkomplexus alá van vetve a társadalmi totalitásnak, a társadalmi összmozgás egészének. A jog tehát mint társadalmi jelenség, komplexus, objektíváció a vizsgálódás tárgya. Mi több, a jognak azok a sajátosságai is, amelyek létszerű különösségét megalapozzák, csak a társadalmi totalitásból érthetők meg. A jog társadalomontológiai vizsgálata továbbá bizonyos distanciát jelent azoktól a kutatásoktól, amelyek a jogot döntően ismeretelméleti oldalról közelítették meg, s törekvést arra, hogy a jogot társadalmi létében úgy ismerje meg, ahogy él, működik és hat, feltárja valóságos társadalmi lényegét, megszabadítva azt az ismeretelméleti ráakódásoktól, a jog megismerésére irányuló eddigi kísérletek torzításaitól. Az ontológiai, a társadalomontológiai s így a jogot társadalomontológiai aspektusból vizsgáló kutatások egyik legfontosabb módszertani kérdése ilyenképpen az, „hogyan távolítsa mindazoktól a meghatározásoktól, amelyek a világ emberi-gondolati meghódításának kísérleteiből fakadnak. Az ontológia központi kérdése ugyanis éppen az, hogy eltávolítson minden olyasmit a kategória-állományból, a kategória-struktúrából, ami bármilyen lazán is a tárgyakkal kapcsolatos ismeretszerű állásfoglalásokhoz fűződik, ami tehát megzavarhatná az önmagában létező tiszta, minden visszatükröződés iránt teljesen közönyös, tőle

⁶⁹ *Uo.* II. kötet, 227. p.

érintetlen lényegét”.⁷⁰ A jog társadalomontológiai vizsgálata pedig — mint arra már utaltunk — döntően azoknak a sajátosságoknak, specifikumoknak a kutatását és elemzését jelenti, amelyek a jognak a társadalmi létben létszerű *különöséget* kölcsönöznek, mert a jog éppen e specifikus vonásai, mozzanatai révén válik a társadalmi lét hatékony komplexusává.

Ezért irányulnak az itt következő vizsgálódások és fejtegetések arra, hogy a jognak azokat a különös vonásait tárják fel és mutassák be, amelyek a jogot a más társadalmi komplexusoktól megkülönböztetik és sajátossá teszik.

⁷⁰ *Uo.* I. kötet, 142. p.

II. FEJEZET. JOG ÉS TÁRSADALOM

1. A jog a társadalmi totalitás egyik komplexusa.
2. A társadalmi magatartás és a jogi komplexus.
3. A jog és a társadalmi viszonyok.
4. Jogszabály és jogviszony mint a jogi komplexus mozzanatai.
5. A jog ideológiai jelenség

1. A JOG A TÁRSADALMI TOTALITÁS EGYIK KOMPLEXUSA

A jog sajátosságának feltárása és elemzése — mint arról szó volt — a jog társadalomontológiai vizsgálatát jelenti: a jognak mint a társadalmi komplexusok egyikének megvilágítását. Minthogy pedig — mint arra ugyancsak utaltunk — minden részkomplexusnak a sajátosságát mindenekelőtt az a hely és funkció határozza meg, amelyet a társadalmi totalításban betölt,¹ a jog sajátosságának vizsgálatát sem öntörvényűségének, hanem annak a helynek és funkciónak a tárgyalásával kell kezdeni, amelyet a jog mint részkomplexus a társadalmi komplexusok totalításában elfoglal és gyakorol. Az a megállapítás, hogy a jog társadalmi jelenség, immáron közhely. Igazi jelentését csak akkor nyerheti el, ha elvontságát olyan konkrét fejtegetésekben sikerül feloldani, amelyek egyfelől tisztázzák a társadalom ontológiai természetét, másfelől azt, hogy ennek megfelelően miben rejlik a jog társadalmisága.

Vizsgálódásunk elméleti kiindulópontja és alapja az a társadalomontológiai koncepció, amely a társadalomban, a társadalmi létben komplexusok összességét látja, olyan totalitást, amelyet ezeknek a komplexusoknak a kölcsönös vonatkozásai, valamint a társadalom egészével való kapcsolatai alkotnak, mégpedig olyan módon, hogy a társadalmi egész, totalitás vagy összkomplexus a túlsúlyos a részkomplexusok viszonylagos önállóságával szemben: „a társadalmi lét, már legkezdetlegesebb fokán is, komplexusokból álló komplexus, ahol is szakadatlan kölcsönhatás áll fenn, mind a részkomplexusok, mind pedig az összkomplexus és részei között. Ebből bontakozik ki a mindenkori összkomplexus reprodukciós folyamata, mégpedig úgy, hogy a részkomplexusok is — persze csak viszonylagos — önállósággal reprodukálódnak, de mindezekben a folyamatokban a mindenkori egész reprodukciója alkotja a kölcsönhatások e sokrétű rendszerének túlsúlyos mozzanatát.”² A jog társadalmisága tehát mindenekelőtt azt jelenti, hogy a jog egyike a társadalom totalitását alkotó komplexusoknak, ami — mint arról már a bevezető fejtegetésekben szövegtünk — abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi létet alapvetően jellemző mozzanatok a jogban mint komplexusban is megtalálhatók. Ha pedig a jog mint a társadalmi totalitás egyik részkomplexusa létezik, akkor nyilvánvalóan rá nézve is érvényes az a társadalomontológiai törvényszerűség, hogy létét, helyét, működését és hatását mindenekelőtt a társadalmi összkomplexus mint túlsúlyos mozzanat, valamint a többi részkomplexussal való szakadatlan kapcsolata határozza meg. Ezért válik különösen

¹ Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*. Budapest 1976. II. kötet. 286. p.

² *Uo.* 140. p.

fontossá annak tisztázása, milyen helyet foglal el a jog a társadalmi összkomplexusban, hol helyezkedik el a társadalmi komplexusok világában, valamint, hogy milyen vonatkozások állanak fenn a jog és a társadalom egyes részkomplexusai között.

Miként a jog mint a társadalmi totalitás részkomplexusa csak a társadalmi lét egészét kitevő többi komplexussal való kölcsönös összefüggésében létezhet és fejtheti ki hatását, a jogot mint társadalmi komplexust alkotó elemek is mindenkor a jog egészével mint részkomplexussal való korrelációjukban, mint a komplexus alkotó részei juthatnak hatékonysághoz.³ A jog azért társadalmi komplexus, mert egyfelől a társadalmi totalitás része, másfelől viszont különböző társadalmi mozzanatok összessége, bonyolult egysége. A jogot mint társadalmi komplexust különféle cselekvések, magatartások, viszonylatok és tárgyiasságok hozzák létre, tartják működésben. Hogy ezek a jogban miként jelennek meg és milyen módon hatnak, annak bemutatása a további részletes vizsgálódások feladata. Itt most számunkra csak annak a rögzítése elengedhetetlen, hogy a jog mint komplexus különféle társadalmi magatartások és viszonyok összessége, mely mozzanatok azonban a jogban sajátos módon jelennek meg és fejeződnek ki mint a jogi komplexus alkotó részei.

Ez a röviden összefoglalt társadalomontológiai alapvetés exponálja azt a problematikát, amit társadalomontológiai szinten a jog és a társadalom kapcsolata, talán még közelebről a jog társadalmisága rejt magában. Lényegében két kérdésről van szó: egyfelől arról, hogyan helyezkedik el a jog mint komplexus a társadalom totalitásában, másfelől, hogy a jognak mint komplexusnak miben áll a társadalmisága? A félreértések elkerülése végett az itt következő fejtegetések módszeréről és jellegéről kell néhány szót szólni: a jog és a társadalom kapcsolatát, a jog társadalmiságát nem szociológiai, nem is a hagyományos értelemben vett jogelméleti aspektusból közelítjük meg. Nem kerül sor tehát sem a jog keletkezési folyamatának, működésének és hatásmechanizmusának szociológiai leírására, sem pedig a jog és a társadalom más komplexusai (erkölcs, morál, állam, politika stb.) összefüggésének jogelméleti elemzésére. A kérdésfelvetés és a probléma kibontása ennél elvontabb, a megközelítés pedig a filozófiai, társadalomontológiai általánosság szintjén mozog. A jog sajátosságát célzó vizsgálódások során — természetesen — elkerülhetetlen a más társadalmi komplexusokkal való egybevetés, a tőlük való megkülönböztetés. De most a jog és a társadalom kapcsolatának, a jog társadalmiságának az elemzésekor a kérdések elvontabb síkon jelentkeznek. Arról van szó, hogy jóllehet a társadalom — mint arra utaltunk — komplexusok komplexusaként működik, a komplexusok mint résztotalitások alkotó elemekből tevődnek össze, olyan alkotó mozzanatokból, mint magatartás, viszony stb., mely elemek igazi értelmüket, jelentésüket és funkciójukat mindenkor azzal a komplexussal való összefüggésükben nyerik el, amelynek részeit képezik. A társadalmi lét komplexusai lényegében társadalmi magatartásokból és ettől elválaszthatatlanul társadalmi viszonyokból tevődnek össze. Csakhogy ezek a magatartások és viszonylatok a különféle komplexusokban eltérő jelleggel, formában és módon jelennek meg. Amikor most társadalomontológiai megközelítésünk szintjét és jellegét megkíséreljük meghatározni, akkor arról van szó, hogy a jogot egyfelől abban az összefüggésben vizsgáljuk, ami a jog és általában a *társadalmi magatartások*

³ Uo. 139—140. p.

és viszonyok között fennáll; másfelől pedig azt kutatjuk, hogy a társadalmi létnek és komplexusoknak ez a két alkotóeleme hogy *jelenik meg* a jogban, meghatározva társadalmiságát.

2. A TÁRSADALMI MAGATARTÁS ÉS A JOGI KOMPLEXUS

A jog mint társadalmi komplexus az emberek mindennapi életéből, a mindennapi életben kifejtett magatartásból és e magatartásokon keresztül kialakuló társadalmi viszonyokból indul ki, ebből emelkedik ki, erről válik le mint sajátos társadalmi objektiváció, hogy mint sajátos társadalmi komplexus ebben bontsa ki létezését, teljesítse rendeltetését és funkcióját, reagálva a mindennapi életnek ezekre a magatartásaira és viszonyaira, azokat befolyásolva és alakítva. Először az embereknek a mindennapi életben jelentkező társadalmi magatartása és a jog közötti kapcsolatot vesszük szemügyre. Elvont általánosságában bármely társadalmi magatartásnak jogi relevanciája lehet. Ez annyit jelent, hogy a társadalmi komplexusok összmozgásában bármely magatartás a jogi szabályozás tárgyává válhat. Ennek az elvont lehetőségnek különös jelentősége van a jog és a társadalmi magatartás kapcsolatát illetően abban a vonatkozásban, hogy éppen a jogi szabályozás révén az adott társadalmi magatartás a jogban sajátos módon kifejeződve, annak fontos mozzanatát alkotja. A társadalmi magatartásnak a jogban történő eme megjelenéséről, kifejeződéséről, még pontosabban: visszatükröződéséről a következő fejezetben bőven lesz szó. Ami minket itt most konkrétan foglalkoztat, az azoknak a társadalmi magatartásoknak a megvilágítása, amelyek a jogi szabályozásnak nem pusztán tárgyai, hanem akár a jogkeletkezési folyamatnak, akár a jog hatásmechanizmusának lényeges mozzanatai. Arról van szó, hogy a jog egyfelől emberi tevékenység terméke, másfelől emberi cselekvések, magatartások realizálják, hajtják végre, illetve gátolják érvényesülését.

Ha most a jog keletkezésének és hatásmechanizmusának folyamatát röviden végigtekintjük, akkor a következő legfontosabb jogi jellegű magatartási típusokkal találkozunk: mindenekelőtt a jogi normákat, a jogszabályokat alkotó tevékenységgel, amit — figyelmen kívül hagyva a jogalkotási módok különbözőségeit — *jogalkotó tevékenységnek* nevezünk. Ez a társadalmi magatartás mindenkor állami cselekvést jelöl, mert a társadalmi normatartalom jogi érvényessége — mint arról még lesz szó — a meghatározott állami szervek közreműködésének eredménye. Jellemzője még a jogalkotó tevékenységnek, hogy mint állami aktus a modern korban — rendszerint — kollektív tevékenység. A jogalkotó tevékenység lényege és mint társadalmi magatartásnak a joggal való kapcsolatát illetően döntő, hogy olyan cselekvés, olyan aktus, amelynek jogi norma, jogszabály az *eredménye*. A társadalmi magatartás és a jog összefüggésének lényegét tehát a jogalkotó tevékenység vonatkozásában abban lehet összegezni, hogy a társadalmi magatartás az oka, előidézője, kiváltója, teremtője a jognak nevezett társadalmi komplexus egyik lényeges mozzanatának: *a jogi normának*. Az ekképpen létrejött jogi norma, jogszabály társadalmi rendeltetése, hogy előírásai a társadalomban *megvalósuljanak, érvényesüljenek*. Találóan írja Jhering, hogy „a jog funkciója általánosságban abban áll, hogy megvalósul”.⁴ A jogi előírások a

⁴ Jhering, R.: *Geist des römischen Rechts*. Leipzig 1873. Teil. T. 49. p.

legtömegesebben s a legkevésbé szembeszökően azokban a társadalmi magatartásokban valósulnak meg, amelyek tudva vagy tudattalanul a társadalmi élet legkülönfélébb szféráiban és komplexusai körében a jogi normáknak megfelelően alakulnak. Ezek az ún. *jogkövető* magatartások. A jog követése azonban — s ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni — a társadalmi totalitás bármely részkomplexusának körében kifejtésre kerülő társadalmi magatartásban megtörténhet: akár a család, a gazdaság vagy a politikum, az állam stb. körében. Nem más a helyzet azokkal a társadalmi magatartásokkal sem, amelyek éppen azért nyernek jogi jelleget, hogy nem követik a jogszabályi rendelkezéseket, hanem annak ellenére járnak el, azaz *jogellenesek*. Míg a jogalkotó tevékenység jogi jellegét az határozza meg, hogy eredménye a jogszabály, addig a jogkövető és jogellenes magatartások jogi relevanciája abban van, hogy egyfelől a jogi normával adekvát vagy ellentétes; másfelől, hogy — tudva vagy tudattalanul — de mindenkor jogviszonyok, alanyi jogok és kötelezettségek burkában valósul meg. (Erről egyébként majd még lesz szó.) Végül a jog realizálódási, érvényesülési folyamatában azt a társadalmi magatartást kell megemlíteni, amely szintén állami szerv tevékenységként jelenik meg: az ún. *jogalkalmazó* tevékenységet. A jogalkalmazás eltér a jogkövetéstől, mert nem pusztán a jogi norma előírásainak adekvát magatartást jelenti, hanem ezen túl azt — s ez lényege —, hogy a jogszabályi rendelkezéseket, jogkövetkezmenyeket más személyek magatartásaira vonatkoztatja, azokra nézve konkretizálja. Ez — miként a jogalkotás is — sajátos állami intézményrendszer közreműködésével megy végbe. A jogalkalmazó tevékenység jogi jellege is egyfelől a jogi normákon, másfelől a társadalmi magatartásokat átfogó jogviszonyokon keresztül fejeződik ki.

Mindez csupa közismert igazság, megannyi jogelméleti közhely. Miért szükséges akkor a figyelmet a társadalmi magatartásnak és a jognak ezekre az összefüggéseire irányítani? Egyáltalán nem azért, mert a közismert igazságok ismételtetése haszonnal jár, hanem mert a jog társadalmiságának, sajátos társadalmi létezésének megvilágítására irányuló, kiváltképpen szociologikus kísérletek, éppen a jog és a társadalmi magatartások közötti kapcsolatnak nem eléggé konzekvens végiggondolása következtében arra a megállapításra jutnak, hogy a jog társadalmiságát valójában az imént felsorolt társadalmi magatartások és tevékenységek jelentik. Ilyeténképpen a jogi komplexus nem csupán olyan mozzanatokból tevődik össze, mint a jogszabály, a jogviszony, az alanyi jogok és kötelezettségek, a bírói ítélet, a szerződés stb., hanem azokból a társadalmi magatartásokból is, amelyek az imént említett jogi jelenségeket előidézik, létrehozzák, illetve érvényesítik. A tévedést még tovább erősíti, hogy a jogszociológia valóban azokat a társadalmi magatartásokat és folyamatokat vizsgálja, amelyek vagy a jog létrejöttét, vagy pedig társadalmi érvényesülését idézik elő. Ez utóbbi azonban egészen magától értetődő, hiszen — mint arról szó volt — ezek a társadalmi magatartások és processzusok a társadalmi lét legkülönfélébb szféráiban, komplexusainak körében fordulnak elő, amelyeknek speciális jogszociológiai elemzését éppen a joggal való kapcsolatuk indokolja. Nem így azt, hogy a jog társadalmiságát ezekben a jogot keletkeztető vagy realizáló társadalmi magatartásokban, abban lássuk, hogy ezek a társadalmi magatartások a maguk közvetlenségében a jognak mint társadalmi komplexusnak alkotó elemei. Amennyiben a jogot a szóban forgó társadalmi magatartásokat is közvetlenül átfogó társadalmi komplexusnak fogjuk fel, a jog olyan falánk szörnyetegként jelenik meg, amely jóformán a társadalmi

lét egészét elnyeli. Arról van szó ugyanis, hogy a jogilag szabályozott magatartások köre rendkívül széles, következképpen a jogot realizáló vagy a joggal szembe futó és így ebben az értelemben jogi jellegű magatartások a társadalmi totalitás legkülönbözőbb komplexusaiban megtalálhatók. Ha ezek a magatartások közvetlenségükben jogi szabályozottságuk, a jogot keletkeztető vagy érvényesítő hatásuk folytán a jog mint társadalmi komplexus részeivé, mozzanataivá válnak, akkor végül is a társadalom egyetlen komplexussá, a jog komplexusává válik. Természetesen a végletekig feszített, abszurd következtetés ez, amely egyfelől a társadalmat eljogiasítaná, másfelől a jogot olyannyira eltársadalmasítaná, hogy végül is a jog mint sajátos társadalmi komplexus eltűnne és értelmét vesztené.

Egykönnyen belátható, hogy egy olyan kimondottan gazdasági tevékenység, mint az árucserre-viszonyok körében kifejtett adásvétel, azáltal, mert jogilag szabályozott, mert az adásvételre vonatkozó polgári jogi rendelkezéseket realizálja, egyáltalán nem szűnik meg a gazdaság komplexusának mozzanata lenni, s a jogi szabályozás következtében nem válik közvetlenül a jogi komplexus elemévé. A jogi szabályozásnak ebben az esetben éppen az a célja és rendeltetése, hogy a gazdasági viszony, az árucserre körében olyan magatartások kialakulását segítse elő, amelyek az árucserre súrlódásmentes zavartalanságát biztosítják. Hasonló a helyzet például a család mint társadalmi komplexus körében jelentkező egyes magatartásokkal (nevelés, tartás, együttélés stb.) is, amelyek jogilag rendezettek. A jogi szabályozás következtében ezek nem szűnnek meg a családi viszonyok körébe tartozó magatartások lenni, s nem válnak a jogi komplexus mozzanataivá. De nem tér el ettől a választópolgár képviselőválasztás alkalmából történő szavazásának mint társadalmi magatartásnak a sorsa sem, mert ez a magatartás nyilvánvalóan a politikum komplexusának a körébe tartozik, jóllehet jogilag ugyancsak szabályozott. A leginkább megtévesztőek és a legtöbb problémát azok a társadalmi magatartások okozzák, amelyek kifejezetten a jog alkotására és alkalmazására irányulnak. Látszólag ezek kimondottan és kizárólagosan jogi magatartások, s mint ilyenek — nyilvánvalóan — a jogi komplexus elemei. Valójában azonban mégsem ez a helyzet: a kifejezetten jogalkotó és jogalkalmazó tevékenység — mint hangsúlyoztuk — alapvetően állami jellegű, állami szervezetnek és tagjainak magatartása, amely jogilag valóban szabályozott, de a jogi előírások teljesítésével állami feladatokat lát el, s mint ilyen az államnak mint a társadalom egyik komplexusának része. Ezt húzza alá az a társadalmi tény is, hogy az az intézményrendszer, azok a „dologi függelékek”, amelyekről Engels beszél,⁵ s amelyek nélkül a jog sem létre nem jöhetne, sem nem funkcionálhatna, ténylegesen az államhoz tartozik, az államnak alkotó eleme. A bíróság, az ügyészség, a büntetés-végrehajtó szervek stb. nem a jognak, hanem az államnak intézményei. A jog ebben az értelemben nem rendelkezik intézményekkel; beszélünk ugyan jogi intézményekről, például a tulajdonjog intézményéről, a kötelmi jog intézményéről, a kártérítési felelősség intézményéről stb., azaz bizonyos többé-kevésbé körülhatárolt viszonyokat szabályozó jogszabályok komplexusáról, de ezek nem az imént említett „dologi” jellegűek. Mind a jogalkotó, mind a jogalkalmazó munka alapvető állami tevékenység, s a jog szerepe és funkciója ebben a társadalmi magatartásban kétségtelenül nagyon jelentős, mert az egyfelől magának a jognak a létrejöttét és érvényesülését idézi elő,

⁵ Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Budapest 1970. 230. p.

másfelől mind a jogalkotó, mind a jogalkalmazó tevékenység maga is jogilag szabályozott lévén vagy jogot realizál, vagy sért. A jogalkotó és a jogalkalmazó társadalmi magatartásnak ez a megkettőzött jogisége sem változtatja az állami szerv állami tevékenységét a jogi komplexus elemévé.

Azt jelenti mindez, hogy a társadalmi magatartásoknak semmi szerepük sincs a jog társadalmiságában? Erről a legkevésbé sincs szó. Csupán arról, hogy a társadalmi magatartások akár jogilag szabályozottak, akár a jogot alkotók vagy alkalmazók, tehát jogi jellegük és minőségük van, a maguk *közvetlenségében* nem mozzanatai, elemei a jogi komplexusnak. A jog társadalmisága azonban jelentős részben a társadalmi magatartásokból fakad, mégpedig annak következtében, hogy a jog a társadalmi magatartásokat szabályozván azokat a jog tartalmi mozzanataivá formálja. Ám nem a társadalmi magatartások közvetlen valóságukban válnak a jog alkotó elemévé, hanem a tudati visszatükröződés során átalakítva, átformálva mint a társadalmi magatartások vissztükröződései. A társadalmi magatartásoknak ezek a jogi visszatükröződései — mint arról még bőven lesz szó — mint a jog tartalmi mozzanatai a jogi komplexus alkotó elemei. A társadalmi magatartásoknak ezek a sajátos (jogi) visszatükröződései természetesen megőrzik a magatartások társadalmiságát, s mind a jog keletkezését, mind a jog érvényesülését illetően nagyon jelentős és sajátos hatást gyakorolnak. Többek között a társadalmi magatartásoknak e sajátos visszatükröződése mint a jog tartalmi mozzanata a jognak sajátos társadalmiságot kölcsönöz. A jog ugyanis — mint majd látni fogjuk — többek között a társadalmi magatartásoknak e visszatükröződés során a jog tartalmi elemévé transzformálása révén tudja csak betölteni alapvető társadalmi rendeltetését és funkcióját: a társadalmi viszonyok jogi szabályozását.

3. A JOG ÉS A TÁRSADALMI VISZONYOK

Ezzel a társadalmi komplexusoknak és a társadalom totalitásának ahhoz a mozzanatához érkeztünk, amely ugyancsak problematikus a jog társadalmi helyét, a jog társadalmiságát és egyáltalán a jogi komplexus elemeit illetően: *a társadalmi viszonyokhoz* és ezeknek a joggal való kapcsolatához. Az iménti fejtegetéseink arra irányultak, hogy bemutassák: a társadalmi magatartások a maguk közvetlenségében a jogi komplexusnak nem alkotó elemei, hasonló feladat vár a most következő elemzésekre is, annak felmutatása, hogy a társadalmi viszonyoknak a maguk közvetlenségében a jogi komplexus mozzanataként felfogása nem kevésbé téves, mint a társadalmi magatartásoknak közvetlenül a jogi komplexusba olvasztása. A társadalmi viszonyoknak nagy a jelentősége a jog, a jogi szabályozás vonatkozásában, mind a jog geneziséét, mind érvényesülését, mind működését illetően; röviden megfogalmazva: a társadalmi viszony a jogi szabályozásnak tárgya és nem mint azt elméletileg feltételezték, sőt feltételezik: a jog, a jogi szabályozás tartalma. E koncepció szerint a társadalmi viszonyok és a jog a tartalom és a forma viszonyában állanak egymással.

Hogy ennek a megállapításnak az értelme és a kérdéssel kapcsolatos álláspontunk világossá váljék, a hegeli logikának azokhoz a fejtegetéseihez kell visszanyúlni, amelyek a tartalom és a forma viszonyának tisztázására irányulnak. Hegel

legjelentősebb módszertani felfedezése ugyanis — mint arra Hegel filozófiájának egyik legavatottabb marxista szakértője felhívja a figyelmet⁶ — a reflexiós meghatározások. Hegel a reflexiós meghatározás fogalmát a következőképpen világítja meg: „Az érzéki tudat tartalma önmagában *dialektikus*. Úgy van, hogy ez a tartalom *az* egyes; de épp ezzel nem *egy* egyes, hanem minden egyes; s éppen — mivel az egyes tartalom mást *kizár* magából — vonatkozik másra, *magán túlmenőnek*, mástól függőnek, mástól közvetítettnek, önmagában mást rejtőnek bizonyul. A *közvetlen egyes legközelebbi* igazsága tehát az, hogy másra *vonatkoztatják*. E vonatkoztatás meghatározásait az alkotja, amit reflexiós *meghatározásoknak* nevezünk. . . .”⁷ Magyarán arról van szó, hogy a valóságban a közvetlen tárgyak nem egymástól elszigetelten, hanem egymásra vonatkoztatottságukban jelennek meg, hogy közöttük olyan kölcsönhatás, olyan kölcsönös feltételezettségi viszony jön létre, amelyben egyik sem lehet meg a másik nélkül. Ezek az úgynevezett reflexiós összefüggések, viszonyok, amelyeknek, illetve egyes mozzanataiknak logikai kifejezésére szolgálnak a reflexiós meghatározások. Hegel e reflexiós viszonyok és meghatározások körében említi, illetve tárgyalja a tartalom és a forma összefüggését is, hangsúlyozva, hogy a tartalom és a forma is olyan reflexiós viszonyban van egymással, amelyben az egyik, a tartalom, nem lehet meg a forma nélkül és vice versa. „A forma és a tartalom ellentéténél lényeges dolog szem előtt tartani, hogy a tartalom nem forma nélkül való, hanem egyrészt *a tartalom önmagában bírja a formát*, másrészt a forma *külsőleges* a tartalomnak. . . . *Magánvalósága szerint* itt a tartalom és a forma abszolút viszonya van előttünk, tudniillik átcsapásuk egymásba, úgy hogy *a tartalom* nem más, mint *a forma átcsapása* tartalomba, s a forma nem más, mint a tartalom átcsapása formába.”⁸ A marxi módszertan a tartalom és a forma reflexiós összefüggésének hegeli magyarázatánál továbblép annyiban, hogy általában a reflexiós viszonyokban (jelenség-lényeg, tartalom-forma, rész-egész stb.) mindig kiemeli a túlsúlyos mozzanatot (übergreifendes Moment), amely a másik vonatkozásában döntőnek, meghatározónak bizonyul. Így a tartalom és a forma reflexiós összefüggésében — mint az a marxista irodalomban közismert — a tartalom a túlsúlyos, a formát meghatározó mozzanat.

Ha most a társadalmi viszonyoknak a joggal való kapcsolatát, konkrétan a helyzetet a legtisztábban felmutató gazdasági viszonyok és a jog viszonyát a reflexiós összefüggésekről az imént elmondottak fényében — feltéve, de nem megengedve — tartalom és forma kapcsolataként értelmezzük, akkor abból a következő eredmények adódnak: gazdaság és jog egymással olyan kölcsönös feltételezettségi kapcsolatban állnak, amelynek értelmében az egyik nem létezhet a másik nélkül, a gazdaság a jog, a jog pedig a gazdaság nélkül. Eszerint gazdaság és jog — mint tartalom és forma — olyan komplexust alkotnak, amelynek létezését, sajátos vonásait, jellegzetességeit mindenkor ezek együttléte, gazdaság és jog mindenkori egymásba átcsapása, tartalom és forma szétszakíthatatlan együttes hatása határozza meg. Gazdaság és jog olyan társadalmi komplexust alkotnak, amely — éppen mert e mozzanatai a tartalom és a forma reflexiós viszonyában állanak — feltétlenül homogének és nem különműek.

⁶ Lukács: *I. m. I. kötet*, 244. p.

⁷ Hegel, G. F. W.: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. III. rész. *A szellem filozófiája*. Budapest 1968. 419. §. Függelék. 205. p.

⁸ Hegel: *I. m. I. rész. A logika*. Budapest 1950. 133. § 213—214. p.

Végül gazdaság és jog mint tartalom és forma viszonyában a gazdaság a túlsúlyos mozzanat, amely a jogot mint formát meghatározza.

Nem kell különösebb élelítés ahhoz, hogy ezeknek a következtetéseknek a tarthatatlanságát, azt, hogy gazdaságnak és jognak sem összefüggését, sem különbözőségét nem tárják fel adekvát módon, a maguk közvetlenségében megállapíthassuk. A múlt és a jelen — Németh László-i értelemben vett — történései, tehát azok, akik korunkról éles képet festve, abból a valóban lényegeset emelik ki,⁹ egyaránt tanúskodnak arról, hogy volt a történelemnek olyan periódusa, amikor a gazdasági jogi szabályozás nélkül működött, s manapság is a gazdasági életnek számos olyan szegmense, relációja van, amely nélkülözi a jogi rendezettséget. Elég talán itt csupán Max Webernek azokra a meggyőző fejtegetéseire hivatkozni, amelyekben kimutatja, hogy a jogi szabályozás nem terjed ki a gazdasági viszonyok és cselekvések mindegyikére, a gazdasági működés egészére, hanem számos olyan gazdasági tevékenységgel és folyamattal találkozhatunk — még a modern feltételek mellett is —, amelyeket a jog nem rendez, nem biztosít: „az nem áll — írja¹⁰ —, hogy a modern biztosított magángazdasági érintkezés egyszerűen ‚elgondolhatatlan’ volna jogi szavatoltság nélkül. Ellenkezőleg, az elképzelhető üzleti ügyletek nagyobbik részénél senkinek sem jut eszébe, hogy akárcsak gondoljon is a perelhetőségre.”

De még ha vizsgáló tekintetünket kizárólag az olyan esetekre irányítjuk, amelyekben a gazdasági viszonyok és jogi szabályozásuk az adott társadalomban együtt jelennek meg, amikor a meghatározott gazdasági tevékenységet valójában jogi normák rendezik, akkor is kétséges a gazdaság és a jog kapcsolatában tartalom és forma reflexiós viszonyát látni. E kétséget a különböző komplexusoknak, a bennük felmerülő alternatíváknak és végbemenő tételezéseknek a *különneműsége* táplálja. Arról van szó, hogy a jog, a jogi szabályozás, jóllehet gyakran olyannyira a gazdasági jelenségekhez tapad, hogy „összetartozásuk a társadalmi lét közvetlenségében olyan erős, hogy a cselekvő emberek szükségképpen egységes tárgyiaság formájában teszik őket gyakorlati-teleológiai tételezésük előfeltételeivé vagy tárgyává”,¹¹ ez mégsem szünteti meg különbözőségüket és különmeműségüket. Elég itt csupán arra utalni, hogy míg a gazdasági alternatívák és tételezések során a pusztán természeti változik át társadalmivá, addig a jogi alternatívák és tételezések kizárólagosan a társadalmi szférában jelentkeznek és működnek. Ám ahhoz, hogy a gazdaság működése kielégítő legyen, hogy a társadalom termelése és újratermelése biztosított legyen, a gazdasági viszonyoknak olyan közvetítő áttételekre, mozzanatokra és eszközökre van szükségük, amelyek döntően társadalmiak, a rendeltetésüket és szerepüket éppen azáltal képesek betölteni, hogy a gazdasági viszonyoktól, eszközöktől különmeműek. Ilyenformán bármennyire is mindkét szférában, a gazdaságiban és a jogiban egyaránt a teleologikus tételezések jelentik a végső elemeket, ezek közel sem egyformák, hanem jelentősen eltérőek. Gondoljunk csak arra, hogy először is a jogban a teleologikus tételezéseknek sokkal nagyobb szerepük van, mint a gazdaságban, hiszen a jog kimondottan tételezés; másodsor a gazdasági és a jogi tételezés struktúrája és több fontos mozzanata is különböző: így a jogban a teleologikus tételezések döntően

⁹ Németh László: *Sajkódi esték*. Budapest 1961. 155. p.

¹⁰ Weber, M.: *Rechtssoziologie*. Neuwied am Rhein und Berlin 1967. 92. p.

¹¹ Lukács: *I. m.* II. kötet, 477. p.

másodlagosak, azaz olyanok, amelyek más emberek tudatának megváltoztatására irányulnak azzal, hogy a közvetlenül megvalósítandó célt, a kívánt emberi magatartást, a célkitűző jogalkotó nem a maga, hanem mások számára tételezi. Továbbá míg a gazdasági tételezés és tevékenység anyagilag új dolog létrehozására törekszik, addig a jog az egész világot létezőnek, adottnak feltételezi, s abba épít be olyan szabályozó, rendező elveket, normákat, amelyeket a gazdaság a maga immanens spontaneitásából nem bontakoztathatott volna ki.¹² Mindezek a gazdasági és a jogi tételezésben mutatkozó eltérő mozzanatok a gazdaság és a jog különműködésére, arra utalnak, hogy két olyan társadalmi komplexussal állunk szemben, amelyek struktúrájukat, lényegi vonásukat, társadalmi szerepüket és rendeltetésüket tekintve alapvetően eltérnek egymástól. Sőt, a jog a gazdaság viszonylatában — mint társadalmilag általában egyébként is — éppen azért jön létre, hogy a gazdaságtól különműveléssel, sajátos egynemű közegével és tartalmával mint specifikus társadalmi objektiváció elősegítse a gazdaság működését, a gazdasági feladatok ellátását. Mindebből következik, hogy gazdaság és jog viszonya annál fogva, hogy kölcsönösen nem feltételezik egymás létezését, s mert tartalmuk, belső szerkezetük különműködésükre utal, nem fogható fel tartalom és forma kapcsolataként: „Ugyanis ez... reflexiós meghatározás, ami annyit jelent, hogy a forma és a tartalom az egyes tárgynál, a komplexusnál és folyamatnál stb. mindig és mindenütt együtt és csakis együtt határozzák meg ezek sajátosságát, épp így létét (az általánosságot is beleértve). De éppen ezért lehetetlen, hogy a valóságosan különböző komplexusok meghatározásában egyikük tartalomként, a másikuk formaként szerepeljen”.¹³

Végül a gazdaság és a jog kapcsolatának tartalom és forma viszonyaként felfogása ellen szól — bármennyire ellenkező is a látszat — az a megállapítás is, hogy a tartalom, a gazdaság, a túlsúlyos, a meghatározó mozzanat a formával, a joggal szemben. Éppen nem azért, mert a jog, a jogi szabályozás mint forma határozza meg — mint azt Stammler feltételezte¹⁴ — a gazdaságot, hanem ellenkezőleg, mert a tartalomnak a formával való reflexiós viszonyában megmutatkozó „túlsúly”, döntő, meghatározó jellege nem fejezi ki megfelelően a gazdaságnak a joggal kapcsolatos voltaképpeni ontológiai szerepét és hatását. Arról van szó, hogy a társadalmi komplexus totális összefüggéseiben belül a kölcsönös vonatkozásoknak lényegében két fajtáját különböztetjük meg: a *kölcsönös feltételezettséget* és az olyan *feltételhez kötöttséget*, amelyben az egyik mozzanat a másiknak megfordíthatatlanul *előfeltétele*. „Természetesen egy létező komplexuson belül lejátszódó kölcsönhatások minden... rendszerében és minden kölcsönhatás esetében — írja Lukács György¹⁵ — van egy elsődleges mozzanat. Ez a jellegzetesség pusztán ontológiai viszonylatban jön létre, függetlenül minden értékhierarchiától: ilyen kölcsönös vonatkozásoknál az egyes mozzanatok vagy kölcsönösen feltételezik egymást..., ahol egyik sem lehet meg a másik nélkül, vagy olyan feltételhez kötöttség alakul ki, hogy az egyik mozzanat a másik létrejöttének az előfeltétele, és ez a viszony nem fordítható meg.” A gazdaság és a jog kapcsolata — mint már jeleztük — olyan ontológiai vonatkozás, amelyben a

¹² *Uo.* I. kötet, 387. p.

¹³ *Uo.* I. kötet, 408—409. p.

¹⁴ Ld.: Stammler, R.: *Theorie der Rechtswissenschaft*. Halle 1923. 128. p.

¹⁵ Lukács: *I. m.* II. kötet, 57. p.

gazdasági-termelési viszonyok az elsődlegesek, ezek a jognak előfeltételei, s e feltételezettségi kapcsolat nem fordítható meg. Gazdaság és jog között tehát nem olyan kölcsönös feltételezettségi kapcsolai (reflexiós viszony) áll fenn, amelyben egyik a másik nélkül nem létezhet, s amelyben az egyik mozzanatnak, a tartalomnak, a gazdaságnak a joggal, a formával szemben „túlsúlya”, s ebben az értelemben meghatározó jellege van, hanem olyan ontológiai kapcsolat, amelyben az egyik mozzanat a másik létrejöttének *előfeltétele*, azaz itt a gazdaság a joggal szemben nem egyszerűen túlsúlyos és meghatározó, hanem *ontológiai elsőbbséggel* rendelkezik. Az ontológiai elsőbbség ugyanis mindenkor azt jelenti, hogy a két kategória viszonylatában „az egyik létezhet a másik nélkül, míg ennek ellenkezője létszerűen lehetetlen”.¹⁶ Hogy a reflexiós viszonyokban és meghatározásokban megnyilvánuló „túlsúlyos mozzanat” s az „ontológiai elsőbbség” között milyen jelentős különbség áll fenn, az a gazdaság és a jog összefüggésében egészen világosan látható. Míg a gazdaság és a jog kapcsolatának tartalom és forma reflexiós viszonyakénti felfogásában a gazdaság és a jog mindig és mindenütt csak együtt és csakis együtt határozzák meg e két komplexus sajátosságát és éppígy létét, mégpedig úgy, hogy a gazdaság a joggal szemben túlsúlyosnak, meghatározónak bizonyul, addig a gazdaságnak és a jognak mint két különemű és különböző komplexusnak olyan ontológiai viszonyát állapítva meg, amelyben ezek nem reflexiós kapcsolatban, nem tartalom és forma viszonylatban állanak, hanem amint azt a társadalom és a történelem valósága igazolja, a gazdaság a jog létének megfordíthatatlan *előfeltétele*, a két mozzanat összefüggésében a gazdaság a joggal szemben *ontológiai elsőbbséget* élvez, azaz a gazdaság létezhet jog, jogi szabályozottság nélkül, ám a jog sohasem állhat fenn gazdasági feltételek nélkül.

A gazdaság és a jog összefüggésének tartalom és forma reflexiós viszonyakénti felfogása nemcsak gazdaság és jog valóságos, ontikus kapcsolatának eltorzítását, téves megvilágítását jelenti, hanem a jog megértése és értékelése szempontjából káros, azzal az elméleti és gyakorlati következménnyel jár, hogy a jog pusztán formává redukálódik, s veszendőbe megy a jog valóságos tartalma. Amint ugyanis világossá válik, hogy a jognak mint formának nem a gazdasági-társadalmi viszonyok alkotják a tartalmát, azonnal felmerül a kérdés: mi a jog valóságos tartalma? Az imént ismételt hangsúlyoztuk, hogy egy tárgynak, folyamatnak, komplexusnak sajátosságait, éppígy létét tartalom és forma együtt határozzák meg, valamint, hogy ez a reflexiós kapcsolat a komplexus egyneműségét feltételezi. Arról is esett már szó, hogy a jog olyan társadalmi objektiváció, amely a társadalom más objektivációit és komplexusait egynemű közegében fejezi ki, azok különeműségeit a jogi absztrakció során közös nevezőre hozza, s a jog egynemű fogalmaiban és kategóriáiban fogalmazza meg. A jognak mint sajátos társadalmi objektivációnak, amely a gazdasági-társadalmi viszonyokat és jelenségeket a maga homogén közegében fejezi ki, *saját, külön tartalma és formája van*. Ez a tartalom és ez a forma egyaránt jogi; jogi tartalom és forma, amelyek együttlétükben fejezik ki a jog mint társadalmi objektiváció és komplexus sajátosságait. A figyelemnek a jog saját tartalma felé fordulása egyfelől feltárja, hogy a gazdaságnak a jog tartalmaként való felfogása a jog elszegényítésével, valóságos tartalmától megfosztásával, azzal jár, hogy a gazdasági mozzanatok, kategóriák közvetlenül a jogban mint formában jelennek meg, s így a jog fogalmi, kategóriális

¹⁶ *Uo.* I. kötet, 307. p.

eszköztára kiüresedik; másfelől, hogy a jog saját és sajátos tartalma milyen különös, a gazdasági-társadalmi viszonyoktól eltávolodó, azokkal inkongruens kategóriákat és mozzanatokot foglal magában.

A gazdaság jogi szabályozásának egyik nagy veszélye, hogy a jogi fogalmak és kategóriák a gazdasági „tartalomban” feloldódnak, elmosódnak, hogy a gazdasági mozzanatok a jogban közvetlenül jelennek meg, s mintegy megszüntetik a jog jogi jellegét. Látszólag a gazdaságnak a jog tartalmakénti megjelenése a legközvetlenebb és legadekvátabb összhangot hozza létre a jogi forma és a gazdasági viszonyok között — gondoljunk csak a gazdasági jogra, mint olyan önálló jogágra, amely belső komplexitásában a gazdaságot közvetlenül fejezi ki, vagy a jogszabályoknak arra az irdatlan tömegére, amely gazdasági mutatókat, szabályozókat, tehát lényegében technikai normákat tartalmaz. E gazdasági-technikai jogi normák jelentős részénél egyáltalán kétséges ezek jogi jellege. Hiszen éppen a jogi tartalom hiánya a gazdasági mozzanatokot pusztán jogi „formában” jeleníti meg, azaz csak külsődlegesen válnak ezek jogi jelenségekké, ám tartalmuk teljesen nélkülöz mindenféle sajátos jogiságot. Éppen a jogi tartalomnak ez az elszegényítése, mintegy a gazdasági mozzanatokkal való felváltása okozza az ilyen jogi normák rendszerinti jogi hatástalanságát. A jog ugyanis épp azért jön létre, mint a társadalom létének önálló objektivációja, hogy saját eszközeivel, fogalmaival, kategóriáival, amelyek — magától értetődően — a más társadalmi szféráktól eltérőek, azoktól különbözőek és különeműek, a társadalmi viszonyokban végbemenő teleologikus tételezések megvalósulását elősegítse. Ha ezek a gazdasági-társadalmi tételezések és megvalósításuk pusztán e szféra keretein belül kialakuló eszközökkel és kategóriákkal is megoldhatók, akkor nincs szükség az olyan társadalmi objektivációk közrehatására, mint pl. a jog. Ám a valóságban a gazdasági viszonyok igénylik, szükségelik a jogi szabályozást, mégpedig az olyan jogi közbeavatkozást, amely a saját egynemű közegével, kategóriáival és fogalmaival a gazdasági életben olyan folyamatokat, magatartásokat és hatásokat képes előidézni, amelyek a gazdaság spontán alakulásában nem jöttek volna létre.

4. JOGSZABÁLY ÉS JOGVISZONY MINT A JOGI KOMPLEXUS MOZZANATAI

A jognak a társadalmi magatartásokkal és viszonyokkal való összefüggése még világosabbá válik, ha a jogot mint komplexust vesszük közelebről szemügyre s azt vizsgáljuk, hogy a jogi komplexus legfontosabb alkotó elemeit milyen kapcsolat fűzi a társadalmi viszonyokhoz és magatartásokhoz. A jogi komplexusnak azok a lényegi mozzanatai, amelyek az itt következő vizsgálódások közelebbi tárgyát alkotják: *a jogszabályok és a jogviszonyok*, illetve ezeknek az alkotó elemeknek a társadalmi magatartásokkal és viszonyokkal való összefüggése. A jog ugyanis mint sajátos társadalmi objektiváció éppen azért emelkedik ki a mindennapi életből, és válik le arról, hogy a társadalmi magatartásokat és viszonyokat rendezze; ezt pedig mindenekelőtt a jogi magatartási szabályok, a jogi normák, illetve e jogi normák sajátos társadalmi működése révén éri el. A jogi normáknak a jogi komplexus mozzanataként történő konkretizálódása, működése pedig a jogviszonyokban, a jogviszonyokon, a konkrét alanyi jogosultságokon és kötelezettségeken keresztül

történik. A jogi komplexus e két alkotó elemét most — mint jeleztük — a társadalmi magatartások és viszonyok vonatkozásában vizsgáljuk. Annak az összefüggésnek a feltárása, ami a jogi komplexus e két mozzanata és általában a tudat, különösen pedig a jogtudat között áll fenn, a későbbi fejtegetések feladata (IV. fejezet).

Tekintettel arra, hogy a társadalmi magatartások és viszonyok — mint az már az eddigi elemzésekből is kitűnt — a jogi normáknak, a jogi szabályozásnak egyfelől tárgyai, másfelől a jogi rendelkezések realizálói, érvényesítői, a jogi normának mind a társadalmi magatartásoktól, mind a társadalmi viszonyoktól való distanciája — amelynek fő vonásait majd a jognak mint visszatükröződési folyamatnak a vizsgálatánál fogjuk közelebbről szemügyre venni — világosan látható. Ahol a jogi normáknak a társadalmi magatartásokkal és viszonyokkal való összefüggése a legproblematisabb, az a jogi normák érvényesülése, illetve egészen pontosan e folyamat végbemenetele a jogviszonyokon keresztül, azaz a jogviszonyoknak és a társadalmi magatartásoknak és viszonyoknak a kapcsolata. Minthogy a jogviszonyoknak az elemzése, különös tekintettel a társadalmi magatartásokkal és viszonyokkal való összefüggésére, a jogi normának ez utóbbiakkal való kapcsolatát is feltárja, vizsgálódásunk középpontjába a jogviszonyt mint a jogi komplexus alkotó elemét helyezzük.

Mindenekelőtt az a kérdés vár megválaszolásra, hogy hol helyezkednek el a jogviszonyok egyfelől a jogi szabályozásban és folyamatokban, másfelől pedig általánosságban a társadalmi viszonyok totalitásában. A probléma rendkívül egyszerűnek látszik, ám amint közelebből megvizsgáljuk, kiderül, hogy nem kis buktatókat rejt magában. Jogi jelenségről és folyamatról lévén szó, kézenfekvő a jogi szabályozás és működés menetéből kiindulni. Elcsépett közhely, hogy a jog mint egész, mint komplexus társadalmi rendeltetése a társadalmi viszonyok szabályozása. Ennek a megállapításnak — ugyancsak közismert — jogviszonyelméleti vetülete, hogy jogviszonyok azok a társadalmi viszonyok, amelyek jogi szabályozásban részesülnek. Vagy másképpen, a sztereotip jogelméleti definíció szerint: a jogviszony jogilag szabályozott társadalmi viszony. Valójában azonban ez a rendkívül egyszerű és magától értetődőnek tűnő jogelméleti meghatározás számos jogelméleti tévedés és tisztázatlanság forrásává vált.

Ezek körében talán a legfontosabb, hogy e definíció alapján homályban marad a jogviszonyoknak és azoknak a társadalmi viszonyoknak a különbözősége, amelyekre a jogi szabályozás irányul. Ha a jogi szabályozás, konkrétan a jogi normák, a jogszabályok közvetlenül, a megismerés adekvátságával fejeznék ki a társadalmi viszonyokat, tehát a jogi norma tartalma és a társadalmi viszonyokban kifejtett magatartások közvetlenül egybeesnének, ha a jogszabály pusztán ismeretelméleti tükrözése lenne a társadalmi viszonyoknak s a bennük megnyilvánuló magatartásoknak, akkor a jogilag szabályozott társadalmi viszony és a jogviszony között valóban bizonyos azonosság állna fenn, mind a kettő társadalmi lét lenne, konkrét valóság. A jog azonban nem ismeretelméleti kategória, nem a megismerés eszköze. A jog döntően gyakorlati jellegű. Rendeltetése: a társadalmi viszonyok meghatározott irányú rendezése, befolyásolása azáltal, hogy hathatós állami szankciókkal garantáltan előírja azokat a magatartásokat, amelyeket az adott társadalmi viszonyban tanúsítani kell vagy lehet, amelyeknek lenniük kell. Ilyeténképpen a jogi normák a valóságos társadalmi viszonyoknak és magatartásoknak nem leírásai, hanem előírásai, nem azt

tartalmazzák közvetlenül, ami létezik, ami van, hanem azt, aminek lennie kell, ami legyen. A társadalmi viszonyokat kifejező ismeretelméleti és jogi tétel struktúrája és jellege között mutatkozó ez a lényeges különbség magában rejtje azt az eltérést is, amely a társadalmi viszonyok és a jogviszonyok között fennáll. Az ismeretelméleti tételben is kifejezett társadalmi viszony, a megismert társadalmi viszony és a társadalmi viszony önmagában — ha a megismerés adekvát — azonos; a társadalmi viszony azáltal, hogy megismertté vált, nem változott meg, a megismerés aktusa pedig nem hoz létre új társadalmi viszonyt, hanem csupán a meglévő kifejezése. Egészen más a helyzet a társadalmi viszonyok jogi szabályozása, s az annak következtében előálló jogviszonyok esetében. A jogi tétel, a jogi norma nem adekvát, ismeretelméleti tükrözése a társadalmi viszonyoknak, hanem annak inkongruens, sajátos, legyen-struktúrában való kifejeződése. A jogi norma szabályozó funkcióját éppen azáltal valósítja meg, hogy azt a specifikus társadalmi viszonyt hozza létre, amit jogviszonnak nevezünk. Ez a jogviszony azonban nem azonos azzal a társadalmi viszonyal, amelynek rendezésére a jogviszony létrejött, amelynek szabályozását a jogi norma célozza. A jogi viszony éppen azáltal tudja a társadalmi szerepét és rendeltetését betölteni, hogy eltér attól a társadalmi viszonytól, amelynek szabályozásában részt vesz. Ez mindenekelőtt a létbeli valóságos viszonyok és a jogi viszonyok legyen-jellege közötti eltérésben mutatkozik meg. Hogy ez egészen világosan álljon előttünk — ha szematikusan is —, de végig kell követnünk azt a meglehetősen bonyolult, sajátos társadalmi folyamatot, amit a jogi szabályozás, e szabályozás működése, funkcionálása jelent. A félreértések elkerülése végett azonban hangsúlyozzuk: a jogviszonyok nemcsak hogy önmagukban is társadalmi viszonyok, de több vonatkozásban is azoknak a társadalmi viszonyoknak a függvényei, amelyeknek jogi rendezésében közreműködnek.

Vizsgálódásunk kiindulópontját tehát azok a társadalmi viszonyok alkotják, amelyek a társadalmi totalitásban elfoglalt helyük, jelentőségük és szerepük folytán jogi szabályozást igényelnek. Egy adott társadalmi viszony különbözőképpen alakulhat, a benne megnyilvánuló emberi magatartások is eltérőek lehetnek, minek folytán a szóban forgó társadalmi viszony és a benne kifejeződésre kerülő tevékenységek eltérő irányokban befolyásolhatók. Amikor arról szólnunk, hogy a jogalkotó a jogi normában a szabályozandó társadalmi viszonyt fejezi ki, tükrözi sajátos módon, akkor többek között éppen arra a szelektív, értékelő jogalkotói tevékenységre és eredményére gondolunk, amely az adott társadalmi viszony meghatározott irányú befolyásolását célozza, s a lehetséges emberi magatartások valamelyikét preferálja úgy, hogy nem a maga konkrét, egyedi közvetlenségében, hanem tipikusságának különösségében, általános érvénnyel a jogszabály tartalmává absztrahálja. A jogalkotó tehát valóságos társadalmi viszonyból és tényleges emberi magatartásból indul ki, ezt formálja a jogi forma tartalmává meghatározott általánossággal. Ennyiben kifejezi, tükrözi a létező, tényleges társadalmi viszonyoknak és magatartásnak egyik variánsát, egyik módozatát. Ám ez a tükröződés általában inkongruens, mert a társadalmi viszony a jogi norma legyen-struktúrájában kifejeződés során olyan átalakításokon, módosításokon megy keresztül, ami a valóságos viszonyokat és magatartásokat, illetve mozzanataikat jelentősen megváltoztatja, eltorzítja.¹⁷ A társadalmi viszony jogi szabályozásának első fázisa, a

¹⁷ Ld.: Eörsi Gy.: *Jogelméleti torzó*. ÁJ 1980. XXIII/3. 363—367. p.

jogalkotás folyamata a jogi norma létrejöttével lezárul. Ám a jogi szabályozás maga még pusztán első lépését tette meg. Ahhoz ugyanis, hogy a jogi norma kifejtse szabályozó hatását, újabb társadalmi-jogi folyamatoknak kell beindulniuk.

Hogy ez érthetővé váljék, újólag hangsúlyozni kell a jogszabály, a jogi norma elvont, általános jellegét. A jogviszonyok megértésére irányuló gondolatmenetben, miként az a valóságban történeti folyamatosságában is megtörténik, a társadalmi viszonyokból indulunk ki, hogy végül — megengedhetetlenül anticipálva, ahová fejtegetésünk remélhetőleg eredményében elérkezik — a társadalmi viszonyokhoz térjünk vissza. E sajátos társadalmi-jogi folyamatnak azonban különböző fázisai, etapjai, elemei és mozzanatai vannak, melyek közül éppen az egyiknek, a jogviszonyoknak a megértésére irányul egész érdeklődésünk és erőfeszítésünk. Ahhoz, hogy a jogilag szabályozott társadalmi viszony és a jogviszony különbözősége feltáruljon, elengedhetetlen a társadalmi viszony és a jogi norma közötti összefüggés egyik olyan vonásának kiemelése és hangsúlyozása, amely ugyan a jogalkotási folyamatban alakul ki, ám jelentősége és szerepe a jogviszonyok konkrét létbeli funkciója és megértése számára is felbecsülhetetlen. Arról van szó, amire korábban már utaltunk, hogy a jogalkotási folyamat eredményében, a jogi normában a szabályozandó társadalmi viszonyok és emberi magatartások nem a maguk közvetlen, konkrét egyediségében fejeződnek ki, hanem rendszerint egyfelől a jogszabályi tartalom optimális tipikusságának *különösségében*, másfelől a jogi norma érvényességének *általánosságában*.¹⁸ A jogszabály mindkét vonása és mozzanata bizonyos fokú és mértékű elvonatkoztatásra, általánosodásra és általánosságra mutat. A jogi norma tartalma a maga különösségében a társadalmi viszonyok és az emberi magatartások egyedi vonásainak, jellegzetességeinek, elemeinek gazdagságából csak bizonyos meghatározott, a jogi szabályozás szempontjából lényeges sajátosságokat emel ki és sűrít magába az egyedi és az általános között közvetítő különösségében, a jogi norma tartalmának tipikusságában. Az sem új megállapítás, hogy a jogi norma döntő, az egész objektivációt uraló kategóriája az általánosság, ami mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a jogszabály érvényessége általános, azaz rendszerint mindenkire nézve egyaránt kötelező. Ilyenformán a jogi norma tartalmi különösségének a szabályozandó társadalmi viszony és az emberi magatartás konkrét egyediségéhez képest relatív általánossága a jogszabály érvényességének általánossága alá rendelten még inkább felerősödik. A jogi norma, a jogszabály absztrakt, általános jelleget nyer a szabályozásra kerülő társadalmi viszonyok és magatartások vonatkozásában.

Álljunk meg egy pillanatra, hogy különös nyomatékot adhassunk annak a két társadalmi jelenségnek, amelynek kapcsolatát eddig jeleztük: a jogi szabályozást igénylő *társadalmi viszonyoknak* és a jogi szabályozásra irányuló *jogi normáknak*. Megnevezni, néven nevezni már bizonyos fokú megismerést, meghatározást és megkülönböztetést jelent. A jogi szabályozás e két mozzanatának a kiindulópontot jelentő társadalmi viszonyoknak, melyek jogi szabályozásra várnak és a jogi normáknak, melyek e szabályozásra irányulnak, kategoriális megjelölése és megkülönböztetése ebben a folyamatban — többek között — annak jelzésére is szolgál, hogy a jogi szabályozás folyamatának ebben a fázisában — ha azt logikai megtisztítottóságában vizsgáljuk — még fel sem merül a jogviszonyok kategóriája,

¹⁸ Részletesen ld.: Peschka: *A jogszabályok elmélete*. Budapest 1979. 124—146., 180—185. p.

hogy az ebben a relációban szereplő két társadalmi jelenség — a szabályozandó társadalmi viszonyok éppúgy, mint a jogi normák — nem téveszthető össze a jogviszonyokkal s a legkevésbé sem fogható fel annak. Felvetődhetne a jogi normáknak általános jogviszonyokként jellemzése, ám az eddigi vizsgálódásból nyilvánvalóan kiderül, hogy a jogi normák nem a jogviszonyoknak, hanem a jogi szabályozást igénylő társadalmi viszonyoknak bizonyos vonatkozásban történő elvont általánosításai. Hogy ezt ennyire hangsúlyozzuk, annak jó oka van, nevezetesen az, hogy a jogviszonyokat a jogi szabályozás menetében határozottan és egyértelműen meghatározhatjuk és megkülönböztessük.

Visszatérve a jogi szabályozás menetére, s most már a kész, kialakult jogi norma és a jogi szabályozást igénylő társadalmi viszony kapcsolatát vizsgálva a *közvetlen szemléletben* ez az összefüggés, ennek a relációnak a jellege és lényege egészen egyszerűnek és világosnak tűnik. Ha a jogi normát, illetve a társadalmi viszonyokat és az emberi magatartásokat szabályozó hatását tekintjük, akkor úgy *látszik*, hogy egy alternatívával állunk szemben: a jogi szabályozásban részesült társadalmi viszony alanyai vagy követik a jogi norma előírásait, s a konkrét társadalmi viszonyban a jogszabály által megkívánt magatartást tanúsítják, vagy a jogi norma rendelkezéseit megsértve, azzal ellentétesen járnak el, jogellenesen viselkednek, nem valósítva meg a jogszabály által kívánt magatartásokat. Mindkét esetben a jogi normákban meghatározott jogkövetkezmények állnak majd be: joghatások, illetve jogi szankciók, amelyeket az állam meghatározott szervei garantálnak. A jogi szabályozás folyamatának ebből a rendkívül leegyszerűsített és sematikus vázlatából, amely a *közvetlen szemléletben* többé-kevésbé feltárul, az a jogelméleti következtetés adódik, hogy a szóban forgó társadalmi viszony alanyai valamilyen módon, akár így, akár úgy, jogviszonyba kerültek egymással. Egyszerűbb a helyzet, amikor a jogilag szabályozott társadalmi viszony alanyai követik a jogi norma előírásait; ekkor a társadalmi viszony alanyainak magatartásaiban megvalósul a jogi norma rendelkezése, s ilyenképpen az eleddig gazdasági, családi, kulturális, erkölcsi stb. jellegű társadalmi viszony jogviszonnyá *is válik egyben*. Az elméleti következtetés közvetlenül adódik, hiszen az adott társadalmi viszonyban annak résztvevői eleget tettek a jogi előírásoknak, realizálták a jogi normában foglaltakat, s ezáltal mind magatartásuk, mind a közöttük levő viszony jogi jelleget, jogi minősítést nyert. Ha bonyolultabb, mert indirekt, de mégis világosan áttekinthető — eszerint — azoknak a társadalmi viszonyoknak a jogi sorsa is, amelyeknek résztvevői nem valósították meg a jogi normában előírt magatartást, s így jogellenesen jártak el. Ez a társadalmi viszony nyilvánvalóan nincs összhangban a vonatkozó jogi normával; a benne megvalósuló emberi magatartások nem a jogi norma rendelkezéseinek realizálódása. Ebben a közvetlenségben tehát aligha lehet arról beszélni, hogy e társadalmi viszony alanyai — miként az előző variációban — egyúttal jogviszonyban is vannak egymással. Ám nem véletlenül hangsúlyoztuk a jogkövetkezményeket, a szankciókat, azt, hogy a jogi normának megfelelő vagy azzal ellenkező magatartást tanúsítók a következmények világába és időszakába kerülnek. A jogi normát teljesítő társadalmi viszonyában ez egészen egyszerűen abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi viszony még feltöltődik, gazdagszik azokkal a hatásokkal, eredményekkel, következményekkel, amelyeket a jogkövető magatartáshoz a jogi norma fűz. Nagyobb, mintegy jogviszonnyá minősítő szerepük van a szankcióknak azokban a társadalmi viszonyokban, amelyekben a

résztevők nem a jogi norma előírásainak megfelelően cselekszenek. Ekkor az állam meghatározott szerveinek fellépése és a jogi normában előírt szankciók realizálása jelenti a közvetlen jogi szemlélet számára a társadalmi viszony jogviszonná válását (szankciós jogviszony). Mindkét esetben lényegében arról van szó, hogy a társadalmi viszonyban (gazdasági, családi stb.) állók között jogviszony is fennáll, amennyiben akár közvetlenül, akár közvetve a jogi normákban előírtak realizálására sor kerül. E koncepció szerint *a jogviszony egyenlő a jogilag szabályozott társadalmi viszonnal, mely szabályozottság abban mutatkozik meg, hogy a társadalmi viszony alanyai a jogi norma rendelkezéseit megvalósítják.*

Itt most egy rövid kitérőt kell tennünk, mintegy elébe vágva bizonyos elméleti ellenvetéseknek. Arról kell szót ejteni, hogy az a felfogás, amely jogviszonyoknak a jogilag szabályozott társadalmi viszonyokat tekinti, arra az álláspontra is helyezkedhet, hogy a társadalmi viszony, amely jogi szabályozásban részesül, abban a pillanatban, amikor a reá vonatkozó jogi norma megjelent, jogviszonná vált. Nem szükséges tehát a jogi norma rendelkezéseinek a társadalmi viszonyok alanyainak magatartásában való közvetlen vagy közvetett megvalósulása, a társadalmi viszony pusztán a szabályozó jogi norma érvényre lépésével jogviszonná minősül. Ilyenformán minden meghatározott társadalmi viszony, amelyet valamely jogi norma a maga elvont általánosságában szabályoz, jogviszony is egyben. A jogalkotó aktusának eredménye, a jogi norma önmagában jogviszonyt keletkeztető, jogviszonná minősítő mozzanat. A társadalmi viszony — ebben az értelemben vett jogviszony — alanyainak a jogi norma rendelkezését közvetlenül vagy közvetve megvalósító magatartásai pedig a jogviszonyok realizálódását és nem a társadalmi viszony jogviszonná alakulását jelenti.

Mindkét interpretáció, amely a jogviszonyt jogilag szabályozott társadalmi viszonyként tekinti, a jogi szabályozás korábban említett második fázisára koncentrál, tehát arra, amikor a társadalmi viszonyt szabályozó jogi norma már létrejött. Míg az egyik azonban már a jogi norma létrejötténél megáll, mondván, a társadalmi viszony, amelyre a jogi norma vonatkozik, a jogszabály létrejöttével jogviszonná vált, addig a másik értelmezés a jogi szabályozási folyamat eme fázisának másik végső mozzanatát ragadja meg és hozza közvetlen kapcsolatba a jogi normával, nevezetesen a jogi norma előírásainak közvetlenül vagy közvetve megfelelő emberi magatartásokat, s e magatartások kifejtőinek társadalmi viszonyát ezáltal jogviszonná minősíti. Az első esetben a lényegét a jogi norma jelenti, s ami ettől elválaszthatatlan, hogy a jogszabály valamiféle társadalmi viszonyt szabályoz. A jogi normának ez a társadalmi viszonyra irányultsága a szabályozott társadalmi viszonyt közvetlenül és önmagában jogviszonná teszi. Minden társadalmi viszony, amelyre nézve létezik érvényes jogi norma — eszerint — jogviszony is egyben. Mondani sem kell, hogy a jogviszonyoknak ez a felfogása két, mennyire egymástól távol elhelyezkedő s csak számos közvetítéssel és áttételen keresztül kapcsolatban levő társadalmi komplexust hoz közvetlen összefüggésbe: a konkrét egyedi társadalmi viszonyt és az elvont, általános jogi normát. Nem kell különösebb éleslátás annak megállapításához sem, hogy ebben a jogviszonyelméleti koncepcióban a lényeges, a döntő a jogi norma, s ami ennek csak másik vonatkozása, a jogalkotási folyamat. A jogi norma kategoriális fennhatósága, mondhatni egyeduralma mutatkozik meg abban, hogy a társadalmi viszonyt önmagában, megjelenésével, pusztán azzal, hogy jogilag érvényes, jogviszonná is

változtatja. Aligha lehet kétséges, hogy a jogviszonyoknak ez a magyarázata a jog *normativista* felfogására vezethető vissza. Ezzel szemben a jogviszonyoknak és a jogilag szabályozott társadalmi viszonyoknak másik koncepciója, amely a jogi szabályozási folyamatnak arra a végpontjára fordítja érdeklődését, ahol a jogi norma rendelkezései emberi magatartásokban megvalósulnak, s a jogi norma előírásait megvalósító magatartások hordozói közötti társadalmi viszonyokat minősíti jogviszonynak, a jog *empirikus szociológiai* felfogásának alapján áll. Itt nem a jogi norma önmagában, hanem a jogi normának megfelelő magatartás minősíti a társadalmi viszonyt jogviszonnyá. Hogy az elvont, általános jogi normák és a konkrét, egyedi társadalmi viszonyok és magatartások között milyen hosszú az út, már említettük. Tagadhatatlan, hogy az utóbbi jogviszonyelméleti koncepció e két társadalmi mozzanat között erősebb, reálisabb és hathatósabb kapcsolatot feltételez ahhoz, hogy jogviszonyokról szólhassunk, mint az, amelyik beéri a jogi norma általános érvényességével. Mégis ezt az összefüggést, amely a jogi norma és a társadalmi viszonyok között fennáll, a jogszabály realizálódási szakaszában túlságosan közvetlenül fogja fel, figyelmen kívül hagyva jelentős közvetítő mozzanatokat és megengedhetetlenül egymásba csúsztatva, csaknem azonosítva különmemű társadalmi viszonyokat. A jogviszonyt jogilag szabályozott társadalmi viszonyként meghatározó mindkét jogviszonyelméleti koncepció ugyanis közös abban, hogy ugyanazokat a társadalmi viszonyokat, amelyek már a jogi szabályozás előtt is fennállottak, a vonatkozó jogi norma megjelenésével jogviszonyokká minősíti. Ilyenformán a jogi szabályozást igénylő, azt megelőző társadalmi viszony és a jogviszony egymásba csúszik, azonossá válik. Márpedig, ha ezek a társadalmi viszonyok szintjén azonosak, s csupán abban térnek el egymástól, hogy létezik vagy sem rájuk vonatkozó jogi norma, akkor egyáltalán nincs értelme a jogviszony kategória megőrzésének a jogelméletben. Sokkal világosabb és egyértelműbb, ha társadalmi viszonyokról, ezeket szabályozó jogi normákról s jogilag rendezett társadalmi viszonyokról beszélünk.

Valójában azonban a jogviszony kategória a jogi komplexus nagyon fontos mozzanatát fejezi ki, s a legkevesbé sem lehet arról szó, hogy a jogviszony felesleges a jogelméleti kategóriák rendszerében, mert pusztán megismétlése más társadalmi-jogi kategóriáknak s ezek által kifejezett viszonyoknak. A jogviszonyok vizsgálatát és megértését nagyon megnehezíti az a rendkívüli mozgékony és folyamatszerűség, amellyel megjelennek és kifejtik társadalmi hatásukat. Mi több, közbeeső, közvetítő, perifériális és marginális helyzetük folytán a jogviszonyoknak egyfelől a jogi normákról, másfelől a jogi normák által rendezett társadalmi viszonyokról leválasztása, ezektől megkülönböztetése is módfelett problematikus. Anélkül, hogy a jogviszonyokra vonatkozó végső elméleti megállapításunk egyikét előlegeznénk, hangsúlyozni kell a jogviszonyoknak *döntően közvetítő* átmeneti helyzetét és szerepét a jogi szabályozásban. Arról van szó, hogy a jogviszonyok szinte a szabályozandó társadalmi viszonyok és a jogi normák ütköző- és találkozási pontját, még pontosabban zónáját jelentik.

A jogi szabályozás sajátos vonása, hogy időbelileg előlegezetten történik. A jogi normák a jövőre nézve mondják meg, írják elő, hogy meghatározott társadalmi viszonyokban milyen magatartásokat kell tanúsítani. A jogszabály ezt a maga sajátos homogenizáló módján olyképpen teszi meg, hogy a társadalmi viszonyok alanyainak magatartásait jogok és kötelezettségek formájában fogalmazza meg. De ez a

jogszabályi kifejezés — mint arról már volt szó — elvont, általános formában történik. Ahhoz, hogy a jogi norma kifejttesse hatását, elengedhetetlen olyan társadalmi relációk létrejötte, amelyekre a jogszabály érvényességében előlegezetten vonatkozik. A jogi norma absztrakt, általános (különös) módon meghatározza azokat az eseményeket, cselekményeket, történéseket, amelyek megvalósulása esetén a jogi normában jogok és köteleességek formájában megfogalmazott magatartásokat kell vagy lehet tanúsítani. Nyilvánvaló, hogy a jogi normában meghatározott események, cselekmények és történések (például kár keletkezése, szerződés kötése, eltulajdonítás, hatalomban tartás, természeti csapás stb.) mindenkor bizonyos jellegű társadalmi viszonyok kialakulását eredményezik. Minthogy ezek a jogszabályban körülírt események, történések, cselekvések, egyszóval *jogi tények*, amelyekhez a jogi norma általában joghatásokat, jogokat és kötelezettségeket kapcsol, nem abban az elvontságukban, általánosságukban fordulnak a valóságban elő, mint ahogyan a jogszabályban kifejezésre találtak, hanem mindenkori konkrétságukban és egyediségükben, nyilvánvaló, hogy a nyomukban kialakuló társadalmi viszonyok is magukon viselik ezeket a vonásokat: a *konkrétságot* és az *egyediséget*. Hovatovább a jogi norma az általánosan és elvontan megfogalmazott jogokban és kötelezettségekben nem azt írja elő, hogy ebben az egyedi, konkrét társadalmi viszonyban konkrétan milyen magatartásokat kell vagy lehet tanúsítani az alanyoknak. A jogi normák — amint erről már többször is szó volt — ezeket a magatartásokat is tipikusságukban, különösségükben, bizonyos szintű általánosságban fogalmazzák meg. A jogszabály a jogi tények közvetítésével körülírt társadalmi viszonyt rendez, a társadalmi reláció maga elvont, absztrakt módján jogilag szabályozott ugyan, jogviszonnyá azonban csak a konkrét jogi tények és a szabályozást tartalmazó jogi norma találkozása folytán válik. A jogviszony mintegy a konkrét, egyedi társadalmi viszony és a jogi norma találkozásának konkrét kisülése, kisugárzása, arról van szó, hogy a jogszabályban meghatározott esemény, cselekvés vagy történet, tehát a jogi tény konkrét megvalósulása, előfordulása konkrét kapcsolatot, társadalmi viszonyt hoz létre meghatározott személyek között, meghatározott magatartásra, illetve dologra nézve. A jogi tény konkrétsága minden vonatkozásban (alany, tárgy) konkrét relációt eredményez. S míg a jogi norma elvont általánosságban fogalmazza meg a jogokat és a kötelezettségeket, az ilyen típusú társadalmi viszonyok tekintetében, a konkrét jogi tény és társadalmi reláció ezeket a jogokat és kötelezettségeket is konkrétáá változtatja, konkretizálja. Immár nem általában az eladóról és a vevőről, hanem konkrétan megnevezett személyekről van szó az eladói, illetve vásárlói pozícióban; nem az adásvétel tárgya in abstracto szerepel, hanem valamely dolog a maga konkrétságában; nem az eladó és a vevő jogairól és kötelezettségeiről általában, hanem a konkrétan megnevezett eladó és vevő jogairól és magatartásra és dologra vonatkozó konkrétan körülhatárolt jogairól és kötelezettségeiről van szó.

A társadalmi-jogi folyamatnak ezzel a vázlatos bemutatásával döntően az válik világossá, hogy a *jogszabályban* rendezett, körülírt és előírt társadalmi viszony és magatartás, valamint a *konkrét*, egyedi társadalmi viszonyban érvényes jogok és kötelezettségek nem teljesen azonosak, hogy közöttük az általános és az egyedi, az absztrakt és a konkrét viszonya áll fenn. Mindebből kiderül, hogy meghatározott típusú társadalmi viszonyokra érvényes jogi normák létezése a jogszabályoknak elvont általánosságában még nem jelent jogviszonyt; ahhoz, hogy a jogi norma jogviszony-

ban konkretizálódjék, az elvont általánosságot minden szinten fel kell számolni, mindenekelőtt a társadalmi viszony vonatkozásában, azaz konkrét, egyedi társadalmi eseményekre, történésekre, cselekvésekre s ezekből kibontakozó konkrét, egyedi társadalmi relációkra van szükség, hogy a jogi norma elvont, általános (különös) tartalma konkrétta és egyedivé váljék.

Mondani sem kell, hogy ezzel a jogi szabályozási folyamatnak, a jogszabály konkretizálódásának s a jogviszonyok megjelenésének csupán egyik oldalát érintettük, nevezetesen azt, amely a jogi norma és a jogviszony *különbségét* domborítja ki. Megvilágításra vár azonban, hogy mennyiben tér el a jogviszony attól a társadalmi viszonytól, amelyet a jogi norma szabályoz. Emlékeztetnünk kell arra az empirikusan szociologikusnak elnevezett jogviszonyfelfogásra, amely szerint azok a társadalmi viszonyok, amelyeknek résztvevői a vonatkozó jogi norma vagy normák előírásait követik, jogviszonyok is egyben. A hangsúly ebben a jogviszonyelméleti koncepcióban azon van, hogy társadalmi viszonyban realizálódó magatartások megfelelnek a jogi előírásoknak, azoknak mintegy *megvalósításai, realizálódásai*. Az érdekes a jogi szabályozási folyamatban és a jogviszonyok kialakulásában, létezésében azonban éppen az, hogy a jogviszonyok a jogi szabályozás menetének olyan szakaszát, fázisát, etapját jelentik, amikor a társadalmi viszony résztvevői a jogi normában előírt magatartásokat *még nem* tanúsították, *nem* realizálták. E meglehetősen paradox megállapítás a jogi normának és a jogi szabályozásnak azon a sajátosságán alapul, hogy a jogi norma csak meghatározott elemeinek, a *jogi tényekként* megjelölt eseményeknek, történéseknek és cselekvéseknek a *megvalósulását* tekinti a jogviszony feltételének (mert ezzel — mint arról szó volt — meghatározott társadalmi viszonyok kialakulását feltételezi), de nem azoknak a jogoknak és kötelezettségeknek a realizálódását is, amelyeket a társadalmi viszony alanyainak a jogi norma rendelkezései szerint tanúsítaniuk kell vagy lehet. Ha jogszabályban meghatározott események, cselekvések vagy történések mint jogi tények megvalósulása következtében konkrét társadalmi viszony jön létre, akkor e jogi tény — már vázolt konkretizáló hatása folytán — a konkrét társadalmi viszony egyedi résztvevői, alanyai vonatkozásában, meghatározott dolog vonatkozásában konkretizálódnak a jogi normában elvont, általános formában körülírt jogok és kötelezettségek, amelyeket a társadalmi viszony alanyainak teljesíteniük kell vagy lehet. A társadalmi viszonynak és jogi szabályozásának ebben a fázisában, periódusában a társadalmi viszony alanyai még nem realizálták a jogi norma előírásait, még nem jogkövetők, hanem pusztán egy olyan társadalmi viszony résztvevői, amelyben a jogi normák szerint itt és most, a társadalmi viszony éppígy létében konkrétan és egyedileg meghatározott jogokat és kötelezettségeket lehet, illetve kell megvalósítani. Ez a társadalmi viszony konkrét, egyedi, de emberi magatartásokban még nem realizált. Konkrét egyének, személyek közötti kapcsolat, de még pusztán a *legyen*, és nem a *valóság* állapotában. Ám nem a jogi norma *elvont, általános legyenjének* formájában áll fenn, hanem a konkrét társadalmi viszony egyedeinek *konkrét legyenjében*. Ezt követő, további lépés, amikor a társadalmi viszony alanyai ezt a konkrét legyent konkrét emberi magatartásukban, tevékenységükben megvalósítják, realizálják, társadalmi létvé változtatják. Ekkor azonban már nem jogviszonyról, hanem meghatározott fajtájú és jellegű egyéb társadalmi viszonyról van szó, amely a jogviszony közvetítése és konkrét emberi magatartásokban realizálódásával történő megszűnése eredményeképpen jön létre.

Az eddig elmondottakat — mint a további fejtegetések alapját — röviden összefoglalva tehát a következőket állapíthatjuk meg: a jogi szabályozás és objektiváció tárgyát és kiindulási pontját azok a társadalmi viszonyok alkotják, amelyek jogi rendezést igényelnek. E jogi rendezés, jogi szabályozás mint bonyolult és összetett társadalmi folyamat első szakaszát a jogalkotási folyamat és eredménye, a jogi norma jelenti. A jogi szabályozás menetének másik átfogó etapja az a folyamat, amelyben a jogi norma, illetve előírásai, rendelkezései a szabályozás tárgyát alkotó társadalmi viszonyokban, e viszonyok résztvevőinek magatartásában megvalósulnak. A jogi norma és az általa rendezett társadalmi viszony, illetve az ebben a társadalmi viszonyban a jogi norma rendelkezéseit megvalósító magatartások között helyezkednek el a jogviszonyok, mint a jogszabályi előírások konkretizálódásai s a szabályozásra kerülő társadalmi viszonyban kifejtendő konkrét magatartások legyen formában történő kifejeződései. A jogviszony ilyenképpen mintegy *közbülső* helyet foglal el a jogi norma és az általa szabályozott társadalmi viszony, illetve benne a jogi norma előírásait realizáló társadalmi magatartások között. A jogviszony ezen közbülső, közvetítő helyzetének és szerepének megkülönböztetése és tisztázása rendkívüli horderejű a jog mint társadalmi komplexus, mint társadalmi objektiváció társadalom-ontológiai megvilágítása számára. Nyilvánvalóvá válik ugyanis, hogy a jogviszony — jóllehet végül is feloldódik, elenyészik a jogi norma által szabályozott társadalmi viszonyban, mégsem azonos azzal, hanem a jogszabály által rendezett társadalmi viszonytól eltérő és különálló *sajátos* társadalmi léte van; olyan specifikus társadalmi viszony, amely mintegy ráépül a jogi szabályozásban részesülő társadalmi relációra. A jogviszony ilyenformán a jogi komplexusnak, a jogi objektivációnak sajátos mozzanata, mondhatni *specifikus rétege*, amely ugyan a jogi objektiváció periferiáján, a jognak mint normatív komplexusnak az általa szabályozott társadalmi viszonyokkal való közvetlen *érintkezési*, találkozási pontján, még pontosabban *zónájában*, mezőjében helyezkedik el. A jogviszonynak éppen ez a közbülső és sajátos helye és szerepe, amelyet a jogilag szabályozott társadalmi viszony és a szabályozó jogi norma között elfoglal és betölt, határozza és magyarázza meg a jogviszonynak mint társadalmi viszonnak sajátosságát. Többek között azt az eléggé nem hangsúlyozható — társadalmi helyét és létét megvilágító — vonását, hogy mint a jogi komplexus, a jogi objektiváció mozzanata, rétege a legkevésbé sem azonos a jogi normával, hanem azzal szoros kapcsolatban levő, attól elválaszthatatlan, de mindenképpen eltérő és megkülönböztetendő.

A jogviszonynak a jogilag szabályozott társadalmi viszony és a szabályozó jogi norma közötti, eme közbülső, közvetítő helyzetét és szerepét világossá és érthetővé a jogviszony konkrétságának, a jogviszonynak mint a jogi norma konkretizálódásának közelebbi vizsgálata teheti. Egészen nyíltan és közvetlenül annak a marxista jogviszonyelméletben általánosan elterjedt, téves megállapításnak a tisztázásáról van szó, amely megkülönböztetés nélkül, mintegy a két folyamatot azonosítva a jogi normának a jogviszonyban történő konkretizálódásáról és realizálódásáról beszél.¹⁹ E jogviszonyelméleti koncepció szerint a jogi normák nemcsak konkretizálódnak a jogviszonyokban, hanem realizálódnak is. Az előző fejtegetésekben már jeleztük, hogy

¹⁹ Nem mentes ettől az elméleti hibától e mű szerzője sem: ld.: Peschka: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*. Budapest 1960. 97—107. p.

a jogi normák jogviszonyokban konkretizálódása és a jogilag szabályozott társadalmi viszonyokban, e viszonyok résztvevőinek magatartásában való realizálódása, megvalósulása — ha részben és egyáltalán nem mindig, egybeesik is, egységes folyamatot alkot — közel sem azonosítható. A jogi normának a jogviszonyban konkretizálódásáról — mint látjuk — akkor beszélünk, amikor a jogi norma előírásai a jogi normában elvontan és általánosan megfogalmazott jogok és kötelezettségek, az ugyancsak a jogi normában meghatározott esemény, cselekmény vagy történés, egyszerűen jogi tény hatására a szabályozott társadalmi viszony résztvevőit, alanyait az egyedi szituációban, relációban megillető jogosultságokban (alanyi jogokban) és kötelezettségekben (alanyi kötelezettségekben) jelennek meg. Immár nem a jogalanyokra meghatározott típusú társadalmi viszonyban a jogi norma által általában és elvontan megfogalmazott érvényes jogokról és kötelezettségekről van szó, hanem az egyedi társadalmi viszony konkrét egyedeinek, alanyainak az adott egyedi relációra, szituációra lebontott, konkretizált jogosultságairól és kötelezettségeiről. A jogi norma realizálódása viszont annyit jelent, hogy a jogi norma előírásai, a jogokban és kötelezettségekben megfogalmazott legyenként és lehetőségként általában és elvontan körülírt magatartások a szabályozott társadalmi viszonyban, e viszony résztvevőinek egyedi, konkrét magatartásaiban megvalósulnak; immár nem jogilag előírt olyan magatartások, amelyeket tanúsítani kell vagy lehet, hanem amelyeket a konkrét társadalmi viszony alanyai már ki is fejtettek, megvalósítottak. Ilyenténképpen a jogi normában legyenként és lehetőségként kifejezett magatartás valóságossá vált, a konkrét társadalmi viszony résztvevőinek magatartásában öltött testet. A jogi normában megfogalmazott jogok és kötelezettségek konkrét emberi magatartásokban és társadalmi viszonyokban realizálódnak. Aligha szükséges különösebben hangsúlyozni, hogy milyen nagy különbség van a társadalmi viszony alanyainak konkretizált jogosultságai és kötelezettségei, valamint az ezeket megvalósító, realizáló tényleges emberi magatartások között. Már az a tény, hogy a jogalanyok nem mindenkor élnek jogosultságaikkal s teljesítik kötelezettségeiket, jól mutatja a kétféle társadalmi viszony, a jogi norma konkretizálódása és realizálódása közötti eltérést. Hiszen gyakran előfordul, hogy a jogi normában meghatározott valamely esemény, cselekmény vagy történés, tehát valamely konkrét jogi tény hatására a társadalmi viszony alanyai jogviszonyba kerülnek egymással, azaz konkrét alanyi jogosultságok és kötelezettségek hordozójává válnak a jogi norma konkretizálódása folytán, ám a társadalmi viszony résztvevői vagy egyáltalán nem fejtenek ki tevékenységet, vagy nem a jogi norma előírásainak és a konkrét alanyi jogosultságoknak, illetve kötelezettségeknek megfelelő magatartást tanúsítanak. Ilyenkor aligha lehet azt állítani, hogy a jogi norma rendelkezései realizálódtak, holott kétségtelen, hogy a jogi tény vagy tények hatására a társadalmi viszony alanyainak jogosultságaiként és kötelezettségeiként konkretizálódtak.

Hasonlóképpen — bár inkább fordított irányban és értelemben — problematikus a *tiltó*, kiváltképpen a büntetőjogi normák konkretizálódásának és realizálódásának viszonya.²⁰ A büntető jogszabályok és egyáltalán a tiltó jogi normák ugyanis a meghatározott magatartástól való tartózkodást, azt írják elő, hogy a konkrét társadalmi viszonyok résztvevői mit ne tegyenek, milyen magatartást ne tanúsítsanak,

²⁰ Ld.: Szabó Imre: *A szocialista jog*. Budapest 1963. 337—339. p.

mert ellenkező esetben jogi szankcióban részesülnek. Kétségtelen, hogy a tiltó jogi normák, így a büntető jogszabályok előírásai rendszerint akkor realizálódnak, ha a jogalanyok tartózkodnak a tiltott magatartás kifejtésétől. Ilyenkor képtelenség lenne büntetőjogi viszonyról, olyan társadalmi viszonyról szólni, amelyben az egyik résztvevő konkrét kötelezettsége a tiltott magatartástól tartózkodás, a másik alany, az állam meghatározott szerve pedig jogosult a büntetés kiszabására. Éppen ellenkezőleg, büntetőjogi viszony akkor jön létre, amikor a büntetőjogi norma által tiltott magatartás mint jogi tény megvalósul, és ezáltal az elkövetőnek és az államnak a büntetőjogi normában meghatározott jogosultságai és kötelezettségei konkretizálódnak. Amikor azután a konkrét büntetőjogi szankciót megállapították, s a bűncselekmény elkövetőjét ennek megfelelő magatartásra kényszerítik, akkor ugyancsak realizálódik a büntetőjogi norma, de ezúttal a büntetőjogi viszonyban való konkretizálódásán keresztül. Ám előfordulhat — mint a korábban elemzett parancsoló vagy engedő jogi normák konkretizálódása esetében —, hogy a büntetőjogi norma büntetőjogi viszonyban konkretizálódik ugyan, az így létrejött konkrét alanyi jogosultságok és kötelezettségek valamilyen oknál fogva mégsem realizálódnak (például elévülés, kegyelem). A büntetőjogi normák konkretizálódása és realizálódása tehát kétféle módon is elválhat egymástól: egyfelől realizálódhatnak a büntetőjogi normák anélkül, hogy büntetőjogi viszonyok jöttek volna létre; másfelől konkretizálódhatnak a büntetőjogi normák a büntetőjogi viszonyokban anélkül, hogy realizálódnának.

A lényeges tehát annak a megállapítása, hogy a jogi norma jogviszonyban való konkretizálódása és a jogi norma realizálódása nem azonos társadalmi-jogi folyamatot jelentenek. Ezek olykor egybeeshetnek, de nagyon gyakran elválnak egymástól, kiváltképpen ha nem tévesztjük szem elől a jogi normák specifikus struktúráját (tiltó vagy engedő), valamint a jogviszonyok mindenkorai konkrétságát. A jogi norma konkretizálódása és realizálódása közötti összefüggések variánsainak köre meglehetősen zárt. Lehetséges, hogy a jogi norma a jellegének megfelelő jogviszonyban konkretizálódik, s ezen keresztül konkrét emberi magatartásokban realizálódik. Előfordul, hogy csak a jogviszonyban való konkretizálódásra kerül sor, realizálódásra azonban nem. Ezzel szemben az a lehetőség is fennáll, hogy a jogi norma realizálódik, de jellegének megfelelő jogviszonyban nem konkretizálódik (tiltó jogi normák).

Talán nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a jogi norma jogviszonyban konkretizálódásának és konkrét emberi magatartásokban realizálódásának ez az eltérése az emberi magatartásban realizálódó, illetve jogviszonyban konkretizálódó jogi norma belső teleologikus-normatív struktúrájára vezethető vissza. Más helyütt részletesen kifejtettük,²¹ hogy a jogi norma a diszpozíció és a jogkövetkezmény közötti összefüggés jellegétől függően tiltó vagy megengedő. Ennek a disztinkciónak a kritériuma: a jogkövetkezmények beállásának közvetlensége vagy közvetettsége. Míg a tiltó (valamint az ún. parancsoló) diszpozíciójú jogi normák megkülönböztető lényegi sajátossága az, hogy a jogi normában teleologikusan tételezett emberi magatartást *közvetve* azzal kívánja elérni, hogy a tiltó (vagy parancsoló) rendelkezés *nem* realizálódását szankcionálja, azaz a célzott emberi magatartással ellentétes emberi magatartást joghátránnyal sújtja, addig azoknál a jogi normáknál, amelyeket

²¹ Peschka: *A jogszabályok elmélete*. 63—85. p.

megengedőnek nevezünk, a *diszpozíció nem* realizálódása pusztán azzal a következménnyel jár, hogy *közvetlenül* elmarad a megvalósulásra kilátásba helyezett pozitív jogkövetkezmény, joghatás. Eszerint a *tiltó* jogi norma diszpozíciójának nem realizálódásához fűz *szankciót*, ezzel szemben a *megengedő* jogi norma rendelkezése *megvalósulását* kapcsolja össze *pozitív* jogkövetkezménnyel, *joghatással*. Az egyik esetben a jogi norma diszpozíciójának megvalósulása, a másokban nem-realizálódása váltja ki a jogkövetkezményt; az első esetben a diszpozíciónak és jogkövetkezményének kapcsolata *direkt*, a másodikban *indirekt*.

A jogi normák teleologikus-normatív struktúrájának ez az eltérése, nevezetesen a *megengedő* jogi normák diszpozíciójának megvalósulásához közvetlen kapcsolódó joghatás és a *tiltó* jogi normák diszpozíciójának nem-realizálódáshoz, tehát közvetlenül fűződő szankció közötti különbözőség mutatkozik meg abban, hogy míg a megengedő jogi normák általában a jellegüknek megfelelő jogviszonyokban konkretizálódva realizálódnak emberi magatartásokban, addig a tiltó jogszabályok rendszerint úgy realizálódnak emberi magatartásokban, hogy nem alakulnak ki jellegüknek megfelelő jogi viszonyok. Egészen egyszerűen arról van szó, hogy a tiltó (kiváltképpen a büntetőjogi) jogi normák diszpozíciójában meghatározott emberi magatartás, rendszerint valamely cselekedettől, tevékenységtől való tartózkodás megvalósulása a konkrét emberi magatartásban azzal az eredménnyel jár, hogy nem áll be jogkövetkezmény. Itt viszont a jogi norma tiltó rendelkezését megsértik azzal, hogy nem tartózkodnak a megjelölt magatartástól, ez a tiltó jogi normának a jogsértő személyre és az állam illetékes szervére való konkretizálódásával jár, nevezetesen azzal, hogy az állam meghatározott szervének joga és kötelessége a jogi normában megjelölt, az adott magatartásra vonatkozó szankciót megállapítani, a jogsértő pedig köteles azt elviselni. A büntetőjogi norma diszpozíciójában tiltott magatartástól való közvetlen tartózkodás tehát realizálja ugyan a büntetőjogi normát, de nem hoz létre konkrét büntetőjogi viszonyt: ezzel szemben a büntetőjogi norma diszpozícióját sértő, tehát a tilalmat meg nem tartó magatartás büntetőjogi viszonyt hoz létre a jogsértő személy és az állam illetékes szerve között, mely jogviszony tartalmát jelentő alanyi jogosultságok és kötelezettségek emberi magatartásokban megvalósulása jelenti majd a büntetőjogi norma realizálódását. A büntetőjogi norma kétféle realizálódása között kétségtől óriási különbség van; míg abban az esetben, amikor a büntetőjogi normát a tiltott magatartástól tartózkodással megvalósítják, a büntetőjogi norma *diszpozíciója* realizálódik *közvetlenül*, addig a büntetőjogi norma diszpozíciójának megsértése esetén a büntetőjogi viszony közvetítésével, a büntetőjogi *szankció* realizálódásában *közvetetten* valósul meg. Ezzel szemben a megengedő jogi normának, például a polgári jogi normák többségének diszpozíciója a polgári jogi viszonyokban konkretizálódva realizálódik. Először a jogalanyok vonatkozásában valamely jogi tény hatásaként konkretizálnia kell a megengedő struktúrájú polgári jogi normának, s csak a konkrét alanyi jogosultságok és kötelezettségek emberi magatartásokban realizálódása idézi elő a konkrét joghatást. Ha viszont a konkrét polgári jogi viszony nem realizálódik konkrét emberi magatartásban, ez csupán azzal az eredménnyel jár, hogy nem áll be a pozitív jogkövetkezmény.

A tiltó és a megengedő jogi normák konkretizálódási, illetve realizálódási folyamatában mutatkozó ez az eltérés végül is az engedő és a tiltó jogi normák belső struktúrájának arra a különbözőségére vezethető vissza, ami a diszpozíció és a

szankció realizálódásának az imént jelzett közvetlenségében, illetve közvetettségében gyökeredzik. Arról van szó, hogy az engedő jogi norma jogkövetkezményének feltétele a diszpozíció realizálódása, míg a tiltó jogi norma szankciója akkor érvényesül, ha diszpozícióját nem realizálják. Míg az engedő jogi norma esetében — mint arról szó volt — a társadalmi-jogi folyamat világos, addig a tiltó jogi normákkal kapcsolatosan a helyzet nem ilyen áttetszően egyszerű. A tiltó jogi normák ugyanis Janus-arcúak, voltaképpen két diszpozíciót tartalmaznak, mely diszpozíciók közül az egyik hipotézisként, a másik szankcióként is megjelenik ugyanabban a tiltó jogi normában. Gondoljunk csak a mindennapi élet egyik alapvető tiltó jogi normájára, amely az emberölést tiltja: „Aki mászt megöl, büntetést követ el, és 5 évtől 15 évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.” (1978. IV. tv. Btk. 166. § (1) bek.) Röviden: „aki embert öl, büntetendő”. Ez a jogi norma voltaképpen két diszpozíciót tartalmaz: egyfelől mindenkinek tiltja az emberölést; másfelől az állam illetékes szervének megparancsolja a megfelelő büntetés kiszabását. Az utóbbi diszpozíció tulajdonképpen az előzőnek, a meghatározott magatartást tiltónak szankciója is egyben. A tiltó diszpozíció pedig valójában hipotézise a büntetni hivatott állami szervhez szóló diszpozíciónak. A tiltó jogi norma tartalmának ez a kettősége nyilvánul meg abban a társadalmi-jogi sajátosságban, hogy a tiltó jogi norma — amennyiben a meghatározott magatartástól való tartózkodás megvalósul — a tiltó jogi norma jellegének megfelelő jogviszonyban (például büntetőjogi viszonyban) való konkretizálódás nélkül realizálódik. Nem így akkor, ha a tiltó diszpozíció nem eredményes, és a tiltott magatartás mint hipotézis megvalósul, ekkor a jogsértő személy és az állam illetékes szerve között a tiltó jogi norma jellegének megfelelő jogviszony (pl. büntetőjogi viszony) jön létre, amelynek keretében megállapítják a szankciót (a büntetést), ami azután realizálódik vagy sem.

Nem kaphatunk hű képet a jogi normának a jogviszonyban való konkretizálódásáról, illetve realizálódásáról, ha nem vesszük figyelembe a jogi normák, a jogrendszer és a jogviszonyok kölcsönös összefüggésének totalitását. Valamely jogi normának s jogviszonyban konkretizálódásának, illetve realizálódásának elszigetelt vizsgálata a többi normától és jogviszonytól mindenképpen eltorzítja a jogi norma jogviszonyban történő konkretizálódási, illetve realizálódási folyamatát. Kiváltképpen jól megfigyelhető ez az imént vizsgált tiltó jogi normák konkretizálódásánál, illetve realizálódásánál. A tiltó jogi normák — mint arról szó volt — túlnyomóan anélkül realizálódnak, hogy a tiltó jogi norma jellegének megfelelő jogviszonyban konkretizálódnának. Ebből közvetlenül adódik az az elméleti konklúzió, hogy vannak olyan jogi normák, amelyek nem jogviszonyokban konkretizálódva realizálódnak. Ez az általános elméleti megállapítás azonban nem teljesen megalapozott, ha a jogi normák és a jogviszonyok totalitását véve szemügyre, a jogi norma realizálódását ebben a totalításban vizsgáljuk. Akkor ugyanis egykönnyen kiderül, hogy a tiltó jogi normák ugyan az esetek többségében valóban a jellegüknek megfelelő jogviszonyokban való konkretizálódás nélkül realizálódnak, ám ez egyáltalán nem zárja ki ezen tiltó jellegű jogi normáknak olyan jogviszonyokon keresztüli megvalósulását, amelyek jellege eltérő. A jogrendszer ugyanis olyan részttotalitás, olyan komplexus, amelynek belső egysége, logikája és összefüggései vannak. A különféle fajtájú és jellegű jogi normák és a nyomukban kialakuló jogviszonyok összefüggnek egymással, feltételezik, erősítik egymást, s együttes működésükben és hatásukkal valósítják meg a társadalmi

viszonyok jogi szabályozását. Ezt nevezi találón — más összefüggésben — Eörsi Gyula²² külső komplexitásnak. Így a tiltó jogi normák rendszerint engedő, illetve parancsoló jogi normákhoz kapcsolódnak olyképpen, hogy a jogilag megengedett magatartás kifejtését elősegítik és védik, illetve a megparancsolt magatartás nem tanúsítását szankcionálják. A tiltó jogi normák abban az értelemben járulékosak tehát, hogy a társadalmi viszonyok nagy részét más jellegű (engedő, parancsoló) jogi normákkal együtt rendezik. Míg a tiltó jellegű normával adekvát jogviszony — mint láttuk — akkor jön létre, ha a tiltó jogi normát megsértik, addig rendszerint tiltó jellegű jogviszony nélkül realizálódik a tiltó jogi norma, amennyiben megtartják. Ám a társadalmi viszonyok többségét rendszerint — mint arra utaltunk — a tiltó jogi norma nem kizárólagosan szabályozza, hanem más jellegű (engedő, parancsoló) jogi normákkal együtt. Ezért áll elő gyakorta az a helyzet, hogy a jogi norma diszpozíciójában foglalt tilalomnak konkrét emberi magatartásban megvalósulása a tiltó jellegű jogi normának megfelelő jogi viszonyban konkretizálódás nélkül történik, de nem mindenfajta jogviszonyban való konkretizálódás nélkül. Így például, a lopás bűncselekményét körülíró, tiltó, büntetőjogi norma esetében nyilvánvaló, hogy a lopástól, az eltulajdonítástól való tartózkodás s ezzel a büntetőjogi norma büntetőjogi viszony nélkül való realizálódása egyúttal a polgári jognak a tulajdon szabályozó ama normáját is megvalósítja, amely a tulajdonosnak azt a jogát határozza meg, hogy a tulajdon tárgyát képező dolgot zavartalanul birtokolja, használja s azzal rendelkezék. Ez a tulajdonjogi norma ugyanis azzal a jogi ténnyel, hogy valaki (a törvény által szabályozott módon) valamely dologra nézve tulajdont szerez, egy abszolút szerkezetű polgári jogi viszonyban konkretizálódik, amelyben a meghatározott konkrét személynek (a tulajdonosnak) az adott dologra nézve konkrét alanyi jogosultsága van a birtoklást, a használatot és a rendelkezést illetően, amelyet mindenki más köteles tiszteletben tartani. A lopást tiltó büntetőjogi normát megtartó személy tehát egyúttal az abszolút szerkezetű polgári jogviszony egyik alanyaként is eljár, az ebben a polgári jogi viszonyban reá háruló konkrét kötelezettséget is teljesíti. A lopást tiltó büntetőjogi normát realizáló személy tehát nem büntetőjogi viszonyban, hanem meghatározott polgári jogviszonyban konkretizált kötelezettségét teljesíti, amikor a büntetőjogi normát büntetőjogviszonyon kívül realizálja. Ez az összefüggés a tiltó jogi normák és a más jellegű (engedő, parancsoló) jogi normák, illetve jogviszonyok között természetesen, nemcsak a büntetőjog és a polgári jog, hanem a jogrendszer más jogágaiba tartozó jogi normák és jogviszonyok között is előfordulnak. Ezért a tiltó jellegű jogi normák realizálódását és jogviszonyokban konkretizálódását illetően általános elméleti érvénnyel az állapítható meg, hogy a tiltó jogi normák a jellegüknek megfelelő jogviszonyokban való konkretizálódás nélkül is realizálódhatnak. Ez a megállapítás magában foglalja annak a lehetőségét is, hogy a tiltó jogi normák jogviszonyokon kívül is realizálódjanak, ám azt is, hogy nem a tiltó jellegű jogi normának megfelelő jogviszonyokban való konkretizálódáson keresztül. A jogi normák és a jogviszonyok, egyáltalán a jogrendszer totalitásának belső összefüggései tehát arra mutatnak, hogy a jogi normák általában a jogviszonyokban konkretizálódva realizálódnak, de nem mindig a jogi norma jellegének megfelelő jogviszonyban.

²² Eörsi Gy.: *Összehasonlító polgári jog*. Budapest 1975. 205—209. p.

A jog mint társadalmi komplexus mozzanatainak vizsgálata éppúgy, mint a jogi komplexus társadalmi magatartásokkal és viszonyokkal való összefüggésének elemzése azt mutatta, hogy a jog olyan sajátos társadalmi komplexus, amely nem oldódik fel a más társadalmi komplexusokban, ha a legszorosabb kontaktusban van is azokkal. A jognak mind a társadalmi magatartásokról való leválása, mind a gazdasági-társadalmi viszonyokkal való sajátos összefüggése, amely egészen nyilvánvalóvá a jogi komplexus két rétegének, a jogi normáknak és a jogviszonyoknak az összmozgásában vált, jól jelzi, hogy a jog a társadalmi komplexusoknak ama szférájában foglal helyet, amit általában *ideológiának* nevezünk. A jog mint társadalmi komplexus a társadalomban ideológiaként jelenik meg, az ideológiának abban a társadalomontológiai értelmében, amely az ideológiát mindenekelőtt társadalmi funkciója alapján fogja fel. Ennek megfelelően valamely gondolat, nézet, szellemi produktum ideológia-voltát, ideológiai jellegét nem ismeretelméleti hamissága, hanem az a *társadalmi funkció* dönti el, amit a mindennapi élet gyakorlatában betölt. Marx a nagy gazdasági-társadalmi átalakulások konfliktusával kapcsolatosan a gazdasági termelés feltételekét határozottan megkülönbözteti azokat a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formákat, „amelyekben az emberek ezt a konfliktust tudatosítják és végigharcolják”.²³ Marx ugyan itt a nagy társadalmi-gazdasági átalakulások konfliktusának tudatosításáról és végigharcolásáról szól, de — mint Lukács György meggyőzően kimutatja²⁴ — ez a legkevésbé sem lehet akadálya annak, hogy Marxnak az ideológiát megvilágító e fejtegetéseit általában a társadalmi életre, a társadalmi fejlődés totalitására is vonatkoztassuk. Akkor pedig az ideológia marxi felfogásának lényege abban van, hogy az ideológiai formák olyan eszközök jelentenek, „amelyek segítségével az ember tudatosíthatja és végigharcolhatja a mindennapokat betöltő problémákat”.²⁵ Az ideológia marxi fogalmának magva tehát különböző tudatformák társadalmi funkciója: *a társadalmi konfliktusok tudatosítása és végigharcolása*. A következőkben a jogot mint ideológiát az ideológiának ebben a marxi értelmében vizsgáljuk meg, mintegy anticipálva a későbbi fejtegetéseket a jognak néhány olyan sajátosságát villantjuk fel, amely a jog ideológiai jellegét pregnánsan nyilvánvalóvá teszi.

Mi a jog társadalmi funkciója? Döntően az, hogy rendezze a társadalmi viszonyokat, szabályozza az emberi magatartásokat, általánosabban kifejezve, hogy a társadalom tagjait meghatározott irányban befolyásolja, belőlük meghatározott akciókat és reakciókat váltson ki. Az ideológia sajátossága sem más, mint az, hogy az emberekre kíván hatni, az embereket akarja befolyásolni. Hogyan éri el az ideológia elsősorban ezt a társadalmi célját, hogyan tölti be ezt a társadalmi feladatot? Alapvetően sajátos teleologikus struktúrája, sajátos teleológiája révén. Az ideológiában megnyilvánuló teleologikus szerkezet sajátossága, hogy az eltér az egyszerű munkafolyamatban jelentkező teleológiától, amely közvetlenül a társadalom természettel folytatott anyagcseréjének valamelyik konkrét esetére, egészen egyszerűen és

²³ Marx—Engels: *Művei*. 13. kötet, 6—7. p.

²⁴ Lukács: *I. m.* 448. p.

²⁵ *Uo.* 449. p.

magyarán a munka tárgyára irányul, és ezért Lukács György nyomán másodlagos teleológiának nevezzük. A másodlagos teleologikus tételezés jellegzetessége, hogy az „egy más ember (vagy emberek) tudatának meghatározott irányban történő befolyásolására törekszik, arra, hogy az illetőt a kívánt teleológiai tételezésre bírja”.²⁶ Itt a célkitűzés anyaga nem a természeti létösszefüggések, hanem „az ember, akit alternatív döntésre kell bírni”.²⁷ Amit az imént az ideológiát jellemző másodlagos teleologikus tételezésről mondtunk, a jogra maradéktalanul érvényes. Hiszen a jognak mint társadalmi szabályozó rendszernek alapvető célja, hogy a társadalom alanyainak, az embereknek alternatív döntéseit meghatározott irányban befolyásolja. A jogban ez a legközvetlenebbül és legegyszerűbben akkor fejeződik ki, amikor a jog határozottan előírja, hogy adott szituációban milyen magatartást *kell* tanúsítanunk. Annak a sajátosságának a felmutatására, ahogyan a jog mint ideológia másodlagos teleologikus szerkezetben alternatív emberi döntések befolyásolására irányul, két mozzanatot kell itt külön kiemelni. Az egyik, hogy a jog mint minden igazi szabályozó rendszer, alternatív jellegű szituációkra és magatartásokra irányul, azaz olyan helyzetekre, amelyekben többféle cselekvési lehetőség áll fenn; e cselekvési lehetőségek, alternatívák között választ a cselekvő ember. A jog nyilvánvaló célja, hogy az alternatív cselekvési lehetőségeket tartalmazó szituációba kerülő embert az egyik alternatíva választására, olyan döntésre és cselekvésre készítse, amely a jogban preferáltként megfogalmazódott. Ennyiben a jog meghatározott társadalmi helyzetekben lehetséges cselekvések közül az egyik alternatívát értékeli helyesnek és követendőnek. A másik mozzanat, ami említést érdemel, hogy a jogban megnyilvánuló másodlagos teleologikus struktúra még azt a sajátosságot mutatja, hogy az emberek befolyásolására irányultságát határozottan és erőteljesen, közvetlenül azzal fejezi ki, hogy a társadalom tagjainak egyenesen megmondja, hogyan *kell* cselekedni. Ezt a legyen-jelleget a jog nem egyszerűen az imperatív módú nyelvi kifejezéssel éri el, hanem döntően azzal, hogy a jognak meg nem felelő magatartások esetén államilag érvényesíthető és kikényszeríthető jogkövetkezményeket, szankciókat helyez kilátásba. Ebből következik a jognak mint ideológiának az a lényegi sajátossága, hogy a jog *normatív* ideológia. A jog mint ideológia az emberekre, az emberi tudatra és magatartásra döntően és elsősorban ezzel a normatív erejével, az állami kényszerrel megalapozott legyenjével hat. Az emberi tudat, az alternatív döntés és cselekvés befolyásolása a jog esetében tehát intenzívebben, az állami kényszer kilátásba helyezésével és alkalmazásával, egyszóval a jog normatív erejével és nem egyszerűen tudati, eszmei, gondolati érvényével történik.

Tévedés lenne azonban ebből arra következtetni, hogy a jog mint ideológia társadalmi funkcióját kizárólag jelzett normatív jellegével, normatív erejével, azzal valósítja meg, hogy a társadalmi konfliktusokat a mindennapi élet alternatív helyzeteinek és magatartásainak normatív befolyásolásán keresztül segíti megoldani. A jog ugyan — s ezt nem lehet eléggé és elégszer hangsúlyozni — alapvetően normatív ideológia. De ez az ideológia a társadalmi konfliktusok tudatosításában és végigharcolásában nemcsak normatív erejével és érvényességével hathat. Arról van szó, hogy a jog ideológiaként nemcsak azáltal érvényesülhet, hogy az emberek a jogban előírt

²⁶ Uo. 339. p.

²⁷ Uo. 340. p.

magatartást tanúsítják, hogy jogellenesség esetén a jog végrehajtására hivatott apparátus működésbe jön és érvényesíti a jogi szankciókat, hogy a jogalanyok a jogi eljárás legkülönbözőbb útjain érvényesítik alanyi jogaikat. A jog ideológiai hatását nemcsak a szigorúan vett jogviszonyokban, a jogi eljárás keretei között, a különféle, kifejezetten jogi folyamatokban fejt ki. A jog tehát ideológiaként nemcsak mint normatív ideológia létezik. A jog ideológiai-társadalmi funkcióját mint gondolati képződmény, szellemi objektiváció normativitásától függetlenül is betöltheti. Gondoljunk csak arra, hogy a jog mennyire hathatós eszköz lehet a társadalmi konfliktusok erkölcsi, politikai, eszmei tudatosításában és végigharcolásában. Ekkor a jog döntően mint argumentum, mint meggyőző érv, mint hivatkozási és igazolási alap jelenik meg. A társadalmi élet legkülönbözőbb területein jelentkező, eltérő jellegű konfliktusok ideológiai kihordása és tudatosítása során mint akadály, korlát és ellenérv gyakorta felmerülhet a jog, az alkotmány, az állampolgári alanyi jogok stb., amely útjába áll a készülő ideológiai (politikai, erkölcsi, eszmei stb.) megoldásnak. Másfelől viszont igazoló, alátámasztó, megerősítő eszköz lehet a jogrendszer vagy valamelyik normája, a felmerülő társadalmi konfliktusokra való ideológiai reagálásban. Ezekben az esetekben az érvényes jog nem jogi normativitásban, hanem tudati tartalmában válik valamely másik ideológia (politikai, tudományos stb.) szerves részévé, illetve az ilyen ideológiák kialakításának egyik mozzanatává.

A jognak ez a nem normatív jellegű ideológiai szerepe és jellege azonban túlterjed az érvényes jog keretein és határain. Ez is arra utal, hogy a jog nemcsak mint normatív ideológia fejt ki társadalmi funkcióját és hatását. Előfordul, hogy olyan jognak van jelentős társadalmi funkciója, amelynek jogi érvényessége már régen megszűnt. Mégis a társadalmi konfliktus tudatosításában és végigharcolásában nagyon alkalmas eszköznek bizonyulhat. Gondoljunk csak azokra a társadalmi helyzetekre, amikor ideológiai megoldásuk során olyan régi jogokra történik hivatkozás, mint a római jog vagy korunkban gyakorta a megdöntött cári jog. Talán nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy Hart ama megállapításának, hogy a római vagy a cári jognak azon az alapon, hogy a szubjektum elismerésétől függően ma is érvénye lehet,²⁸ alapja éppen abban van, hogy nem tesz különbséget a jog normatív és nem normatív ideológiai funkciója között. Kétségtelen, hogy meghatározott társadalmi szituációkban és konfliktusokban hathatós eszköz lehet, akár a római, akár a megdöntött cári jogra hivatkozás, ám ekkor ezek a jogok egyáltalán nem jogi érvényességükben, normativitásukkal fejtenek ki társadalmi funkciót, hanem tisztán azzal az eszmei, gondolati tartalommal, amelyet magukban foglalnak, minden normatív érvényességtől függetlenül. Még nyilvánvalóbbá válik a nem érvényes jog ideológiai szerepe és jellege, ha figyelembe vesszük azt a paradox helyzetet, amikor olyan jog fejt ki társadalmi hatást, amely ebben a formájában soha és sehol nem volt érvényben. Arról van szó, amikor a történelem során érvényes különféle jogrendszerekből a többé-kevésbé közöset kiemelik, s azt akár mint természetjogot, akár mint emberi jogot hiposztazálják.²⁹ Valójában ez a jog ebben az elvont tisztaságában sohasem volt érvényben, s mint „természetjog” vagy „emberi jog” nem érvényes jog, mégis a társadalmi konfliktusok és problémák tudatosításában és végigharcolásában nagyon jelentős szerepet,

²⁸ Hart, H. L. A.: *The Concept of Law*. Oxford 1970. 247. p.

²⁹ Ld. Marx—Engels: *Válogatott Művek*. I. kötet, Budapest 1948. 606. p.

ideológiai, de nem jogi normatív ideológiai funkciót tölthet be. A lényeges itt csupán annak a belátása, hogy ezek a jogi absztrakciók és elképzelések ideológiaként fungálnak ugyan, de a legkevésbé sem jelentenek érvényes jogot. Tartalmukat tekintve jogi ideológiák ugyan, amint például a jogtudomány, a jogfilozófia, a jogelmélet is az, de nem normatív ideológiák; ideológiai funkciót gyakorolnak, de nem mint érvényes jog, és így nem mint érvényes jog minősülnek ideológiának, azaz nem normatív (jogi) ideológiák.

Az egyes ember nézetei, gondolati terméke bármilyen értékes és elterjedt, még nem ideológia. Ideológiává válásához — mint arról szó volt — az kell, hogy társadalmi konfliktus tudatosításának és végigharcolásának eszköze legyen. Az ideológiának ebből a vonásából két dolog következik: az egyik, hogy az ideológia társadalmi funkciója nem az, hogy a mindennapi életben előforduló egyedi és eseti konfliktusok megoldását segítse, hanem ennél több, nevezetesen, hogy a mindennapokat betöltő problémák közvetlen befolyásolásán keresztül a társadalom valamely konfliktusát tudatosítsa és harcolja végig. Ez az ideológia funkciójának társadalmi jellegét, valamint a mindennapi élet ontológiájának az ideológia funkciójának kifejtésében játszott közvetítő szerepét húzza alá. Az ideológia társadalmi funkciójának ez a felfogása másfelől az ideológiának egy másik fontos kritériumát hozza napvilágra, nevezetesen az ideológia *általánosító* és *általános* jellegét. Arról van szó, hogy az ideológia „társadalmi beállítottságú általánosítás”,³⁰ azaz az ideológiában a felmerülő társadalmi konfliktus tudatosítása és végigharcolása a társadalmi általánosítás szintjén történik. A társadalomban jelentkező érdekösszeütközések (csoport, osztály stb.) konfliktusának társadalmi megoldása ugyanis csak olyképpen lehetséges, hogy az egyik csoport, osztály stb. érdekeit sikerül a társadalom érdekeiként feltüntetve és megjelenítve az egész társadalommal vagy annak legalábbis nagy részével elfogadtatni. Az ideológia döntő szerepe az érdekösszeütközésekből adódó társadalmi konfliktusok megoldásának segítésében, éppen abban van, hogy társadalmilag tudatosítja az egyik (osztály, csoport stb.) érdek összértadalmiságát, s azt az egész társadalom érdekeként a legkülönfélébb eszközökkel (erőszak, meggyőzés, kényszer, képmutatás stb.) érvényesíti. „Az emberek a saját tevékenységüket (osztályérdekeiket, amennyiben ezek személyi életvitelük mozgató motívumai, és legszemélyesebb érdekeiket is) ideológiailag úgy szokták igazolni, hogy ily módon az általánosság szférájába emelik őket; a neveléstől a gazdasági és politikai gyakorlatilag megfigyelhető az az öngazolási tendencia, mely a saját cselekvési módját az ilyen általános normák pusztá megvalósításának tünteti fel, és azt, amit helytelenít, a normáktól eltérőnek mondja, olyannak, ami nem testesíti meg ezt az általánosságot.”³¹

Aligha van az ideológia ezen sajátosságainak pregnánsabb példája, mint a jog. Mindenekelőtt a mindennapi életnek a jog mint ideológia vonatkozásában betöltött közvetítő szerepére kell a figyelmet felhívni. A jog, kiváltképpen a jogszabály ugyanis maga közvetlenségében a mindennapi élet jelenségeivel, érdekösszeütközéseivel, konfliktusaival és alternatív szituációival van kapcsolatban. Ez egyfelől abban mutatkozik meg, hogy a jog szabályozásának közvetlen tárgyi tartalmát, a helyzeteket, szituációkat, magatartásokat a mindennapi élet közvetlenségéből meríti.

³⁰ Lukács: *I. m.* II. kötet, 506. p.

³¹ *Uo.* 473. p.

Másfelől a jogi szabályozás közvetlenül hatást gyakorolni csak a mindennapi élet szituációira, mégpedig az alternatív magatartások befolyásolásán keresztül tud, tehát direktre ezekre kell irányuljon. A jogi szabályozásnak a mindennapi élet eseteire, konfliktusaira koncentrációja azonban csak azért válik ideológiává, mert a mindennapi élet jelenségeiben, emberi helyzeteiben és magatartásaiban társadalmi konfliktus fejlődik ki, amelynek tudatosítása, végigharcolása a jog sajátos eszközeivel és módszereivel éppen a mindennapi élet szituációinak és azokban kifejtett emberi magatartásoknak a befolyásolásán, rendezésén keresztül valósul meg. Talán nem felesleges hangsúlyozni a társadalmi konfliktusok eme közvetett, a mindennapi élet közvetítésével történő jogi megoldásának társadalmiságát, azt, hogy a konfliktus társadalmisága a megoldás társadalmi általánosságát feltételezi.

A társadalmi konfliktus ideológiai megoldásának érvénye az egész társadalomra kell hogy kiterjedjen. Ezt fejezi ki kézzelfoghatóan a jog sajátos tárgyias, megmerevítő pozitívitásában, illetve ennek általánosságában. A jog döntő kategóriája ugyanis — mint majd látni fogjuk — az általánosság. Az általánosság kategóriális túlsúlyát a jogban éppen azok a társadalmi folyamatok határozzák meg, amit az imént az ideológiával kapcsolatosan érintettünk. Marxnak arra a fontos megállapítására kell ezzel összefüggésben utalni, amely szerint „minden új osztály . . . amely egy előtte uralkodó osztály helyébe lép, kényszerül már csak azért is, hogy célját keresztülvigye, a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként feltüntetni, vagyis eszmeileg kifejezve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül ésszerű, általános érvényű gondolatokat”.³² Ez a társadalmi törvényszerűség, amely egyébként minden ideológia alapja, a jog lényegi sajátosságaként szilárdul meg. Arról van szó, hogy míg az ideológia általánossága — Marx szerint³³ — azon alapul, hogy az új „forradalmasító osztálynak kezdetben érdeke még valóban inkább összefügg valamennyi többi, nem uralkodó osztály közösségi érdekével . . . mert az eddigi viszonyok nyomása alatt még nem fejlődhetett ki egy különös osztály különös érdekeként”, és így „nem mint osztály, hanem az egész társadalom képviselője lép fel”, addig a jog érvényességének általánosságát lényegében az a társadalmi szükséglet határozza meg, amely már az osztályérdek és az osztálytársadalmi érdek ezen egybeesésének megbomlását fejezi ki. Jóllehet, a forradalmasító osztálynak mint új, különös uralkodó osztálynak különös érdeke kialakult, és nyilvánvalóvá vált már, ezt a különös társadalmi (osztály) tartalmat a társadalmi status quo fenntartása és a társadalmi viszonyok rendezése érdekében a jog változatlanul mint társadalmi általánosságot mondja ki általános érvényességgel. Az általánosság kategóriális uralmát a jogban tehát paradox módon tartalma különösségének társadalmi uralma határozza meg. A jog különös társadalmi tartalmát általánosként reprezentálja. Társadalmi feladata és rendeltetése éppen arra irányul, hogy a különös tartalmat a társadalmi totalitás valóságos általánosságává tegye. Ennek érdekében a társadalmi különöst általánosként tünteti fel. A társadalmi tartalom különösségének a jogban általánosként való megjelenése pedig az ideológiának éppen azt a sajátosságát fejezi ki, amit az imént társadalmi beállítottságú általánosként jeleztünk.

³² Marx—Engels: *Művei*. 3. kötet, 46—47. p.

³³ *Uo.* 47. p.

A jog azonban mint társadalmi beállítottságú általánosítás, azaz mint ideológia csak sajátos külsővé vált tárgyiasságában fejtheti ki társadalmi funkcióját. Külsővé válás és tárgyiassulás Marxnak Hegeltől származó alapvető kategóriái a jog ideológiai jellegének szempontjából felmérhetetlen jelentőségűek. Ahhoz ugyanis, hogy a jog betölthesse normatív ideológiai funkcióját, és társadalmi konfliktusok tudatosításának, megoldásának normatív eszköze legyen, mindenekelőtt külsővé kell válnia, el kell különülnie az embertől, az egyéntől, úgy kell megjelennie, mint a szubjektum külsővé válása, megőrizve a szubjektummal való kapcsolatát, de ugyanakkor mégis leválva arról, mint valami önálló, külsődleges, amelynek sajátos társadalmi léte van. „Az ember kivetette, elidegenítette a jogot mint jogosítványt magából, és számára társadalmivá, „külső”-idegenné tette. De ez tulajdonképpen maga a jogkeletkezés pillanata, mert a jog éppen hogy lényegére nézve külső-idegen, eleve elidegenült az embertől, különben egy más társadalmi mozzanat, esetleg belső morál lenne. . . Ha az ember a jogot nem választja el magától külső-társadalmi erő alakjában, vagy ha a jogot majd mint közösségi terméket, „force sociale”-t visszafoghatja magában, akkor szűnik meg a jog elidegenülése, de akkor megszűnik maga a jog is, amelynek lényege ez a külső idegenség, ez a különállás.”³⁴ A jog azonban nemcsak az emberről való leválás, a szubjektum külsővé válása, hanem ebben a külsővé válásban egyúttal sajátos tárgyiassulás is, önálló, sajátos rendszerrel és mozgással rendelkező, nyelvileg, írásbelileg rögzített, társadalmi relációkban és intézményekben megjelenő, tárgyasult forma, amelynek sajátos társadalmi léte van. A jogra nézve is áll, amit Lukács általában a tárgyiassulásról és a külsővé válásról ír: „A tárgyiassulás természeti tárgyainak meg kell ugyan őrizniük közömbös magában-való létüket, de a tárgyiassulásban ezen túlmenően még egy olyan folyamat mozzanataivá is válnak, amely egyrészt elválaszthatatlan kapcsolatban marad a külsővé válás létező szubjektumaival, másrészt azonban újból és újból leválik róluk, és egy tőlük független meghatározott társadalmi léthez jut, amely állandó kölcsönhatásban áll ugyan a szubjektumok gyakorlatával, és csak ebben a kölcsönhatásban fejezheti ki meghatározott társadalmi létét, de ezen a kölcsönhatáson belül mégis megőriz valami határozott önálló hatóerőt.”³⁵ A jognak ezt a szubjektumtól való külsővé válását és tárgyiassulását a különféle jogi normákban, ítéletekben, intézményekben, folyamatokban és viszonyokban azzal fejezzük ki, hogy a jog sajátos társadalmi objektiváció. A jog ugyanis, mint társadalmi objektiváció az emberi szubjektum specifikus kivetülése, külsővé válása, annak a kifejezése, hogy a társadalomnak vannak olyan viszonyai és szükségletei, amelyek az emberből, az egyénből, a szubjektumból kiinduló, de attól mégis eltérő, arról leváló, külsődleges szabályozást igényelnek. Ez a szabályozás a szubjektumnak külsővé válásaiban különféle tárgyasult formákat ölt, normákban, ítéletekben, intézményekben jelenik meg, mely jogi formák specifikus, összefüggő, konzisztens rendszerbe szerveződve elválnak az egyes embertől, az egyéntől, s attól független sajátos társadalmi létezéssel bírnak. Ám a jogi objektivációnak ez a tárgyiassulása folytán előálló függetlenülése a szubjektumtól, az egyes embertől, nem jelenti a szubjektumokkal összefüző szálak teljes elvágását, hanem csupán azt, hogy miután létrejött, a jogi objektiváció az alkotó szubjektumtól független, önálló

³⁴ Szabó Imre: *Előadások Marxról és a jogról*. Budapest 1976. 109—110. p.

³⁵ Lukács: *I. m.* II. kötet, 470—471. p.

társadalmi életet él. Mégis ennek a sajátos, normatív társadalmi létezésnek, a jogi objektívációnak érvényességét nagyon is befolyásolják azok a szubjektumok, amelyekről létezése, érvényessége függ. Ez magától értetődő, hiszen a szubjektumoknak a történelem során létrejövő újabb és újabb külsővé válásai új tárgyasulások, új jogi objektívációkat hoznak létre, amelyek felváltják a régi jogi objektívációkat, vagy egyszerűen megszüntetik azok érvényességét. Röviden a jognak mint társadalmi objektívációnak ezt a sajátosságát azzal fejezhetjük ki, hogy míg létezésében a társadalom szubjektumaitól függetlenül, addig létében azokhoz elszakíthatatlanul kötött. A jog mint társadalmi objektíváció társadalmi létében mind keletkezését, mind társadalmi funkcióját illetően a társadalomtól, annak szubjektumaitól elválaszthatatlan. Hiszen az emberek, a szubjektumok hozzák létre külsővé válásukban, s miután tárgyasult formában objektívációként megszilárdult, normatív erejének és hatásának mint normatív ideológiának társadalmi funkciója éppen a társadalom szubjektumaira való hatásban, ezek meghatározott befolyásolásában, e szubjektumok által való elismerésében valósul meg. Mint objektíváció, mint tárgyasult forma azonban ezt a normatív ideológiai funkcióját sajátos, az alkati szubjektumoktól függetlenül létezésében, jogi normativitásában és érvényességében fejtheti ki.

A jognak mint sajátos társadalmi objektívációnak általánossága, amely kiváltképpen érvényességének általánosságában mutatkozik meg, tehát az, hogy a jogi szférában a társadalmi konfliktusok végigharcolása és megoldása a legmagasabb rendű általánosítás szintjén megy végbe, jól érzékelteti, hogy a jogban a külsővé válás messze végtelensebb formákban megy végbe, mint a mindennapi életben vagy a gazdasági viszonyokban. A jogban megnyilvánuló ez a végtelen külsővé válás,³⁶ amely a jog általánosságában, tisztán tételzett rendszer jellegében éppúgy megnyilvánul, mint sajátos egynemű közegében, homogenizálásában, konkrétan veti fel a jogi visszatükröződés jellegével kapcsolatban a jog mint ideológia *igaz* vagy *hamis* voltának szerepét, jelentőségét, illetve közömbösségét. Az ideológia általános fogalmának társadalomontológiai felfogása szerint valamely tudati, eszmei, szellemi jelenség ideológia-volta egyáltalán nem ismeretelméleti igazságától vagy hamisságától függ. Ha most a jog vonatkozásában ezt a megállapítást ismételtén igazolódni véljük, akkor ennek felmutatásában nagyon gondosan és körültekintően kell eljárni. Az egymástól jelentősen különböző kategóriák, jelenségek ugyanis egykönnyen egybe-mosódhatnak, keveredhetnek, s az elméleti tisztánlátást könnyen megzavarhatják.

Mindenekelőtt az vár megvilágításra, hogy a jog mint ideológia vonatkozásában mit jelent az a megállapítás, hogy a jog sajátos visszatükröződés. A valóság visszatükröződését rendszerint ismeretelméleti módon fogják fel, nevezetesen azzal a jelentéssel, hogy a visszatükröződés mindenkor a valóság megismerését, ismeretszerű kifejeződését jelenti, s ennek megfelelően igaz vagy hamis lehet. Aligha lehet kétséges, hogy a jog mint ideológia, mint társadalmi objektíváció ebben az értelemben egyáltalán nem tekinthető visszatükröződésnek; a jog a valóságot nem megismeri, nem ismeretelméleti értelemben tükrözi, hanem szabályozza, és mint sajátos társadalmi objektíváció, szabályozó rendszer fejezi ki. A jog vonatkozásában a megismerés, az ismeretelmélet aspektusából teljesen helytelen és megalapozatlan az igaz és a hamis kérdését felvetni. Ám a jogot az imént sajátos visszatükröződési formaként jelöltük

³⁶ Uo. 483. p.

meg. Következésképpen elkerülhetetlenül felmerül a kérdés, hogyan kell felfogni a jog visszatükröződés voltát. Ismételten és határozottan szögezzük le, a legkevésbé sem a megismerés értelmében, ismeretelméleti jelenségként. A materialista dialektika értelmében nemcsak a megismerés különféle formái (mindennapi, logikai, tudományos stb.) esetén beszélhetünk a valóság visszatükröződéséről, hanem minden tudati, szellemi, eszmei kifejeződést, objektivációt (pl. esztétikai, etikai, állami, jogi, politikai stb.) illetően is. A jog tehát — jöllehet nem ismeretelméleti kategória, nem logikai kijelentés, s így rá az igaz és a hamis gnoszeológiai kritériumai nem vonatkoztathatók — a társadalmi valóság visszatükröződése, sajátos visszatükröződési formája, amelynek sajátosságát az a kategoriális szerkezet, a kategóriáknak az a csoportosítása, hangsúlyozása adja meg, amelyben a társadalmi valóság kifejeződése megtörtént. Mindez a legkevésbé sem jelenti, hogy a megismerésnek a jog vonatkozásában akár genesisét, akár működését tekintjük, ne lenne fontos szerepe és funkciója. Mi több, a jog értékelhető abból a szempontból, hogy mennyiben épül igaz, és mennyiben hamis társadalmi ismeretekre és felismerésre. Ebből az ismeretelméleti aspektusból tekintve a jog valóban igaznak vagy hamisnak bizonyulhat. Amikor azonban arról beszélünk, hogy a jog helyesen vagy hamisan, híven vagy torzan tükrözi-e vissza a társadalmi valóságot, akkor többféle és több irányú relációról, vonatkozásról van szó, amelyek — kétségkívül — egymással is bensőséges kapcsolatban vannak.

A jogi visszatükröződés jellegét és sajátosságát, belső folyamatait, szerkezetét és kategoriáit alapvető társadalmi rendeltetése, a társadalmi viszonyok rendezése, az emberi magatartások szabályozása határozza meg. Végül is a jogi visszatükröződés valamennyi mozzanata ennek a társadalmi ideológiai funkciónak rendelődik alá. Magától értetődő tehát, hogy a jog a társadalmi viszonyok szabályozására leginkább alkalmasnak bizonyuló fogalmakban, kategóriákban (általános, különös, típus stb.) fejezi ki a társadalmi valóságot. Mi több, ezeket a kategóriákat úgy formálja, alakítja, hogy azok a jogi szabályozás céljának és funkciójának optimálisan megfeleljenek. Már a kategóriáknak a társadalmi rendeltetéshez való adaptálása és ebben az értelemben átalakítása, sajátos jelleggel felruházása szükségképpen magával hozza, hogy a társadalmi valóságról szóló ismereteket ne a maguk közvetlenségében, hanem a jog társadalmi funkciójához igazítva, módosítva fejezzék ki. Röviden kifejezve ezek a kategóriák (típus, egyes, különös, általános stb.) a jogi visszatükröződésben jogi sajátosságot nyernek, egyesek előtérbe kerülnek, mások jelentéktelenné válnak stb. Az igaz társadalmi ismeret tehát már pusztán a jog társadalmi rendeltetéséből fakadó sajátos jogi visszatükröződésben, sajátos jogi fogalmakban, kategóriákban, egyenműítésben megjelenítésük folytán átalakul, módosul, eltorzulhat, mi több, igazságértéke csorbulhat. Mindez azonban még pusztán a visszatükröződés belső struktúrájának, kategóriáinak szintjén játszódik le. De e szinten is nyilvánvaló a társadalmi valóság igaz ismereteinek a jogi visszatükröződésben való szükségképpeni átalakulása, sőt torzulása. Ez a folyamat még tovább erősödik, ha figyelembe vesszük, hogy a jogi visszatükröződésben a társadalmi viszonyok szabályozása és ennek megfelelően azok visszatükröződése döntően mindenkor a társadalomban uralkodó osztálynak, rétegnek, csoportnak, illetve ezek kompromisszumainak érdekében és érdekei szerint történik. Az osztályérdek alapján végbemenő értékelés, a preferált cselekvési alternatíva meghatározását éppúgy befolyásolja, mint a jogi szabályozás egészének trendjét; ennek az értékelésnek rendelődik alá a jogi visszatükröződés egész

folyamata, a kategóriák kiválasztása, a homogenizálás stb. Mi sem természetesebb, mint az, hogy az osztályérdek aspektusából történő ez az értékelés, a visszatükröződési folyamat egészének és mozzanatainak ezen értékelés alá rendelődése a társadalmi valóságról nyert ismereteknek ezen értékmérővel összhangban történő átformálását feltételezi. A társadalmi ismeretek az osztályérdeknek megfelelő átértékelése és átalakítása, mi több, jogi kategóriákban és folyamatokban kifejezve, elkerülhetetlenül a társadalmi viszonyokról szóló ismereteknek a jogi visszatükröződésben való torzításával, azzal jár, hogy a jog ebben az értelemben egyre kevésbé híven tükrözi vissza a társadalmi-gazdasági viszonyokat.

Tehát mindebből két, egymással összefüggő dolgot kell kiemelni: hogy a társadalmi valóság ismeretelméleti visszatükröződésének torzulása egyfelől a jog tételezett rendszer jellegéből, végletes külsővé válásából, saját belső strukturális folyamataiból és logikájából következik, másfelől és döntően viszont abból, hogy a társadalmi viszonyokból nyert ismeretek éppúgy, mint a jogi visszatükröződés egész folyamata a társadalomban uralkodó osztály vagy osztályok, csoportok és rétegek érdekeinek, az ezen érdekek alapján elvégzett értékelésnek megfelelően megy végbe. Az osztályérdek alapján történő értékelés tehát behatárolja a jog társadalmi rendeltetését, s ezzel együtt és ezen keresztül meghatározza a jogi visszatükröződés egész folyamatát. A jog a társadalmi konfliktusokat tehát mindig az uralmon levő osztály, réteg vagy csoport érdekei szempontjából oldja meg és harcolja végig; következésképpen a jogi szabályozás ennek az ideológiai funkciónak rendelődik alá, ennek a szolgálatában áll. Ilyeténképpen — mint az minden bizonnyal az elmondottakból kitűnt — a jogi visszatükröződés során a társadalomról nyert ismeretek mindenkor ennek az ideológiai funkciónak megfelelő értékelésben, adaptálásban és felhasználásban részesülnek, mely folyamat szükségképpen a társadalmi valóságról szóló ismeretektől és magától a társadalmi viszonyoktól való eltérést, ezek kevésbé hű kifejezését, mi több, a jog ideológiai funkciója érdekében szükségképpen torz visszatükröződését jelenti. A jogi visszatükröződés ismeretelméleti szempontból értékelt igazsága vagy hamissága tehát a legkevésbé sem befolyásolja a jog társadalmi rendeltetését, ideológiai funkcióját. A jog ideológiai jellege, ideológia volta egyáltalán nem attól függ, hogy társadalmi tartalma megfelel-e a társadalomról szóló igaz ismereteknek, hanem attól, hogy alkalmas-e a társadalmi konfliktusok végigharcolására és megoldására.

Az a paradox tény, hogy a jog mint ideológia akár igaz, akár hamis társadalmi ismeretekre épül, egyaránt betöltheti társadalmi-ideológiai funkcióját, egyáltalán nem jelenti, hogy a jog mint ideológia szempontjából teljesen közömbös lenne, hogy a jogrendszer mennyire híven tükrözi vissza a gazdasági-társadalmi viszonyokat. A társadalmi viszonyokról nyert ismeretek igazságának vagy hamisságának a jelentősége a jog mint ideológia vonatkozásában akkor mutatkozik meg, ha az ismeretelméleti kritériumok mellett még az időtényezőt is figyelembe vesszük. Arról van szó, hogy a jogi tartalmaknak az iménti módon ismeretelméleti aspektusból értékelt igazsága vagy hamissága csak a jog közvetlen hatékonyságát, hic et nunc kifejtett ideológiai funkcióját illetően közömbös. Amint azonban azt a kérdést is a vizsgálódás körébe vonjuk, hogy a jog mennyire tartósan képes ideológiai hatást kifejteni, egyhamar kiderül, hogy a jogban kifejeződő társadalmi tartalom ismeretelméleti igazsága vagy hamissága egyáltalán nem érdektelen. A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy

azok a jogi szabályozások rendelkeznek tartós, hosszú távú ideológiai hatással, amelyek igaz társadalmi ismeretekre épülnek, amelyek teleologikus tételezéseinek sikerült eltalálni a társadalmi-gazdasági viszonyok lényegét, kibontakozó trendjét. Megállapíthatjuk tehát, hogy a jog ideológiai funkcióját illetően közömbös ugyan az, hogy a jog igaz vagy hamis társadalmi ismereteket fejez-e ki, ám tartós ideológiai hatékonyságra csak az olyan jog, az olyan jogi szabályozás számíthat, amely igaz társadalmi felismeréseken nyugszik.

A jog ideológiai jellege, ideológiai funkciója azonban nemcsak a benne kifejeződő társadalmi ismeretek igazságától vagy hamisságától független, hanem azoktól a morális, erkölcsi motívumoktól, indítékoktól is, amelyek akár a jogkeletkezés, akár a jogalkalmazás folyamatában szerepet játszanak. A jogszabály megvalósítja társadalmi rendeltetését, az emberi magatartások és a társadalmi viszonyok szabályozását teljesen függetlenül attól, hogy a jogalkotó milyen erkölcsi megfontolásból hozta azt létre, és hogy a jog realizálója, alkalmazója milyen erkölcsi, morális indítékok hatására vagy ellenére tartja be a szóban forgó jogi rendelkezést. A jogot csak az érdekli, és érinti, hogy az általa előírt magatartásokat megvalósítsák, de az, hogy ez milyen erkölcsi megfontolásból történt, számára teljesen közömbös. Aminthogy a jog és az ideológia társadalmi funkcióját az sem érinti, hogy alkotóját milyen erkölcsi motívumok vezették. A jog mint ideológia társadalmi funkcióját éppoly jól betöltheti, ha akár alkotója, akár alkalmazója a benne foglalt társadalmi tartalommal ellentétes erkölcsi megfontolással jár el, mint ha a jogalkotó és a jogalkalmazó erkölcsi motívumai teljesen egybeesnek a jog társadalmi tartalmával. Jól kitűnt ez már azokból a korábbi fejtegetésekből is, amelyek a jog érvényességének általánosságát érintették. A jognak mint ideológiának ezt a morális, erkölcsi indítékoktól való függetlenségét, a jogi folyamatokban meghúzódó erkölcsi mozzanatokkal szembeni közömbösségét jól jellemzi Lukács, amikor megállapítja, hogy „a legális korrektség összekapcsolódhat a legvégtetesebb képmutatással”.³⁷

A jogról mint ideológiáról vázolt kép nem lenne teljes, ha figyelmen kívül hagynók azt a történelmi-társadalmi ténytet, s a jogra mint ideológiára való jelentős hatását, hogy a történelmi fejlődés során a joggal együtt kialakult egy olyan specifikus társadalmi réteg, amelynek társadalmi tevékenysége, foglalkozása a jog létrehozása, alkalmazása, működése, mi több, a jogi normák, intézmények és folyamatok elvi, elméleti magyarázata. Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy ez a társadalmi-történelmi tény nagyban befolyásolja a jognak mint ideológiának a jellegét, s annak sajátos színezetet kölcsönöz.

A jog ideológiai jellegének ezt a speciális színezetét megvilágítandó nincs szükség arra, hogy most a társadalmi munkamegosztásnak azt a hosszadalmas folyamatát végigkísérjük, amelynek menetében a szellemi és a fizikai munka elvált egymástól, s a társadalmi konfliktusok specifikus végigharcolásához szükséges szellemi objektivációk kitermelésével együtt létrejöttek azok a speciális foglalkozások, amelyek tevékenysége éppen ezeknek az objektivációknak az ideológiai funkcióját volt hivatva megvalósítani. „Ha egyszer egy ilyen állandó társadalmi szükséglet, amely az élet reprodukciója során létrejövő problémák szabályozására irányul, a reprodukció folyamatával egyidőben mindig meg-megújul, akkor a tevékenységnek ez a fajtája

³⁷ Uo. 213. p.

társadalmilag szükségessé vált, ami abban fejeződik ki, hogy egyes emberek vagy egész csoportok ebből életfenntartó specifikus foglalkozást csinálhatnak.”³⁸ Az a társadalmi-történelmi tény, hogy a joggal mint tételezett rendszerrel együtt kialakult a hivatásos jogászok rétege, akiknek éppen az a feladata, hogy a jogot mint tételezett rendszert megalkossák és működtessék, a jognak mint ideológiának a jellegét több irányban és vonatkozásban is befolyásolja: egyfelől ezek a hivatásos ideológusok (jogászok, jogalkotók, törvényhozók, jogalkalmazók stb.) létrehozzák a jog tételezett rendszerét, a jogszabályokat, a jogintézményeket, amelyek segítségével valósul meg egyáltalán a jog ideológiai funkciója, jelenik meg a jog mint ideológia. Ennek a specifikus hivatásos jogász rétegnek a kialakulásával együtt jár, hogy ezeknek a szakembereknek „önálló elitté differenciálódása” sajátos nézőpontot, specifikus látásmódot, problémaérzékenységet, előítéleteket és elfogultságot alakít ki. „Csak ezáltal teljesül be a jognak mint ideológiának különös létformája.”³⁹ A hivatásos jogász — szükségképpen — más szemmel tekinti a jogot, mint az, akinek a vele való érintkezés nem foglalkozása, hivatása. Ebből fakad, hogy nézetei, elképzelései, tudata is, amelyet a jogról kialakít, eltér a mindennapi élet nem jogász emberének tudatától. A jogász hivatásánál, foglalkozásánál fogva szükségképpen a jogra koncentrálni, minnek következtében értékrendjében a jognak a társadalmi objektivációk és intézmények között speciális helyet és jelentőséget tulajdonít. A jogász szemében óhatatlanul megnő a jog szerepe és jelentősége a társadalomban. Ehhez járul még az a sajátos társadalmi jelenség, hogy a jog tételezett rendszer, amely kiváltképpen alkalmas terület arra, hogy művelőjének érdeklődését kizárólagosan vonja magára, s szemét a más társadalmi jelenségek, folyamatok és intézmények iránt elhomályosítsa. A jog zártága, logikus felépítettsége, szabályainak maradéktalan egymásba illeszkedése, a belső ellentmondások — Engels által hangsúlyozott — minden áron való kiküszöbölése, a jog homogenitása stb. a jogászt egyre inkább arra hajtja, hogy a jogot eltérítse a gazdasági-társadalmi valóságtól, hogy a jognak, a jogrendnek, a jogrendszernek a társadalmi létől független, önálló ontológiai létet tulajdonítson. Ez a specifikus jogász réteg létéből fakadó specifikus jogi, ideológiai szemlélet és nézőpont is belejár az abba a korábban jelzett, bonyolult társadalomontológiai folyamatba, hogy a jog egyre kevésbé híven fejezi ki a gazdasági-társadalmi viszonyokat, hogy ezeket meglehetősen eltorzítja.

Ez a torzító, a valóságtól eltávolodó beállítottság és szemlélet még tovább fokozódik, ha a hivatásos jogászcsoportnak azokat a képviselőit, illetve tevékenységét vesszük szemügyre, akik a jognak mint ideológiának az ideologizálását végzik, akik a jog létét, létezését, specifikumait, szerepét, jelentőségét stb. világítják meg, a jog lényegét kutatják, a jogot értelmezik, magyarázzák: a jogtudósokat, a jog elméletével foglalkozókat. Nyilvánvaló, hogy a jognak mint ideológiának a hivatásos ideológusai még jobban ki vannak téve annak a veszélynek, hogy a jogot társadalmi viszonyaitól, feladataitól, az egyéb társadalmi intézményektől és folyamatoktól megkülönböztetve mint tisztán szellemi, tudati jelenséget vizsgálják, mintegy megfedkezve valóságos társadalmi-ideológiai funkciójáról, vagy egyenesen elrejtve azt. Találhatóan állapítja meg Lukács: „Csak így válnak a jog értékmeghatározásai pejoratív értelemben vett

³⁸ *Uo.* 481. p.

³⁹ *Uo.* 485. p.

ideológiává.”⁴⁰ Amiből egyúttal az is kitűnik, hogy a jog mint ideológia tudományos, filozófiai, elméleti vizsgálata és a jogról mint ideológiáról szóló ilyen jellegű megállapítás jóllehet szükségképpen ideológia, hiszen annak az ideológiai funkciónak a megvalósításához járul hozzá, azt segíti, amelyet a jog a társadalmi konfliktusok megoldásával betölt, a jognak mint ideológiának az ideológiájaként nem kell szükségképpen pejoratív értelemben vett ideológiává válnia. Mind a jog, mind attól elválaszthatatlan elmélete egyaránt ideológiák, de pusztán az ideológiának abban a marxi értelmében, hogy társadalmi konfliktus végigharcolását, megoldását jelentik, s egyáltalán nem szükségszerű, hogy pejoratív értelemben vett ideológiaként jelenjenek meg.

⁴⁰ *Uo.* 487. p.

III. FEJEZET. A JOGI VISSZATÜKRÖZŐDÉS SAJÁTOSSÁGA

1. Néhány előkérdés. 2. Az egyediség. 3. A különösség. 4. A típus — a tartalom problémái. 5. Az általános. 6. A típus — a forma problémái. 7. A leygen-struktúra. 8. Érvényesség

I. NÉHÁNY ELŐKÉRDÉS

A jognak mint ideológiának ismeretelméleti helyességét, illetve hamisságát exponálva, elkerülhetetlenül érinteni kellett a jogi visszatükröződés problémáját, különösen hangsúlyozva egyfelől, hogy a jogi visszatükröződés a legkevésbé sem az objektív valóság ismeretelméleti értelemben vett, azaz a valóság megismerését jelentő visszatükröződése; másfelől, hogy a jog sajátosságát — többek között — éppen a jognak mint visszatükröződési formának a specifikumai határozzák meg. A jognak mint visszatükröződésnek a megértését — kétségkívül — az imént érintett ismeretelméleti redukcionizmus nehezíti meg: az a felfogás, amely szerint visszatükröződésnek csak az objektív valóság megismerése tekinthető, tehát a visszatükröződésnek mint kategóriának csak az ismeretelmélet körében van jogosultsága, de nem a más ideológiai objektivációk, kiváltképpen nem a jog vonatkozásában. Erre vezethető vissza Lukács György legközvetlenebb tanítványainak meglepő értetlensége azokkal az ontológiai fejtegetésekkel szemben, amelyek a jogot visszatükröződésként fogják fel¹ Már az eddigi fejtegetésekből is nyilvánvalóan kitűnt, amit most ismételtelen és nyomatékkal leszögezünk, hogy visszatükröződésnek nemcsak az objektív valóság megismerését jelentő tudati folyamatot tekintjük, hanem valamennyi ideológiai formát és objektivációt, amelyben az emberi tudat a valóságot elméletileg és gyakorlatilag feldolgozza. Éppen az objektív valóság jogban végbemenő tudati feldolgozásának azok a specifikus vonásai, amelyek a jogot a többi visszatükröződési formától megkülönböztetik, határozzák meg — többek között — a jog sajátosságát. Elméleti kiindulási pontunk ugyanis az, hogy „a visszatükröződés minden fajtája . . . ugyanazt az objektív valóságot ábrázolja.”² A jogban tehát ugyanaz az objektív valóság tükröződik, mint a valóságot reflektáló más visszatükröződési formákban. Ám nemcsak a különféle visszatükröződési formák és fajták tárgya közös, hanem azok a kategóriák (lényeg, jelenség, ok, cél, egyes, különös, általános stb.) is, amelyek az objektív valóságot kifejezik: „Ugyanannak a valóságnak a visszatükröződése szükségszerűen azzal jár, hogy mindenütt ugyanazokkal a kategóriákkal dolgozunk. Mert . . . a kategóriák nem a szubjektum valamiféle rejtélyes produktivitásának eredményei, hanem magának az objektív valóságnak állandó, általános formái.”³

¹ Ld.: Fehér Ferenc—Heller Ágnes—Márkus György—Vajda Mihály: *Feljegyzések Lukács elvtársnak az ontológiáról*. Magyar Filozófiai Szemle, 1978/1. 110. p.

² Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. 1. kötet, Budapest 1965. 18. p.

³ *Uo.* 49. p.

Mindez azonban egyáltalán nem jelenti a különféle visszatükröződési fajták és formák közötti különbségek felszámolását, sem pedig azt, hogy az objektív valóság valamiféle mechanikus, fotografikus másolásáról van szó. A világ extenzív és intenzív végtelensége az embert arra kényszeríti, hogy alkalmazkodjék saját szükségleteihez és érdekeihez, hogy öntudatlanul válogassa, emelje ki azokat a mozzanatokot a valóság visszatükrözése során, amelyek az adott cselekvés szempontjából döntőnek bizonyulnak. Ezt fejezi ki Lenin, amikor a következőket írja: „A megismerés a természet emberi visszatükrözése. Ez azonban nem egyszerű, nem közvetlen, nem totális visszatükrözés, hanem absztrakciók egész sorának, fogalmak, törvények stb. alakításának, képzésének a folyamata, s ezek a fogalmak, törvények stb. (gondolkodás, tudomány = „logikai eszme”) *fogják át* feltételesen, megközelítőleg az örökké mozgó és fejlődő természet egyetemes törvényszerűségét. . . Az ember nem képes az *egész* természetet teljesen, „közvetlen totalitásában” átfogni — visszatükrözni — lemásolni, csak örökké közeledhet hozzá, absztrakciókat, fogalmakat, törvényeket, tudományos világképet stb. stb. alkotva.”⁴ A jog társadalmi, ideológiai rendeltetése — mint arról szó volt — a társadalmi viszonyok szabályozása, rendezése, a társadalom mindennapi életében jelentkező konfliktusok, érdekütközések tompítása és feloldása. Ennek a társadalmi rendeltetésének és ideológiai funkciójának megfelelően a jog szelektál az objektív valóság tényei, eseményei, körülményei, viszonyai között, s azokat helyezi a jogi szabályozás és rendezés figyelmének előterébe, amelyeknek megragadásával, jogi kifejezésével tulajdonképpeni feladatát és rendeltetését optimálisan betöltheti. Ám nemcsak a jogi visszatükröződés tárgyának ez a szelektív, megkülönböztető, korlátozó meghatározása, hanem ennek az objektív valóságnak a visszatükröződésben való sajátos kategoriális feldolgozása is arra mutat, hogy a jogi visszatükröződés eltér a többi visszatükröződési fajtától: a jogi visszatükröződésben ugyanis — mint erről szó lesz — az objektív valóságot kifejező egyes kategóriák hangsúlyos, sőt döntő szerepet kapnak, mások viszont a háttérbe kerülnek; ugyanakkor ezek a kategóriák sajátos formákban jelennek meg, ami szintén megkülönbözteti ezeket a más visszatükröződési formákban való megjelenési módjuktól. Gondoljunk csak arra, hogy a jognak mint az objektív valóság visszatükröződésének az imént említett közös, általános kategóriákban meghatározott sajátos struktúrája, kategoriális szerkezete a maga közvetlenségében specifikus jogi fogalmakban, formulákban, intézményekben és megfogalmazásban jelenik meg. A jogot tehát mint tükröződési formát általában az különbözteti meg a többi visszatükröződési fajtától, ahogyan benne a visszatükröződés világának konkrét felépítésében az objektív valóság, kiváltképpen a társadalmi viszonyok egyes oldalainak, mozzanatainak, relációinak, illetve az ezeket kifejező kategóriáknak a kiválasztása, kiemelése, specifikus hangsúlyozása, csoportosítása végbemegy.

A jogi visszatükröződés sajátosságainak feltárását igencsak bonyolulttá teszi a jogi komplexusnak az a már korábban kifejtett sajátossága, hogy a jog mint egész, mint társadalmi komplexus több rétegből tevődik össze, mindenekelőtt a jogi normákból és a jogi normák érvényesülésétől elválaszthatatlan jogviszonyokból, amelyeknek tartalmát az alanyi jogosultságok és kötelezettségek alkotják. Az a tény, hogy a jogi komplexus rétegezett, a jogi visszatükröződésben is megmutatkozik: eltérő — mint majd megkíséreljük kifejteni — az objektív valóságból kiemelt mozzanatok és

⁴ Lenin: *Filozófiai füzetek*. Budapest 1954. 157—158. p.

különösen az ezeket kifejező kategóriák jellege, attól függően, hogy a jogi normák vagy a jogviszonyok szférájáról van-e szó. Ezért a jogi visszatükröződés sajátosságainak konkrét elemzése és bemutatása során állandóan utalni kell a jogi komplexusnak e két rétegére, s mindenkor figyelemmel kell lenni azokra az eltérésekre, amelyek a jogi normák, illetve a jogviszonyok szférájában a jogi visszatükröződést megkülönböztetik. Nem árt ugyanis a félreértések elkerülése végett leszögezni — ami egyébként nyilván már a korábbi fejtegetésekből is kiderült —, hogy a jogot mint komplexust, mint részttotalitást a maga teljességében az objektív valóság sajátos visszatükröződésének tekintjük, tehát nemcsak a jogi normákat, hanem a jogi normákat konkretizáló jogviszonyokat is. Talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy a jog sajátosságát meghatározó egyik nem jelentéktelen mozzanat éppen a jogi normáknak és a jogviszonyoknak a jogi komplexusokon belül lejátszódó, illetve fennálló belső mozgása és összefüggése, ami — többek között — e két jogi szférában, rétegben végbemenő visszatükröződés sajátosságaiban is megmutatkozik.

Bármennyire kedveljük is a dramaturgiai halogatásból fakadó várakozás feszültségét, ezúttal — a jobb megértés érdekében — le kell róla mondani; s a jog egyik sajátosságát jelentő alapvető tételünket — amelynek részletezése a további fejtegetések feladata — előre kell bocsátanunk, hogy a jogi visszatükröződés sajátos vonásait könnyebben megközelíthessük. Arról az alapvető megállapításról van szó, hogy a jog *különös társadalmi tartalmat* fejez ki *általános érvénnyel*. A jognak ezt a sajátosságát, hogy tartalmának különössége a forma általánosságában fejeződik ki — szemben a tudományos visszatükröződéssel, ahol a tartalom és a forma egyaránt az általánosságra tör, és eltérően az esztétikumtól, ahol a különös tartalom különös formában jelenik meg — a jog alapvető, olyan belső ellentmondásának tekintjük, amely a jog számos sajátosságát meghatározza. A jogi visszatükröződés elemzésekor ennek a tételnek az anticipálására azért volt szükség, hogy világossá váljék: a jogi visszatükröződés világának és sajátosságainak, az ebben a folyamatban döntő kategóriáknak a feltárása és megértése csak a jogi visszatükröződés tartalmi és formai oldalainak olyan elkülönítésével és megkülönböztetésével történhet meg, ami a valóságban — természetesen — elképzelhetetlen. Korábbi fejtegetéseinkben már szólottunk tartalom és forma kapcsolatának reflexióis jellegéről, arról, hogy ezek kölcsönösen feltételezik egymást, s egyik a másik nélkül nem létezhet. A jog tartalma és formája is ezt a törvényszerűséget mutatja, s így a valóságban ezek — nyilván — nem léteznek egymástól elkülönítve. A jogi visszatükröződés világának megértését azonban jelentősen elősegíti, ha a jogi visszatükröződés tartalmi és formai problémáit külön tárgyaljuk — természetesen állandóan utalva a lényeges összefüggésekre.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, még két megjegyzést kell tenni, amelyek arra világítanak rá, hogy egyáltalán melyek azok a döntő mozzanatok, amelyek a jogi visszatükröződés világának és kategóriáinak alakulását alapvetően befolyásolják és meghatározzák. A két tényező a legszorosabban összefonódik: az egyik a jog által szabályozott társadalmi viszonyok *jelenségének és lényegének* megkülönböztetése és összefüggése; a másik a jognak az a — már említett — sajátossága, hogy társadalmi hatását csak akkor érheti el, ha a mindennapi élet gyakorlatában és magatartásaiban *megvalósul*.

Mindenekelőtt a társadalmi viszonyok jelensége és lényege közötti kapcsolatnak a jog vonatkozásában fennálló szerepét és jelentőségét vesszük szemügyre. Arról van

szó, hogy a jogi szabályozás nem egyszerűen a mindennapi életben kifejtett emberi magatartások rendezésére irányul, hanem arra, hogy a társadalmi viszonyok lényegi mozgását, alakulását befolyásolja. Márpedig — mint arra a híres marxi aforizma rámutat — jelenség és lényeg nem esnek közvetlenül egybe: „Minden tudomány fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék.”⁵ Lényeg és jelenség, akárcsak tartalom és forma — mint Hegel felhívja rá a figyelmet⁶ — reflexiók meghatározások, ami annyit jelent, hogy minden jelenség megjelenő lényeg, minden lényeg pedig megjelenik: „A közvetlen tárgyi világnak sajátos természete az, hogy csak jelenség, s amikor azt ilyennek tudjuk, ezzel egyszersmind megismerjük a lényegét, amely nem marad a jelenség mögött vagy a jelenségen túl, hanem épp azáltal nyilvánul meg mint lényeg, hogy azt pusztán jelenséggé fokozza le.”⁷ Az a tény, hogy „a jelenség a lényeg megnyilatkozása”,⁸ a társadalmi viszonyok jogi visszatükröződését illetően nem kis problémákat okoz. Ismeretes a jognak döntően a gyakorlatra irányultsága, amint hogy az is, hogy a jelenség és a lényeg viszonya — mint Lukács rámutat⁹ — „elválaszthatatlanul a gyakorlathoz kapcsolódik”. Ahhoz, hogy a jog betölthesse társadalmi rendeltetését, a társadalmi viszonyok jelensége és lényege közötti összefüggést sajátosan kell megközelítenie és feldolgoznia. Nyilvánvaló, hogy a jog nem képes a társadalmi relációk lényegét közvetlenül befolyásolni, hogy ez csak a társadalmi viszonyok jelenségein keresztül érhető el. Ezért a jogi visszatükröződésnek olyan kategóriákkal kell operálnia, amelyek alkalmasak a társadalmi jelenségek olyan megragadására és kifejezésére, amelynek révén a társadalmi viszonyok lényegét is befolyásolni tudják. Míg „a tudományos visszatükrözés alaptendenciája a jelenség és a lényeg világos elválasztása”,¹⁰ addig a jogi visszatükröződés nem érheti be ezzel, hiszen — mint arról szó volt — a jogi szabályozás társadalmi rendeltetését közvetlenül a lényegre irányultsággal nem töltheti be, hanem csak a társadalmi jelenségeken keresztül. Ezért a jogi visszatükröződésben — hasonlóan az esztétikai visszatükröződéshez (de mint látni fogjuk, jelentősen eltérve attól) — a jelenségnek és a lényegnek olyan sajátos egységét, találkozását kell létrehozni, amely lehetővé teszi a társadalmi jelenségek rendezésén keresztül a társadalmi viszonyok lényegének befolyásolását. Ezt a jog — mint arról bőven lesz szó — tartalmának sajátos kategoriális felépítésével oldja meg.

A társadalmi viszonyok lényegéről és jelenségéről elmondottaktól szinte elválaszthatatlan az a másik mozzanat, ami a jogi visszatükröződés világának és kategóriáinak alakulását befolyásolja. A jog *gyakorlati megvalósulásáról*, arról van szó, hogy a jog csak akkor töltheti be társadalmi rendeltetését, ha rendelkezései megvalósulnak, ha a jogszabályokat követik, illetve alkalmazzák. Ezért a jogi visszatükröződésnek olyan kategóriákkal kell dolgoznia, amelyek megkönnyítik a joggyakorlók, a jogalkalmazók számára az általános érvényű jogi normáknak a konkrét egyedi esetekre való vonatkoztatását. Nem csupán jelenség és lényeg sajátos kapcsolatát kell a jogi

⁵ Marx: *A tőke*. III. kötet, Budapest 1951. 885. p.

⁶ Hegel: *A logika tudománya*. 2. rész, Budapest 1957. 7—8. p.

⁷ Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. *A logika*. Budapest 1950. 212. p.

⁸ Lenin: *I. m.* 149. p.

⁹ Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I. kötet, Budapest 1976. 251. p.

¹⁰ Lukács: *A különösség mint esztétikai kategória*. Budapest 1957. 181. p.

visszatükröződésben megteremteni, hanem egyedinek és általánosnak olyan sajátos egységét is, amely lehetővé teszi és megkönnyíti a jogi tartalmaknak a társadalmi élet valóságába való átültetését.

Az előrebecsátottakat figyelembe véve, a jogi visszatükröződés kategoriális szerkezetét és sajátosságait mindenekelőtt a jog *tartalmának* aspektusából vesszük szemügyre. Már jó előre nem árt azonban leszögezni, hogy a jog tartalmát jellemző és most elemzésre kerülő kategóriák a jogi formák világában is megnyilvánulnak, de — természetesen — jelentős módosuláson és változáson mennek keresztül, amelynek bemutatását majd a jog formai oldalának és vonatkozásainak kategoriális jellegét vizsgálva kíséreljük meg felmutatni. A jogi tartalom kategoriális problémáit tárgyalva, először az *egyediség* szerepét és jelentőségét vizsgáljuk meg közelebbről.

2. AZ EGYEDISÉG

Van-e szerepe az egyediség kategóriájának a jog tartalmában, ha igen, milyen funkciót tölt be abban és milyen sajátosságokat mutat? „... az egyedi: minőségi *egy* vagy *ez* — írja Hegel.¹¹ E minőség szerint *először* is magának *önmagától* való taszítása, ami a sok *más* egyest feltételezi; *másodszor* e feltételezett *másokkal* szemben negatív vonatkozás, s az egyedi ennyiben *kizáró*.” A minőségi *egynek* vagy *eznek* ebből a más egyediségét feltételező és ugyanakkor kizáró voltából következnek az egyedinek olyan jellemző vonásai, mint egyszerűsége és egyszerűsége, közvetlensége és esetlegessége. Az egyedinek mindezek a vonásai pedig jól mutatják a közvetlen egyedi közvetlen megragadhatatlanságát, azt, hogy az egyedi végtelen megismerés és megközelítés tárgya, amely csak az egyest a különössel és az általánossal összekapcsoló áttételek és közvetítések feltárása útján ismerhető meg.

A jogi komplexus két rétegét s ezek eleven kölcsönhatását szem előtt tartva megállapítható, hogy az egyediség kategóriája mind a jogi normák, mind a jogviszonyok világában — különös tekintettel ezek tartalmára — megjelenik, és olykor jelentős szerepet játszik. Mindenekelőtt a *jogi normákat* — mint a jogviszonyok elengedhetetlen feltételét —, illetve pontosabban ezek tartalmát vizsgálva, kitűnik, hogy az egyediség említett filozófiai-logikai sajátosságai — egyszerűsége, egyszerűsége, esetlegessége és közvetlensége — rányomja bélyegét azokra a jogi normákra, amelyek a jogi norma tartalmaként megragadott folyamatokat, szituációkat, eseteket, magatartásokat az egyediség szintjén és kategóriájában fejezik ki. A jogszabályok nem kis része ugyanis tartalmát (a tényállást, a magatartásokat stb.) hipotézisében, diszpozíciójában és szankciójában, illetve ezek kölcsönös vonatkozásrendszerében, az egyediség szintjén és kategóriájában fogalmazza meg; ettől remélve a jog érvényesülésének és hatékonyságának optimális elérését. A jogi norma tartalmának egyedisége, ebből fakadó egyszerűsége és közvetlensége látszólag a legkönnyebben hozható összefüggésbe és vonatkozásba a társadalmi élet jogilag rendezendő egyedi konfliktusaival és szituációival. Csakhogy csalóka látszat rabja a tárgyi tartalmát az egyediség kategóriájában kifejező jogszabályt vizsgáló vagy alkalmazó, amikor első pillanatban azt hiszi, hogy a jogszabályi tartalom egyediségének egyszerűsége és

¹¹ Hegel: *A logika tudománya*. 2. rész, 228. p.

közvetlensége a jogi normát a szabályozás tárgyának életbeli valóságához, realitásához hozza közel. Valójában ugyanis az egyediség egyszerűsége, esetlegessége és végtelen extenzív totalitása legyőzhetetlen akadályát képezi annak, hogy a jogi norma a szabályozandó helyzeteket, eseteket, dolgokat és magatartásokat a maguk közvetlen egyediségében kimerítően átfogja. Bármennyire skrupulózusan részletező is a jogi norma tartalma — például az úgynevezett kazuisztikus jogszabályok esetében —, a szabályozás tárgyát jelentő magatartások, folyamatok és körülmények egyedi, esetleges, egyszerű és egyszeri vonásainak, jellegzetességeinek felsorolásában ez sohasem lehet tökéletes, hiánytalan és teljes. Mind a szabályozási tárgyak egyediségének, egyedi, esetleges mozzanatainak extenzív végtelensége, mind az egyedi jelenségek állandó változásának, mozgékonyságának végtelensége folytán a jogi norma tartalma a körébe vont tárgyakat és jellegzetességeket közvetlen egyediségükben adekvátan nem tükrözheti vissza. Mi több, a jogi norma tartalmának közvetlen egyedisége éppúgy feloldja az általánost, éppúgy eltünteti, elrejteti azt, mint a szabályozásra kerülő tárgyak objektív valóságának közvetlen egyedisége. Sőt, a jogszabályi tartalom egyediségének korlátozottsága, az, hogy legkevésbé sem merítheti ki az egyediség extenzív totalitását, még az általánosságot is beszűkíti és eltorzítja, ha belőle absztraháljuk. Nem is szólva ennek a gondolati műveletnek rendkívüli bonyolultságáról, figyelembe véve, hogy annak elvégzése a jogalkalmazóra hárul.

Szellemesen és találóan írja Larenz az egyedi szinten elhelyezkedő jogszabályi tartalommal összefüggésben, hogy a „törvényhozó, aki túl sokat (nevezetesen kazuisztikusan megragadott tényállást) szabályoz, túl keveset szabályoz (hézagokat hagy)”.¹² Ez kiváltképpen az egyedi jogszabály realizálódási folyamatában derül ki. Ekkor ugyanis az egyedi esetek, helyzetek, cselekedetek egyszerűsége, esetelegessége és efemersége folytán gyakran merülnek fel olyan tényállások, magatartások, amelyek közvetlen egyediségükben, esetleges vonásaikkal nem találhatók meg az egyáltalán szóba kerülhető, tartalmát az egyediség szintjén megragadó jogszabályban. Így vagy az következik be, hogy a tartalmát az egyediség szintjén kifejező jogszabály és az adott, eldöntendő eset között nem jött létre eleven és közvetlen jogi normatív kapcsolat, holott lehetséges, hogy valójában és voltaképpen ez a szóban forgó társadalmi viszony általánossága alá eső konkrét, egyedi eset is a jogszabály normativitásának körébe esik, csak hogy a jogi norma tartalmának az egyediség kategóriájára koncentrálódása folytán ez az általánosság az egyediség közvetlenségében úgy eltűnt, olyannyira elrejtőzött, hogy a jogszabály realizálódása során ez és még számos más, előre nem látható eset, helyzet és magatartás a társadalmi viszony és a jogszabály valóságos vagy célzott általánossága alól kihullik. Lehetséges az is, hogy kiterjesztő értelmezéssel vagy még inkább analógiával, egyszerűval jogalkalmazási manipulációval megkísérlik létrehozni az egyedi tartalmú jogszabály és a konkrét egyedi eset közvetlen kapcsolatát. Ez azonban több irányban is meglehetősen bizonytalansággal jár: lehetséges, hogy a jogi norma tartalma valóban nem terjed ki a most eldöntendő egyes esetre, mégis a jogszabály érvényét erre is kiterjesztik; könnyen előfordulhat viszont az is, hogy a jogszabály tartalma valóban vonatkozik az eldöntendő egyedi esetre is, mégis a jogi norma tartalmi egyediségéből olyan általánosságot dolgoznak ki, amelyből a szóban forgó eset kihullik. Mindezekben az esetekben a jogszabály és az

¹² Larenz, K.: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. Berlin—Göttingen—Heidelberg 1960. 187. p.

eldöntendő jogeset kapcsolatának problematikusságát a szabályozandó társadalmi viszony lényegének, általánosságának a jogi norma tartalmában az egyediség kategóriájának döntővé válása folytán történő eltűnése, elrejtőzése, az okozza, hogy a jogi norma tárgyának az egyediség kategóriájában való tartalmi megragadása és kifejezése, a jogi norma tartalmának konkrét felépítésében az egyediség kategóriájának meghatározó jellege rendkívüli módon megnehezíti, sőt gyakran egyenesen lehetetlenné teszi a szabályozó társadalmi viszony és az ezt kifejező jogszabály tartalmi általánosságának kihámozását, feltárását, s ezzel a jogi norma és az eldöntendő, konkrét, egyedi eset kapcsolatának a jogszabály realizálódási folyamatában történő megteremtését.

Az egyediség tehát a jogi norma tartalmának élő és ható kategóriája, amely a jogszabályi tartalmat gyakorta meghatározza, de — mint láttuk — kétséges a jog létezésében és mechanizmusában betöltött szerepének értéke és konkrét hatékonysága. Akár negatív, akár pozitív itéljük meg azonban az egyediségnek mint a jogi norma kategóriájának szerepét és jelentőségét a jogi komplexusban, az tagadhatatlan tény, hogy az egyediség a jogi norma tartalmának egyik lehetséges kategóriája. A jogi norma tartalmi egyediségének — mint arról szó volt — problematikussága éppen a jogszabály érvényesülési, realizálódási folyamatában válik nyilvánvalóvá, abban a processzusban, ahol az egyediség kategóriája — nyugodtan állíthatni — döntő szerepet tölt be. Pregnánsan mutatkozik ez meg a jogi komplexus másik — említett — rétegének, a *jogviszonyoknak* a világában.

A jogviszony konkrétságára és egyediségére a jog társadalmiságát és rétegeztségét vizsgálva már felhívtuk a figyelmet. Most az egyediség kategóriájának a jog tartalmában játszott szerepét tárgyalva, nyilvánvaló, hogy az érdeklődés mindenképpel arra irányul, vajon miben mutatkozik meg az egyediség szerepe és funkciója a jogviszony tartalmában. Hegel óta tudjuk, hogy az egyediséget, a különösséget és az általánosságot mint reflexiós meghatározásokat megérteni csak állandó kölcsönhatásokban lehet.¹³ Ezt a nagyon jelentős megállapítást azért hangsúlyozzuk, mert a jogviszony tartalmának egyediségét vizsgálva óhatatlanul utalni kell a jogi norma általánosságára és különösségére. Általában elmondható, hogy a jogviszony voltaképpen nem más, mint a jogi norma általánosságának konkretizálódása. A jogszabály általánossága pedig a jogviszonyok egyediségében konkretizálódik. A jogviszony egyedisége tartalmát illetően a jogviszony alanyai jogosultságainak és kötelezettségeinek egyedi jellegében mutatkozik meg. A jogviszony tartalmát jelentő alanyi jogosultságok és kötelezettségek — mint arról szó volt — konkrét, rendszerint egyedi jogi tények hatására alakulnak ki. A kiváltó mozzanat egyedisége rányomja bélyegét a jogviszony tartalmára: az egyedi jogi tény ugyanis éppen azáltal hozza létre a jogviszonyt és a tartalmát kitevő alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket, hogy közrehatásával a jogi normákat, a jogszabály tartalmát konkretizálja. A jogviszonynak mint a jogi norma konkretizálójának társadalmi-jogi rendeltetése éppen abban van, hogy konkrét egyedek, individuumok vonatkozásában az egyedi alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket kifejezi, objektiválja, tehát azt, hogy a jogalanyok a jogviszony keretében milyen konkrét, egyedi magatartást kell hogy kifejtssenek vagy tanúsítsanak. A jogviszony tartalma — szemben a jogi normával — nem általában

¹³ Hegel: *I. m.* 225—226. p.

állapítja meg a felek jogosultságát és kötelezettségét, nem általában szól arról, hogy alanyai mit tehetnek vagy kell hogy tegyenek, hanem mindig a konkrét, egyedi szituációk, jogi tények vonatkozásában az individuumokra nézve fejezi ki a tevés lehetőségét vagy legyenjét a maga egyediségében. Éppen az egyediség kategóriájának a jogviszony tartalmát illető ez a domináns jellege teszi világossá a jogviszonynak a jogi komplexusban, egyáltalán a jogi szabályozásban és mechanizmusban való rendeltetését és szerepét. Ahhoz, hogy a jogi norma érvényesülni tudjon, tartalmát közelíteni kell a mindennapi élet viszonyainak és magatartásainak konkrétságához, egyediségéhez. Ez a jogi komplexuson belüli sajátos mozgásban valósul meg, nevezetesen abban, hogy a jogi norma elvontságát és általánosságát a jogviszonyok még a legyen világában konkretizálják a jogviszonyok tartalmát jelentő alanyi jogosultságok és kötelezettségek egyediségében. Ez a közbülső közvetítő mozzanat a jogi normák és a társadalmi viszonyok és magatartások között, nevezetesen a jogviszonyok, illetve ezek tartalma, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek teszik világossá a jogalanyok számára, hogy a jog az adott, egyedi szituációban milyen konkrét magatartást vár el. Érdekes módon a jogszabályi tartalom a jogviszonyok alanyi jogosultságaiban és kötelezettségeiben tartalmi gazdagodáson megy keresztül, mert felszívja magába a mindennapi életnek azokat az egyedi, egyszeri, efemer vonásait, mozzanatait, amelyek végül is a jogszabályi tartalmat a jogviszony tartalmává alakítják.

Mi több, a jogszabályi tartalomnak a konkrét jogviszonyban való gazdagodása, az, hogy az alanyi jogosultságok és kötelezettségek egyediségükben a jogi norma tartalmának általánosságához vagy különösségéhez képest — éppen a társadalmi valósághoz, a mindennapi élethez való közelségük, ezzel való kapcsolatuk közvetlensége folytán — többet tartalmaznak, nemcsak a jogszabály ún. tárgyi tartalmának (szituációk, magatartások) konkretizált egyediségében nyilvánul meg, hanem a jogi norma ún. értéktartalma vonatkozásában is. Arról van szó, hogy a jogi norma tartalma a társadalmi helyzeteket, relációkat és magatartásokat mindenkor meghatározott társadalmi értékelésben, különféle értékek és értékelések által befolyásoltan fejezi ki. A jogszabálynak ez az értéktartalma a jogviszonyokban éppúgy konkretizálódik, mint tárgyi tartalma. A jogviszonyok tartalmát jelentő jogosultságok és kötelezettségek a jogi norma értéktartalmát is konkretizálják; immár nem általában a tényállások, szituációk és magatartások értékeléséről van szó, hanem konkrét individuumok konkrét helyzeteinek és magatartásainak az alanyi jogosultságok és kötelezettségek egyediségében értékelt kifejezéséről. A jogi szabályozás célja — többek között — a jogalanyok egyedi értékeléseinek a jogi norma értéktartalmának medrébe való terelése, ami általában úgy megy végbe, hogy az individuumoknak, a jogviszonyok alanyainak a konkrét helyzetre és magatartásra vonatkozó értékelését a jogszabály értéktartalmához igazítják, a jogi norma értéktartalma az egyedi jogviszonyok tartalmát jelentő alanyi jogosultságok és kötelezettségek értéktartalmává válik. Csakhogy a jogviszonyokban ez az értéktartalom mindenkor konkretizáltan, egyediségében jelenik meg. Éppen az, hogy az alanyi jogosultságok és kötelezettségek egyediségükben közvetítik a jogszabály értéktartalmát, teszi lehetővé a jogalanyok számára a jogszabályi értéktartalom elsajátítását és megvalósítását.

Az egyediség kategóriájának a jog tartalmában betöltött szerepét és funkcióját illetően tehát általában megállapítható, hogy míg az egyediség a jogi norma tartalmának egyik lehetséges, de hatását, hatékonyságát illetően — mint láttuk —

kétes értékű kategóriája, addig a jogviszonyok világában a jogviszonyok tartalmát kitevő alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket döntően az egyediség kategóriája uralja.

3. A KÜLÖNÖSSÉG

Ha a jog tartalmát a jog optimális érvényesülése és társadalmi jellege szempontjából vesszük szemügyre, akkor a jog tartalmában megnyilvánuló kategóriák sorában különös jelentősége van a *különösségnek*. Ezt a jogi tartalom jogfilozófiai elemzésében meglehetősen elhanyagolt kategóriát alapvetően az jellemzi, hogy az egyestől az általánoshoz, illetve az általánostól az egyeshez való átmenetet közvetíti; összekapcsolja az egyest és az általánost, s benne végbemegy az egyesnek az általánosba, illetve az általánosnak az egyesbe való átcsapása. „A mozgást az egyestől az általánoshoz és megfordítva, mindig a különös közvetíti; ez reális közvetítő tag mind az objektív valóságban, mind az ezt megközelítő adekvátsággal visszatükröző gondolkodásban. De nagyon sajátos jellegű közvetítő tag.”¹⁴ A különösség olyan közvetítő logikai kategória, amelybe mind az egyediség, mind az általánosság mindig megszüntetve megőrizve jelenik meg. A különösség, miként az egyediség és az általánosság is, olyan logikai forma, amelyet nem kívülről viszünk be vagy alkalmazunk a valóságra, hanem a természetben és a társadalomban meglévő objektív tényállások visszatükröződése. Nem meglepő tehát, hogy Marx arra utal,¹⁵ miszerint az egyes ember és a társadalom között közvetítő társadalmi kategóriák logikai kifejezése éppen a különösség. Figyelmünket a jog tartalmára, arra irányítva, hogy milyen szerepe és jelentősége van a különösségnek a jogi tartalmakban, a különösség logikai-filozófiai kategóriájának két sajátosságát kell kiemelni: az egyik a különösség *relativitása*, a különösség helyzeti jellege, az, hogy a különös relatív általánosságot képvisel az egyessel és relatív egyediséget az általánossággal szemben. A jelenségek állandó változása és fejlődése, valamint a megismerés állandó megközelítő jellege következtében nemcsak az egyedi és általános határai tolódnak egyre kijebb, hanem a különösség is átalakul, s a fejlődés menetében hol egyedivé, hol általánossá válik: „Az általános meghatározott konkrét viszonyok között specifikálódik, meghatározott vonatkozásban különössé válik; de az is megeshet, hogy az általános elnyeli, megsemmisíti a különösségeket, vagy új különösségekkel kölcsönhatásban lép fel, vagy egy korábbi különösség fejlődik általánossággá és megfordítva.”¹⁶ A különösségnek másik, a jog tartalma vonatkozásában is jelentős sajátossága, hogy a különösség nem fix pontot, vagy közvetítő tagot jelent, hanem egy meglehetősen széles és gazdag mozgási teret, közvetítő szakaszt jelent az egyes és az általános között. A különösség pedig az egyestől az általánoshoz és megfordítva vezető közvetítő mező, közvetítő közép. „A különösség nem csupán viszonylagos általánosítás, nem csupán út az egyeditől az általános felé (és megfordítva), hanem egy — az objektív valóság lényege által előidézett és a gondolkodásra rékényszerített — szükségszerű közvetítés az egyediség és az általánosság között. Márpedig olyan közvetítés, amely korántsem csupán egyszerű

¹⁴ Lukács: *I. m.* 92. p.

¹⁵ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest 1970. 70—71. p.

¹⁶ Lukács: *Az esztétikum sajátossága*. 2. kötet, 180.-p.

összekötő kapocs az egyedi és az általános között — ez a funkció persze a különösség egyik legfontosabb jellegzetessége —, hanem e funkcióban, beteljesítése által, önálló jelentőséghez is jut.¹⁷

A különösség kategóriájának szerepét és jelentőségét a jogi visszatükröződésben mindenekelőtt a jogi norma tárgyi tartalmát illetően vizsgáljuk meg. A jogszabály tárgyi tartalmának a különösség szintjén történő megragadása és kifejezése azzal jár, hogy a különösségnek mint logikai-filozófiai kategóriának az imént említett sajátos vonásai a jog, a jogi szabályozás egészét illetően fejtik ki specifikus szerepüket és hatásukat. A jogi norma tárgyi tartalma — mint azt korábban kimutattuk¹⁸ — túlnyomóan a különösség kategóriájában jelenik meg. Ez mindenekelőtt annyit jelent, hogy a jogi norma tárgyi tartalmában a társadalmi viszonyok, helyzetek, körülmények, emberi magatartások tárgyiasságának meghatározott egyedi vonásai és általánossága egy komplexust hoznak létre, amely a két szélső pont között mintegy közvetítő közepet alkot. A jogszabály tartalmában a különféle tárgyiasságok ekkor nem egyediségükben, nem is általánosságukban jelennek meg, hanem azokkal a jellegzetes, sajátos, különös vonásaikkal jellemezve, amelyek egyfelől a szóban forgó szituációk, körülmény, eset, magatartás egyedi mozzanatait bizonyos szinten, a különösség szintjén általánosítják; másfelől az adott tárgyiasságok általánosságát az egyedi mozzanatok irányában specifikálják, különössé teszik. A jogi norma tárgyi tartalmának a különösség szintjén történő megragadása és kifejezése rendszerint vagy a társadalmi viszony, eset, magatartás általánosságának kiemelésével történik, úgy, hogy ahhoz mindjárt olyan egyedi vonásokat és mozzanatokot fűznek, amelyek ezt az általánost az egyedihez közelítve, megszüntetve megőrzik és specifikálják, vagy a helyzetek, körülmények, cselekedetek ama egyedi vonásainak meghatározásával, amelyek a tárgyiasság általánosságát is pregnánsan kifejezésre juttatják, az ún. különösség megragadásával. A tárgyiasságnak a jogszabályi tartalomban a különösség szintjén való kifejeződése nem irányul a társadalmi viszonyok, helyzetek, körülmények, magatartások extenzív totalitásának közvetlen megragadására, de nem is éri be a tárgyiasság általánosságának egyedi mozzanatoktól szükségképpen elvonatkoztató kifejezésével sem. A különösség logikai-filozófiai kategóriájának helyzeti jellege, közép volta és közvetítő szerepe a jogi norma tárgyi tartalmának kifejeződésében mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy a szabályozás körébe vont társadalmi helyzeteknek, relációknak, emberi cselekedeteknek és körülményeknek a jogszabály tartalmában kifejeződésekor ezen meghatározott egyedi vonásai és általánossága megszüntően megőrizve úgy jelennek meg, hogy e két szélső ponton elhelyezkedő mozzanatokot (egyedi-általános) sajátos módon összekapcsolják, a kettő között közvetítenek, az átmenetet közöttük megteremtik. Ez esetben megtörténik ugyan a tárgyiasság általánosítása, de a jogszabályi tartalom nem ezt az általánost közvetlenségében, hanem meghatározott egyedi mozzanatokkal specifikálva fejezi ki, azaz az egyedit az általános, az általánost pedig az egyedi révén közvetíti. Mindebből kitűnik, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának ez a különössége nem fix pont, hanem széles mozgási tér, egész mezeje a közvetítéseknek, „kezdet és vég (általánosság és egyediség) sem fix pontok semmiképpen e szónak szigorúan vett értelmében, hanem a

¹⁷ Uo.

¹⁸ Ld.: Peschka: *A jogszabályok elmélete*. Budapest 1979. 110—124. p.

gondolkodás és a megismerés fejlődésének épp az a tendenciája, hogy minél messzebbre tolja ki őket. Ha azonban pontosan szemügyre vesszük a dialektikus mozgást az általánostól az egyes felé és megfordítva, észre kell vennünk, hogy a közvetítő közép (a különösség) ugyancsak sokkal kevésbé lehet fix pont, meghatározott tag. . . , hanem bizonyos értelemben egész mezeje a közvetítésnek. . . ”¹⁹ A különösségnek ez a rendkívül széles mozgási tere az egyes és az általános között a jogszabály tárgyi tartalmának különös kifejeződésében is megmutatkozik és nagy jelentőségű. Arról van szó, hogy a különféle jogi normák a tartalmukban kifejeződő tárgyiasságot a különösségnek ebben a közvetítő mezőjében a legeltérőbben ragadják meg. A jogi norma ugyanis tárgyi tartalmát a különösség síkján hol az egyedi, hol inkább az általános közelében határozza meg, amelynek sokféle oka és indoka lehet, mint megismerési, jogrendszerbeli, a jogi szabályozás módszeréből adódó, ideológiai, politikai stb. A lényeges csupán az, hogy a jogi normák tárgyi tartalmukat elsősorban tulajdonképpen társadalmi rendeltetésüktől meghatározottan — amennyiben a különösség mozgási terében határozzák meg — igen változóan, az egyes és az általános közötti mezőben bárhol kifejezhetik.

A jogi norma tárgyi tartalmának a különösség szintjén való kifejeződését vizsgálva sem hagyható figyelmen kívül a tárgyiasság jogszabályi tartalomban való visszatükröződésének elsősorban és közvetlenül gyakorlati jellege, az, hogy a jogszabályi tartalom megszerveződésének próbája mindenkor az, hogy képes-e az e szinten kifejeződő tárgyi tartalommal rendelkező jogi norma betölteni tulajdonképpen rendeltetését, hogy tud-e érvényesülni, mennyire tudja a tartalmat kifejező ezen kategória a jogszabály realizálódását elősegíteni. Ha tárgyi tartalmukat a különösség szintjén kifejező jogszabályok realizálódási folyamatát szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy abban a különösség éppen ama sajátosságának van rendkívüli szerepe, amelyet az imént hangsúlyoztunk: *közvetítő* természetének. A különösség mint a jogi norma tartalmának felépítését meghatározó kategória a jogszabály társadalmi rendeltetését betöltő érvényesülési folyamatában a legteljesebb mértékben kiéli és valóra váltja közvetítő természetét és szerepét. A jogi norma tárgyi tartalmát kifejező különösség közvetítő, átmeneti jellege a jogszabály realizálódási folyamatában a jogi normától mint általánostól — erről még a visszatükröződés formai mozzanatainak elemzésénél bőven lesz szó — az egyedi jogviszonyokhoz, a konkrét jogesethez való átmenet és közvetítés megteremtésében nyilvánul meg.

A jogi norma realizálódási folyamatában ugyanis a legnagyobb problémát — mint erre már utaltunk — éppen az eldöntendő, konkrét, egyedi eset, magatartás és a jogi norma tartalmában megfogalmazott tényállás és előírt magatartás közötti kapcsolat megteremtése jelenti. A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy a tárgyi tartalmát a különösség szintjén kifejező jogszabályok realizálódási folyamatában (amikor is a jogi norma tárgyi tartalma sem pusztán a tárgyiasság általánosságát, sem közvetlen egyediségét nem ragadja meg, hanem a két szélső pontot összefűző, összekapcsoló mezejét a különösségnek, amelyben az egyedi és az általános megszünten megőrizve található meg) a konkrét eldöntendő eset egyedisége mind a jogszabályi tartalom különösségében kifejeződő általános, mind az ebben megjelenő egyedi vonások alapján sokkal egyszerűbben és zavartalanabban vonható a jogszabály hatálya alá,

¹⁹ Lukács: *A különösség mint esztétikai kategória*. 93. p.

mint a tartalmat az egyediség vagy az általánosság kategóriájában megragadó jogi normák esetén. Ebben kétségtől a különösség az egyes és az általános közötti sajátos közvetítő jellegének van nagy szerepe és jelentősége. Nyilvánvaló, hogy sokkal könnyebb és súrlódásmentesebb a konkrét jelenség egyediségét és általánosságát egyaránt megragadó, közöttük elhelyezkedő és közvetítő különösség szintjén kifejezett jogszabályi tartalom és az eldöntendő, konkrét eset közötti kapcsolat megteremtése, mint akár csak az egyedi vagy csak az általános mozzanatokra koncentrált jogszabályi tartalom és a konkrét jogeset közötti találkozás megteremtése. Ami itt a lényeges, az logikailag kifejezve az egyediség és a különösség összefüggése: kapcsolat a jogeset egyedisége és a jogszabály tárgyi tartalmának különössége között.

A különösség kategóriájának a jogi norma tartalmában játszott szerepét ezzel a legkevésbé sem merítettük ki. A különösség kategóriája ugyanis nemcsak a jogszabály tárgyi, hanem ún. *értéktartalmát* is uralja. Ahhoz, hogy a jogi norma tartalmának értékjellegét, illetve ennek különösségét megérthessük, a jog, konkrétan a jogi norma alternatív megalapozottságát kell mindenekelőtt figyelembe venni. Arról van szó, hogy a jogi norma „még fokozottabban alternatív megalapozottságú, mint a gazdasági aktusok, mivel a cél és az eszköz itt még viszonylag sincs a maga közvetlenségében adva, és mivel gyakorlativá válásához egy sajátos egynemű közeg megalkotása szükséges, mert csak ennek alapján lehet eleget tenni a társadalmi megbízatásnak”.²⁰ A jogszabály ugyanis csak akkor töltheti be társadalmi rendeltetését, ha olyan társadalmi helyzetekre, szituációkra vonatkozik, amelyekben az alternatív cselekvés lehetősége áll fenn, és így az emberi cselekvés révén e relációk alakulása befolyásolható. A jog norma alternatív megalapozottsága tehát azt jelenti, hogy a szabályozandó tényállás alternatív cselekvési lehetőséget tartalmaz: a jogi norma választ és dönt az alternatívát illetően, amikor a megkövetelt magatartást meghatározza, és ezáltal befolyásolja az alternatív helyzet jövőbeni alakulását. Egyfelől a jogi norma tartalmát határozza meg a szabályozandó helyzet alternatív jellege; másfelől az ilyen alternatív helyzet alapján kialakult jogi tartalom hat az alternatív szituációban való jövőbeni cselekvésre. Amikor a jogszabályi tartalom választ a szabályozandó szituációk alternatív cselekvési lehetőségei közül és azok valamelyikét jogilag preferálja, akkor voltaképpen értékkel, egy értékelés eredményét fejezi ki. Az érték ugyanis általában elválaszthatatlanul kapcsolódik a társadalmi gyakorlat alternatív jellegéhez. Az érték — mondhatni — a társadalmi élet és viszonyok alternatív jellegéből fakad, alternatív természetén alapul: „Az értéktételezés társadalmi szükségszerűsége egyforma ontológiai szükségszerűséggel feltétele és egyúttal következménye is annak, hogy az emberek társadalmi aktusai alternatív jellegűek. Az alternatíva aktusa szükségképpen tartalmazza a döntést is az értékes és az értékellenes között, és ontológiai szükségszerűséggel tartalmazza mindazt a lehetőséget, hogy valaki az értékellenest választja, mind pedig azt, hogy tényleg siklik, noha szubjektíve az értékest választotta.”²¹ A jogi norma értéktartalma is azon alapul, hogy a jogszabály által rendezendő társadalmi viszony, helyzet, szituáció alternatív jellegű. A jogi norma — nézetünk szerint — a szabályozandó, konkrét gazdasági-társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése. A jogszabály azonban társadalmi rendel-

²⁰ Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I. kötet, 388. p.

²¹ *Uo.* 409. p.

tesésénél fogva teleologikus-normatív struktúrájában — amelynek kifejtésére később kerül sor — a konkrét esetet, helyzetet olyképpen tükrözi vissza, hogy meghatározott emberi magatartást ír elő, amit a szóban forgó tényállásban tanúsítani kell. A jogi norma tehát nem egyszerűen leírja a kérdéses társadalmi szituációt s az abban kifejthető emberi magatartásokat, vagy azok típusait, hanem észlelve a helyzet alternatív jellegét és az erre válaszoló emberi magatartások alternatív voltát, *értékelve* ezeket a szituációbeli és emberi magatartásokban kifejeződő alternatívákat, választ közöttük, dönt abban a tekintetben, hogy melyik helyzeti és magatartásbeli alternatívát minősíti olyannak, amelyet mint a jogi norma tartalmát a jövőben realizálandónak, jogilag preferálnak tart. A jogi norma tartalma a maga közvetlenségében egy értékítéletet fejez ki, meghatározott szituációban, helyzetben, tényállásban tanúsítható magatartás negatív vagy pozitív értékelését, mely negatív vagy pozitív minősítést egyfelől azzal jelzi, hogy a szóban forgó magatartást parancsolja, engedélyezi, illetve tiltja; másfelől azzal, hogy a megjelölt magatartáshoz milyen jogkövetkezmenyt fűz. Az alternatív helyzeteknek és cselekvési lehetőségeknek ez az értékelése, amely végül is a jogi normában kifejeződő választásban és döntésben mutatkozik meg, a jogi norma tartalmának értékjellegét kölcsönöz. Ezért beszélünk egyfelől a jogi norma tárgyi, másfelől értéktartalmáról, illetve mindkettőjük különösségéről.

Miben áll a jogi norma értéktartalmának *különossége*? Mint minden értékviszonyban, az alternatív helyzeteknek és cselekvési lehetőségeknek a jogi norma tartalmában értékelésekor is a problematikus és a meghatározó: az *értékmérő*. A jogi norma értéktartalmának jellegét, a benne érvényesülő kategóriákat is az dönti el, hogy az alternatív tényállások és magatartások értékelése milyen mérték alapján történik. A jogi norma közvetlen értéktartalma mind az értékmérők, mind az értékelések egyedi és relatív sokaságát tárja elénk. A jogi norma tartalmának közvetlen értékítéleteiben a konkrét értékpreferenciák egész sora húzódik meg, ami a jogi norma konkrét céljait és eszközeit tekintve az értékelések alapjául szolgáló értékmérők nagy változatosságáról tanúskodik. De a jogi norma értéktartalma csak a maga közvetlenségében mutat mind az értékmérők, mind az érték vonatkozásában ilyen meglehetősen zavaros, bizonytalan és szövevényes képet. Ha a jogi norma tartalmában szereplő értékeléseknek és értékmérőknek e konkrét közvetlenségét megszüntetjük, mégpedig úgy, hogy a közvetlen egyedi értékjelenségekben meghúzódó és megmutatkozó különös és általános tendenciák felé tájékozódunk, akkor a jogi norma tartalmáról lévén szó, azonnal az értékmérők és értékpreferenciák jól meghatározott és megfigyelhető tendenciája állapítható meg.

Ami itt a döntő és az előtérben áll, hogy a jogszabályi tartalomban kifejeződő értékelések és értékpreferenciák mindenkor társadalmi töltésűek, társadalmi jellegűek. Bármennyire is az egyedi, szubjektív értékelések, választások és értékmérők egész tömegén keresztül alakul ki a jogszabály tartalma, ezek az értékelések és értékpreferenciák tendenciájukban *különös* társadalmi értékmérő alapján nyugszanak. A jogszabályi tartalom értékelése ugyanis mindenkor meghatározott társadalmi (uralkodó) osztály, réteg vagy csoport érdekei s erre épülő értékei (értékmérői) alapján történik. Arról van szó, hogy a jogi normák a társadalom meghatározott fejlettségi fokához, a csoportokra, rétegekre, osztályokra tagolt társadalomhoz kötött jelenségek, lényegében osztály (réteg, csoport) tartalommal rendelkeznek, mégpedig a mindenkori

uralkodó osztály (réteg, csoport) érdekeinek, akaratának és hatalmának megfelelő tartalommal. A jogi normának ez az osztály(csoport-, réteg-)jellege, s ami a jognak a társadalomban uralkodó társadalmi osztály(réteg, csoport)hoz való kötődésével elválaszthatatlanul együtt jár, hogy egy adott társadalomban csak egyféle jogrendszer létezik, a jogi norma értéktartalmát illetően meghatározó jelentőségű.

A jogi normák értéktartalmának ezzel a különös jellegével, azzal kapcsolatban, hogy a jogi normák tartalma mindenkor az uralkodó osztály (csoport, réteg) érdekeinek és akaratának megfelelően értékelt, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a jogi norma csupán egyike a jogszabályok tömegének, a jogi normák összességét mint egészt tekintve a totalitásnak csupán egyik részkomplexusa, egyik összetevője. Itt tehát a rész és az egész viszonyával állunk szemben. Márpedig a részek egyenlők ugyan az egészszel, de — mint Hegel írja²² — „mivel önmagukban a máslet mozzanatát alkotják, azért nem mint az egységgel egyenlők vele, hanem akként, hogy sokféle meghatározásainak *egyike* esik a részre, vagy *vele mint sokféleképpen egyenlő*”. A részek csak együttvéve alkotják az egészet, de az az együtt a rész ellentéte és negációja. Ilyenténképpen a jogi normák, illetve tartalmuk mint részek együtt teszik ki a jogszabályok totalitásának tartalmát mint egészet, értéktartalomról szólva, a jogszabályok osztálytartalmát, de ez nem jelenti minden egyes jogi norma értéktartalmának mint résznek közvetlen osztályjellegét, azt, hogy minden egyes jogi norma a maga közvetlenségében az uralkodó osztály különös érdekét és akaratát fejezi ki. Itt a közvetítések és áttételek egész komplexusa nyilvánul meg. Ezért a valóságos helyzet megengedhetetlen eltorzítása lenne minden egyes jogi norma értéktartalmát különösként megjelölni, az uralkodó osztály érdekeire és akaratára mint értékmérőre visszavezetni. A jogi normára mint részre a jogszabályok összességének mint egésznek sokféle meghatározása közül csak az egyik esik, tehát a jogszabályok totalitásának osztálytartalma nem mindegyik jogi norma értéktartalmának meghatározása.

A résznek és az egésznek ez a dialektikus viszonya a jogi norma és a jogszabályok összessége vonatkozásában egészen pregnánssá és nyilvánvalóvá válik, ha figyelembe vesszük azokat a döntő szociológiai tényeket és mozzanatokat, amelyek a jogi norma értéktartalmának különösségét befolyásolják. Arról van szó, hogy a jogi normák totalitása nem fejezi ki tisztán és közvetlenül a társadalomban uralkodó osztály (réteg, csoport) érdekeit. Ez a legszorosabban összefügg az osztály ontológiai létevel, nevezetesen azzal, hogy „az osztályok, ezek a komplexusok csak egymásra vonatkoztatva létezhetnek, mint reflexiós meghatározások”.²³ Ez az osztályok léteben rejlő reflexiós meghatározás annyit jelent, hogy az osztály megszüntethetetlenül vonatkozik az egész társadalomra és az összes többi osztályra, ezekkel gyakorlati kölcsönhatásban áll. Ez a társadalomontológiai tény a jog értéktartalmának különössége vonatkozásában nem közömbös. Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy a társadalomban több, eltérő érdekű osztály (réteg, csoport) különböztethető meg: ezek a különböző, divergáló, különös érdekek és akaratok a társadalom létezésének és működésének érdekében meghatározott kompromisszumokra kényszerülnek, s ezek a jogi normákban is kifejeződésre találnak. A különböző, különös érdekeket reprezentáló osztályok (csoportok, rétegek) kompromisszumait

²² Hegel: *I. m.* 2. rész. 125. p.

²³ Lukács: *I. m.* II. kötet, 161. p.

meghatározó belső és külső körülmények figyelembevétele a jogalkotásban oda vezet, hogy — jóllehet alapvetően és lényegét tekintve a jogszabályok összessége az uralkodó osztály (réteg, csoport) különös érdekét fejezi ki, még akkor is, ha kompromisszumokra kényszerül (gondoljunk csak a gyári törvényhozásra), hiszen az adott társadalom létezése és működése, az adott társadalmi rend fenntartása elsősorban a társadalmi formációban uralkodó osztály (réteg, csoport) különös érdeke — a jogi normákban hol erőteljesebben, hol gyengébben fejeződnek ki olyan tartalmak, amelyek nem kizárólagosan, sőt jelentős mértékben nincsenek összhangban az uralkodó osztály különös érdekeivel. Mindez jól mutatja, hogy a jogi norma értéktartalmát a különösség szintjén nem kizárólagosan és egyértelműen egyetlen értékmérő, az uralkodó osztályérdek határozza meg. A jogi norma értéktartalmának alakulásába jelentősen belejátszanak a társadalom más osztályainak, rétegeinek, csoportjainak érdekei mint mértékek, amelyeknek, illetve amelyek kompromisszumának megfelelően formálódik meg a jogi norma értéktartalmának különössége. A jogi norma értéktartalmát ebben a relációban az értékmérők pluralitása jellemzi, az, hogy a jogi normák tartalma nem kizárólagosan az uralkodó osztály specifikus érdekeihez mért értékmérőnek, hanem gyakorta többé-kevésbé a társadalomban élő más osztályok, rétegek és csoportok érdekeinek mint értékmérőknek is megfelelnek.

A jogi normák értéktartalma tehát akár ha kompromisszumos úton is, de mindenkor az uralkodó osztály, csoport vagy réteg érdekeinek mint értékmérőnek megfelelően alakul ki. Ami itt a jogi normák értéktartalmának különösségére mutat, az, hogy ez a jogszabályi tartalom sem meghatározott egyedi, individuális, sem a társadalmi általános érdekét, akaratát fejezi ki, hanem mindenkor a társadalom egy meghatározott uralkodó osztályának, rétegének, csoportjának az érdekét és akaratát. Márpedig Hegel²⁴ nyomán Marx részletesen kifejtette és megvilágította az osztálynak — s ez a társadalom egyes csoportjairól, rétegeiről is elmondható —, a társadalomban uralkodó osztálynak az egyén és a társadalom mint totalitás között közbenső, közvetítő helyet elfoglaló *különösségét*.²⁵ A társadalmi osztályok, rétegek, csoportok a társadalomban olyan közbenső, közvetítő helyet foglalnak el az egyének és a társadalom totalitása között, amelyen keresztül a társadalom e két pólusának, az individuumoknak és a társadalom egészének az összekapcsolása megtörténik. Márpedig — mint azt korábban hangsúlyoztuk — a különösség az a kategória, ami az egyest és az általános összefűzi, amely a kettő között terül el, közöttük közvetít. Az uralkodó osztálynak, rétegnek, csoportnak ez a társadalmi különössége azáltal, hogy a jogi normák tartalmát érintő értékelési folyamatban értékmérőként funkcionál, a jogi norma tartalmának társadalmi különösséget kölcsönöz. Az a tartalom, amely a jogi normákban az uralkodó osztály (réteg, csoport) különös érdekei szempontjából értékelve alakul ki, egyúttal maga is különös jellegű. Az értékmérő különössége meghatározza a jogi normák értéktartalmának különösségét. Ebben áll a jogi normák értéktartalmának különössége. Végül is — mint majd látni fogjuk — a jog társadalmi rendeltetése éppen az, hogy a társadalmi különösséget, a jogi normák értéktartalmának különösségét általánossá változtassa.

²⁴ Hegel: *Schriften zur Politik und Rechtsphilosophie*. Leipzig 1923. 140—141. p.

²⁵ Marx—Engels: *Művei*. 1. kötet, Budapest 1957. 387—388. p.; 3. kötet. Budapest 1960. 33—34., 46—47. p. stb.

4. A TÍPUS — A TARTALOM PROBLÉMÁI

Mielőtt azonban ennek a lényegében a jog formai oldalát érintő kérdésnek részletes tárgyalására rátérnénk, még azt a kategóriát, illetve a jogban játszott szerepét és jelentőségét kell tüzetesebben megvizsgálni, amely ugyancsak a jogi tartalom, még közelebbről a jogi norma tárgyi tartalmának különösségét reprezentálja és testesíti meg: a *típusról* és a *tipikusról* van szó. Erre szükség van azért is, hogy a különösség jogban játszott szerepének sajátosságát felmutathassuk azoknak az objektívációknak a vonatkozásában, amelyekben a különösség ugyancsak jelentős funkciót tölt be. A típus és a tipikus az a jelenség és visszatükröződési forma, amelyben a különféle társadalmi viszonyok, emberi helyzetek, szituációk, magatartások, körülmények és folyamatok stb. különösségükben a jogszabály tartalmaként megjelennek. A tipikus, miként a különös, az élet kategóriája, amely a visszatükröződési folyamatokban általában, így a jogi visszatükröződésben konkrétan, a jogszabály tárgyi tartalmának kialakulásában jelentős helyet foglal el. A tipikus ugyanis „az a közbülső terület, amelyben az emberek, helyzetek, tettek stb. egyediségének általánosított jelentősége összpontosul, de közben ezek egyediségét nem szünteti meg, sőt még intenzívebbé teszi”.²⁶ A típus kategóriáját a filozófiai és a jogelméleti irodalomban a legkülönfélébb jelentéssel, értelemben használják. Általában megkülönböztetnek egyfelől átlag vagy gyakorisági típust, másfelől totalitás- vagy alaktípust. Az átlag vagy gyakorisági típus a megszokott, a szabályszerű, a jellegzetes. Ezzel szemben az a tény, amely a különféle, összeszövődő, közvetítő tagok által összefüggő egyedi vonásokból, az így létrejött kapcsolatban mint egész, mint alak konstituálódik, a totális vagy alaktípust jelenti. Más értelemmel ruházzák fel a típus kategóriáját azok, akik szemlélt, illetőleg gondolatilag megragadott, különösségében megismert típusról szólnak. Az első pusztán az adottat fogja fel, de nem annak lényegét és szükségszerűségét is, mint a típust gondolati formává tevő kategória. Végül ismeretes a normatív ideáltípus és a vele szemben álló empirikus típus. Az előbbi minta, modell, példakép, az utóbbi viszont a dolgok saját leképezése.²⁷ A típus marxi felfogása az imént említett típusértelmezések egyikével sem azonos, sem nem átlag, sem nem ideáltípus, nem pusztán szemléleti vagy empirikus, aminthogy tisztán gondolati, illetve alaktípusnak sem minősíthető. A típus ugyanis magának a valóságnak egyik lényeges megjelenési formája, amely a különféle visszatükröződési folyamatokban és formákban is kifejeződik. A típus kategóriája a konkrét társadalmi viszonyoknak, helyzeteknek vagy jelenségeknek, a konkrét társadalmi viszonyban megjelenő embernek és tevékenységének azokat a legkonkrétabb és legkifejtettebb tulajdonságait foglalja össze, amelyekben a törvényszerű, a lényeges, az általános meghatározások világosabban és szembeűnőben jelentkeznek. A típus a konkrét objektív társadalmi helyzetből és törvényszerűségekből levezetett, ezekből szükségszerűen következő vonások és vonatkozások koncentrált gondolati kifejeződése: „Típuson ama meghatározások koncentrált összefoglalását értjük, amelyeket a társadalomban, mindenekelőtt a termelés folyamatában elfoglalt határozott konkrét hely objektíve szükségszerűen életre hív. Ezzel a típus fogalma az általános törvényszerűség fogalmának rendelődik alá. Mind

²⁶ Lukács: *Az esztétikum sajátossága*. 2. kötet, 281. p.

²⁷ Larenz: *I. m.* 333—337. p.

az életben, mind a tudományban tehát közvetlenül különös jellegű.”²⁸ A típus tehát olyan társadalmi jelenség és kategória, amely a konkrét társadalmi viszonyok objektív törvényszerűségei és lényegi általánossága által meghatározott, ezekből szükségszerűen előálló legkonkrétabb és legkifejlettebb tulajdonságait, meghatározásait és vonatkozásait reális ellentmondásosságuk legmagasabb fokán ragadva meg, az adott konkrét társadalmi viszonyok és helyzetnek mind lényegi általánosságát, mind egyedi jelenségformáját megszüntetve megőrizve úgy foglalja magában, hogy benne a törvényszerű, az általános, a lényeges meghatározások egyúttal még világosabban jelentkeznek.

A típus és a tipikus a különféle visszatükröződési folyamatokban és formákban eltérő sajátosságokat, jellegzetességeket mutat. Ha tehát a típus jelentését és jelentőségét, helyzetét és szerepét a jogban, konkrétan a vizsgáldásunk tárgyát képező jogi norma tárgyi tartalmában tisztázni akarjuk, a figyelmet elsősorban azokra a specifikus vonásokra kell irányítani, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát jellemzik, és ezt a tipikusságot a más visszatükröződési folyamatokban és formákban (tudomány, esztétika stb.) jelentkező típustól megkülönböztetik. A jogszabály és általában az egész joggyakorlat antropomorf természetű. Ez annyit jelent, hogy a jogi norma az emberre koncentrált, emberi cselekedetek és magatartásmódok kialakítására irányul, az emberek viszonyaira, egymással szembeni viselkedésükre vonatkozik. A jogi norma az emberekhez szól, közvetlenül általa előre meghatározott magatartások kifejtésére hív fel. Természetesen a társadalmi-jogi jelenségeknek a szabályozásra kerülő emberi magatartásokban és viszonyokban érvényesülő objektív törvényszerűségei és lényeges vonásai a jogi normában is megrögződnek, de nem a tudományos, dezantropomorfizáló visszatükröződés tisztaságával, hanem történelmi tipikusságában, az emberi szubjektív mozzanatokkal, az antropomorf ráakódásokkal együtt úgy, ahogy azokat a társadalmi fejlődés mindenkorai konkrét állapota meghatározza. A jogi normának ez az antropomorfizmus fejeződik ki abban, hogy a jogi norma az emberi magatartások és cselekvések tekintetében megnyilvánuló szerepét azáltal valósítja meg, hogy a szabályozandó emberi magatartásokat és helyzeteket mint tárgyiasságokat tartalmában tipikus magatartási módokban és tényállásokban foglalja össze, fejezi ki, mégpedig úgy, hogy ez a tipizálás pluralisztikus jelleget kap. A jogi norma tárgyi tartalmában jelentkező típusoknak ez a pluralitása az, ami — többek között — a jogszabályban szerepet játszó típusnak a tudományos típustól való eltérését mutatja. Míg a tudományos visszatükröződés a tiszta típus meghatározására valamely társadalmi viszony vagy jelenség tipikus vonásainak a legmagasabb általánosítás eszközeivel egyetlen típusba való összpontosítására törekszik, tehát a típusok minimumának elérésére, a típus általánossága emelésére,²⁹ addig a jogi norma tárgyi tartalmában az adott társadalmi viszony, helyzet, szituáció, illetve a benne résztvevők magatartása tipikusságának erősebb vagy gyengébb vonásai jelennek meg, és nem az adott társadalmi relációt vagy helyzetet sűrítő tiszta típus, minek folytán a típusok egész sora jön létre. Jóllehet a jogi norma tárgyi tartalmában az egymást kiegészítő, egymással ellentétes típusok pluralitása jön létre, a jogszabály társadalmi rendeltetése, a gyakorlatra irányultsága

²⁸ Lukács: *A különösség mint esztétikai kategória*. 217. p.

²⁹ Lukács: *Az esztétikum sajátossága*. 2. kötet. 221. p.

elsősorban a tipikus és az atipikus ellentétét tolja előtérbe. A jogszabály tárgyi tartalmának a típusok pluralitásában történő kifejezése arra irányul, hogy az e típusokban megragadott tárgyiasságoktól eltérő, atipikus jelenségek, helyzetek és magatartások a jogi norma szabályozó hatókörén kívül rekedjenek.

A jogi norma tárgyi tartalmában megjelenő típusok jelzett pluralitása a jogszabály tárgyi tartalmának az egyediséggel való kapcsolatára, a jogszabály tárgyi tartalmának az egyediség felé orientálódására utal. A típusok pluralitásában ezt a kétségkívül megnyilvánuló tendenciát azonban a jogszabály tárgyi tartalmának két további sajátos vonása jelentősen módosítja. Már a tipikusnak és atipikusnak a jogszabályi tartalom típusainak pluralitása mellett vagy ellenére a jogszabály társadalmi rendeltetése, gyakorlati jellege folytán előtérbe kerülése és hangsúlyozott jelentősége a típusok általánossága felé mutat; csak megerősíti ezt az a tapasztalati tény, hogy a jogi norma tárgyi tartalma a különösség mozgásterében rendszerint az általánosság közelében helyezkedik el és annak irányába mozog. A jogszabály tárgyiasságát, egy adott helyzetet, körülményt, folyamatot illetően a jogi norma tartalmában a típusok pluralitása jön ugyan létre, ezekre a típusokra azonban az jellemző, hogy bennük az általános meghatározások vannak túlsúlyban. A jogi norma tartalmában is „egy helyzetet annál határozottabban nevezünk majd tipikusnak, minél inkább túlsúlyban vannak benne a reá vonatkozó általános meghatározások; hiányuk, gyengébb jelentkezésük, esetlegességek fontos szerepe benne többé vagy kevésbé atipikussá teszi azt, és az egyediséghez hozza közel”.³⁰

5. AZ ÁLTALÁNOS

Jóllehet domináns és meghatározó szerepét a jogi formák világában nyilvánítja ki, a jog tartalmi oldalát vizsgálva sem hagyható figyelmen kívül az *általánosság* kategóriája, mert itt is, kiváltképpen a jogi norma tárgyi tartalmában, jelentős hatása van. A különösségnek a jog tartalmában betöltött funkcióját elemezve, többször is utaltunk arra, hogy a jogi norma tárgyi tartalmát gyakorta a különösség mozgásterében ugyan, de az általános közelében határozzák meg. Mi több, ismeretes, hogy a jogi norma tárgyi tartalma teljességében az általánosság szintjén fejeződik ki. Az általánosság kategóriájának logikai-filozófiai jelentőségét vizsgálva Hegel állandóan hangsúlyozza, hogy „mind a megismerés, mind gyakorlati magatartásunk szempontjából a legnagyobb fontosságú, hogy a tisztán közöst ne tévesszük össze az igazában általánossal, az egyetemessel”.³¹ Ahhoz, hogy eljuthassunk az általánoshoz, nem elegendő csupán pusztán absztrakcióval kiemelni azt, ami közös a sok közvetlenül-érzékileg adott egyesben. „Ha az általánoson azt értjük — írja Hegel³² —, ami több egyesnek *közös* mozzanata, akkor annak *közömbös* fennállásából indulunk ki, és a fogalom meghatározásába belekeverjük a *léti* közvetlenségét.” Az egyesekben megnyilvánuló igazi általános tehát nem az átlag, vagy a sok egyesből elvonatkoztatás

³⁰ Lukács: *A különösség mint esztétikai kategória*. 217—218. p.

³¹ Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. A logika*. 253. p.

³² Hegel: *A logika tudománya*. 2. rész. 228. p.

útján nyer közös, hanem a *közös* és a *lényeges*, tehát a közös lényeg.³³ Ugyanebben az értelemben beszél az általánosságról mint absztrakcióról Marx, amikor a politikai gazdaságtani kategóriák általánosságát elemzi, és Hegel említett fejtegetéseit materialista módon talpukra állítva, megállapítja, hogy „az *általános*, vagyis az összehasonlítás által különválasztott közös”, amely maga is sokszorosán tagolt, „különböző meghatározásokba széjjelváló”, „értelmes elvonatkoztatás”, ha az azonosság mellett nem feledkezünk meg a „*lényeges különbségről*”.³⁴ Az általános absztrakciók, az általánosság vonatkozásában tehát Marx is a közösség, az elvonatkoztatás révén nyert közös vonások *lényegiségét* húzza alá.

A jogszabály tárgyi tartalmának általánossága sem jelent mást, mint azt, hogy a jogi norma azoknak a helyzeteknek, eseteknek, körülményeknek, folyamatoknak és magatartásoknak, amelyek tárgyiasságát alkotják, lényegi közös mozzanatait, vonásait, jellegzetességeit, egyszerűen általánosságát fejezi ki. Az általánosság tehát a jogszabály tartalmát illetően is a lehető legnagyobb számú, látszólag különemű egyes eset átfogásával, felölelésével egyértelmű. A jogi norma tartalmának az általánosság síkján való megragadása és kifejezése révén azt éri el, hogy így egyetemesen alkalmazható „látszólag heterogén tartalmú jelenségekre, amelyeknek heterogenitása megszűnik épp ebben a konkrét általánosságban”.³⁵ A jogszabály tárgyi tartalmának általánossága tehát a jogi normának azt a specifikus vonást kölcsönzi, hogy a jogszabály a szabályozása alá vont társadalmi relációk, feltételek, helyzetek s magatartások teljességét ragadja meg, azok totalitására vonatkozik. Az általános tartalmú jogszabálynak tárgyiassága teljességére, annak minden lényeges mozzanatára kiterjedése lényegében kizárja azt a lehetőséget, hogy a szabályozás alá vont társadalmi viszonyok, tárgyi feltételek, körülmények és magatartások valamely egyedi megnyilvánulási formája kikerüljön a jogszabály hatóköréből. Ennek nem kis ára viszont az, hogy a jogi norma tárgyi tartalma éppen általánosságából következőleg — még akkor is, ha az a lényegi általánost és nem — mint gyakorta észlelhetjük — a pusztán közöst ragadja meg — jelentősen eltávolodik a kifejezett tárgyiasság konkrét, egyedi jelenségformáitól, megszüntetve, felszámolva az egyes és a különös formáknak azt a komplexusát, amelyben az általános egyáltalán megjelent. Ezért a korábban idézett larenzi aforizma második fele is kétségkívül megalapozott és igaz: „Az azonban, aki túl keveset akar szabályozni (kevés nagyon általános tényállásra szorítkozik) túl sokat szabályoz (nevezetesen olyan eseteket is, amelyeket nem ezen a módon szabályozott volna, ha ezt meggondolta volna)”.³⁶ Ez egészen nyilvánvalóvá válik, ha a figyelmet a tárgyi tartalmukat az általánosság szintjén kifejező jogszabályok realizálódási folyamatára irányítjuk. A tárgyi tartalmát az általánosság kategóriájában megjelenítő jogszabályok nehézségei és problematikussága ugyanis az általános tartalmú jogi normának a konkrét, egyedi jogesetre való alkalmazása, a konkrét jogeset és a jogi norma közötti kapcsolat megteremtése során mutatkozik meg. A jogi norma tárgyi tartalmának általánossága — mint az imént jeleztük —

³³ Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. A logika.* 21. § 57—58. p.; 163. §. 251—254. p.

³⁴ Marx—Engels: *Művei.* 46/1. kötet, Budapest 1972. 12—13. p.

³⁵ Lukács: *I. m.* 150. p.

³⁶ Larenz: *I. m.* 187. p.

elvonatkoztat a tárgyiasság egyedi, esetleges jelenségformáitól, s így a lehető legnagyobb távolságot hozza létre a jogi norma tartalma és a szabályozásra kerülő társadalmi viszonyok, helyzetek, esetek, emberi magatartások stb. konkrét jelenségvilága között. Ilyenformán a jogszabály realizálódási folyamatában, kiváltképpen a jogalkalmazásban rendkívül problematikussá válik a konkrét jogesetek jelenségvilága és az ezekből absztra:ált jogszabályi tartalom általánossága között a konkrét kapcsolat megteremtése. Egyfelől nagyon nehéz pusztán a lényegi közös jegyek, tehát az általánosság alapján a jogi norma tartalmában átfogott egyedi jelenségek, egyedi szituációk, folyamatok, magatartások konkrét körét megvonni: másfelől könnyen — éppen a jogszabályi tartalom tárgyi általánossága folytán — a jogi norma realizálódásának menetében olyan egyedi esetek, helyzetek és cselekedetek is a szóban forgó jogszabály hatókörébe kerülnek, amelyek rendezésére pedig a jogi norma nem is irányult. Ezért, jóllehet, a jogi norma tárgyi tartalmának a tudományos általánosság-hoz közeli elhelyezkedése tudja a tárgyiasság lehető legnagyobb számú egyedi jelenségformáit átfogni, a jogszabályi tartalomnak az általánosság kategóriájában való kifejezése nem bizonyul tökéletes és problémamentes megoldásnak.

6. A TÍPUS — A FORMA PROBLÉMÁI

A jognak mint visszatükröződésnek eddig a tartalmi kérdéseit vizsgáltuk meg; azokat a kategóriákat, amelyek a jog tartalmában jelentős és sajátos szerepet töltenek be. A jog azonban tartalmas forma, forma és tartalom egysége: ahhoz, hogy társadalmi rendeltetését betölthesse, a jogi tartalmaknak meghatározott, sajátos jogi formákban kell megjelenniök. Mert — mint Lenin írja³⁷ — „A forma lényegi. A lényeg így vagy úgy a lényegtől is függően formált.” Ezért a következőkben azokat a kategóriákat, fogalmakat vesszük közelebről szemügyre, amelyek a jogi formákat, a jog formai oldalát jellemzik, törekedve ezek sajátosságának felmutatására. E fejtegetések bevezetésképpen a formáról, a tartalom és a forma viszonyáról kell néhány általános megállapítást rögzíteni. Mindenekelőtt arra kell a figyelmet ismételtelen felhívni, hogy a tartalom és a forma reflexiós meghatározások. Mindez — mint arról szó volt — azt jelenti, hogy tartalom és forma kölcsönösen feltételezik egymást, egymástól függetlenül nem léteznek, az adott tárgyat és jelenséget mindenkor együttesen határozzák meg, ami viszont nem zárja ki, hogy kapcsolatukban a marxi „túlsúlyos mozzanatot” a tartalom alkotja. Az a tény tehát, hogy érdeklődésünk középpontjában most a jogi visszatükröződés formai oldala, formai problémái állanak, a legkevésbé sem jelenti a jog tartalmáról való megfélekedést, sőt — mint látni fogjuk — a jogi visszatükröződésben szerepet játszó formák voltaképpen nem is érthetők meg másként, mint a jogi tartalmukra való állandó vonatkoztatottságukban. A másik előzetes megjegyzés, aminek érvénye a következő fejtegetésekben majd mindvégig megmutatkozik, hogy a forma — amint a fiatal Lukács szellemesen írja³⁸ — a lemondásból jön létre. „A terület szűkítése, a kifejezési eszközök korlátozása a kifejezés intenzitása érdekében: ez a forma.” A jogi visszatükröződésben kimunkált

³⁷ Lenin: *I. m.* 120. p.

³⁸ Lukács: *A dráma formája (Ifjúkori művek (1902—1908))*. Budapest 1977. 106. p.

tartalom megformálásakor sincs ez másként: a jogi forma is lemondást jelent, a kifejezési eszközök redukálását, korlátozását, a társadalmi tények, viszonyok beszűkítését, a tartalmi elemek és mozzanatok szelekcióját. Ez a redukció és korlátozás egyfelől arra a közegre tekintettel megy végbe, amelyben a jogi tartalom kifejeződik, másfelől a jogi szabályozás voltaképpen célja és rendeltetése, eredményessége érdekében. Azt, hogy mit jelent a homogén közeg a jog megjelenése szempontjából, hogy ez milyen lemondásokkal és redukcióval jár, a jognak mint objektivációnak a tárgyalásakor vizsgáljuk meg. Most a jogi visszatükröződés formai problémáit érintve, a figyelmet arra a formában rejlő korlátozásra és beszűkítésre fordítjuk, amely a jogi szabályozás tulajdonképpen rendeltetése és eredményessége érdekében történik. Ennek során mindenekelőtt azokat a problémákat vizsgáljuk meg, amelyek a jogi tartalom tipikusságának jogi megformálását illetően merülnek fel, s egyúttal a jogban szerepet játszó tipikus kategóriájának sajátossága tekintetében megvilágosító erejűek.

A jogi formának ez a korlátozó, szelektáló, beszűkítő hatása mutatkozik meg a jogi norma tipikus tartalmának sajátos kifejeződésében is. A tipikusnak a jogi norma tárgyi tartalmában játszott jelentős szerepét vizsgálva, utaltunk arra, hogy a jogi norma tipikus tárgyi tartalmát jellemzi, hogy benne az általános meghatározások vannak túlsúlyban. Ez a jogszabály tipikus tartalmának sajátos megformálásában is megmutatkozik. A jogi norma tárgyi tartalmának az általánosság felé hajlását mutatja az a Larenz által kiemelt³⁹ sajátos kapcsolat, amely a jogszabály tárgyi tartalmának típusait az egyes ugyancsak tartalmi jellegű absztrakt, általános fogalmakkal összefűzi. A jogi norma tárgyi tartalmát a benne található általános (absztrakt) fogalmak és a típusok viszonyát illetően is találó a híres kanti aforizma: A fogalmak típusok nélkül üresek; a típusok fogalmak nélkül vakok. Larenz hangsúlyozza, hogy „a ‚típus‘ tartalmilag gazdagabb, mint a hozzárendelt (absztrakt) fogalom”.⁴⁰ A típus — mint különös — egész sor olyan egyedi vonást tartalmaz, amelyekről az absztrakt fogalom eltekinthet. Ezen alapul a jogszabály tárgyi tartalmának az a sajátos jelensége, hogy a benne található általános (absztrakt) fogalmaknak (szerződés, jogi személy stb.) olyan jelenségek is alárendelhetők, amelyek több különféle típusban nyernek kifejezést, sőt a típusoktól többé-kevésbé eltérnek, azaz atipikus jelenségek. Ebben az értelemben az atipikus szerződések is szerződések; az olyan társaság is, amely egyik típusba sem sorolható, ha megfelel a jogi személy általános törvényi fogalmának, jogi személynek minősül stb. Mindez — mint Larenz kifejti⁴¹ — a típus és a fajta (fajfogalom) különbözőségére, arra vezethető vissza, hogy míg a típusnál azon van a hangsúly, hogy az egy a többi (a hasonló) között (típusok pluralitása), addig a fajtánál a lényeges az, hogy az az általánosnak, a nemnek az elkülönülése. A jogszabály tárgyi tartalmában előforduló típusok pluralitása, illetve e típusoknak az ugyancsak a jogszabályok tartalmi mozzanataként jelentkező absztrakt (általános) fogalmakkal való kapcsolata, az a tény, hogy az absztrakt fogalomnak a típusok egész sora, sőt atipikus jelenségek is alárendelődnek, jól jelzi a jogi norma tartalmi típusainak általánosság felé orientálódását és mozgását.

³⁹ Larenz: *I. m.* 340. p.

⁴⁰ *Uo.* (eredetiben kurziválva)

⁴¹ *Uo.* 339. p.

Ezt a folyamatot még tovább erősíti és pregnánssá teszi a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát jellemző az a másik sajátosság, ahogyan ezek a típusok a jogi norma tartalmában megjelennek, kifejeződnek. Ha ezt a sajátosságot röviden, a további fejtegetések tartalmát előlegezve rögzíteni akarjuk, akkor az abban foglalható össze, hogy a típusok a jogszabály tartalmában *definiáltan* jelennek meg. Ez a megállapítás több vonatkozásban is tisztázásra szorul, mert a jogszabályi tartalom tipikusságának definíciókban, definitív formákban kifejeződése a típusnak mind az esztétikai, mind a tudományos típustól való jelentős eltérésére mutat. Éppen ebben a különbségben van a jogszabályi tartalom tipikusságának sajátossága, különössége. Az esztétikai visszatükröződésben szerepet játszó tipikus sajátlagosan esztétikai jellegét a kifejezésnek az a módja adja meg, hogy ott a különösséget reprezentáló tipikus közvetlen érzékiségében, anélkül, hogy az általánosnak a tudatban sajátos, a jelenségformától különválasztott alakot adnának, tehát az általános gondolati közvetlenségének kiiktatásával jelenik meg.⁴² A jogi norma tárgyi tartalmában viszont — akárcsak a tudományos visszatükröződésben — a tipikus gondolati, fogalmi megragadásáról, rögzítéséről, kiemeléséről, a szabályozásra kerülő társadalmi viszony, helyzet, folyamatok és a bennük résztvevők magatartása, tevékenysége, tipikus vonásainak tisztán *fogalmi* kifejeződéséről van szó. A jogszabályi tartalomban tehát a társadalmi tárgyiasságok tipikus vonásainak és mozzanatainak a megragadása, kifejezése nem érzéki (mint az esztétikumban), hanem *gondolati közvetlenségükben*; kontemplatív módon megy végbe. A jogszabályi tartalom tipikusságának közvetlen kontemplativitását, fogalmiságát hangsúlyozva, ezt azonban csupán az esztétikum tipikusságától határoltuk el, de a legkevésbé sem a tudományos típustól, amely hasonlóképpen közvetlen gondolati formában jelenik meg.

A modern jogirodalomban meglehetősen elterjedt a típus és a definíció ellentétének hangsúlyozása.⁴³ Eszerint a típus alapvetően különbözik az absztrakt-általános fogalomtól, nem definiálható, nem lehet pontosan leírni, csak kifejezhető; a típus nyílt, nincsenek szilárd határai, ezzel szemben a definíció, az általános fogalom zárt; míg a típus összekapcsol, közvetít, átmenetet képez, addig a definíció elválaszt, elhatárol, merevít. Egyszóval a típust nem lehet definícióba sűríteni, csak megközelítően leírni, „Mert a típus mindig tartalmilag gazdagabb, szellemibb, értelemszerűbb, szemléletesebb, mint az absztraktul definiált fogalom.”⁴⁴ Ezeknek a típusra vonatkozó megállapításoknak igazsága számos vonatkozásban kétségtelen: a típus fogalmát vizsgálva hangsúlyoztuk annak különösségét, azt, hogy benne az egyedi és az általános megszünten megőrizve jelennek meg; közvetítő közép jellegét, mely az egyedi és az általános között átmenetet alkot; hogy a típus gazdagabb, tartalmasabb, mint a lényegre koncentrálódó általános fogalom. A típusnak és a definícióknak, definiált fogalmaknak ezen a különbségén alapul — többek között — a tudományos visszatükröződés dialektikus módszerének az a sajátossága, amely a definíciók módszerével szemben a meghatározások (Bestimmungen), a kifejtés, a körülírás módszerét helyezi előtérbe. Elég itt csupán Engelsnek a definíciók tudományosan

⁴² Ld.: Lukács: *A különösség mint esztétikai kategória*. 183—184. p.

⁴³ Larenz: *I. m.* 343.: Kaufmann, A.: *Rechtsphilosophie im Wandel*. Frankfurt am Main 1972. 310—312. p. stb.

⁴⁴ Kaufmann: *I. m.* 132. p.

csekély értékét hangsúlyozó kijelentésére⁴⁵ vagy Marxnak a politikai gazdaságtan módszeréről szóló fejtegetéseire utalni.⁴⁶ A marxista klasszikusoknak a definícióra és a kifejtésre, a meghatározásokra vonatkozó hivatkozott fejtegetéseit sűríti a következő megállapítás: „A definíció a maga részlegességét . . . valami végérvényes igazságként rögzíti, és ezért a jelenségek alapvető jellegén erőszakot kell tennie. A meghatározás a jelenségeket eleve átmenetieknek, kiegészítésre szorulóknak tekinti, olyasvalamiknek, amelyek lényegéhez tartozik, hogy továbbvigyék, továbbképezzék, konkretizálják őket.”⁴⁷ Mindez a legkevesbé sem jelenti, hogy a tudományos típus nem jelenhet meg általános fogalomként definiálva. Általában azonban elmondható, hogy a tudományosan tipikust a meghatározások (Bestimmungen), a kifejtés adekvátábban ragadja meg, mint a definiálás, a fogalmi definíciók. Ez azonban — nem győzzük eléggé hangsúlyozni — pusztán a tudományos visszatükröződésben jellemzi típus és definíció viszonyát. Megváltozik a típus és definíció kapcsolata, ha a figyelmet a jogi norma tárgyi tartalmában kifejeződő típusra fordítjuk. Sőt — mint előre jeleztük — típus és definíció összefüggésének éppen ez a módosulása a tudományos visszatükröződésben észleltekhez képest adja a jogszabályi tartalom tipikusságának egyik sajátosságát. A típus és a definíció a jogi norma tárgyi tartalmában való sajátos viszonyára érez rá Larenz, amikor megállapítja, hogy „definícióval azonban minden ‘nyílt’ típus ‘zárttá’ változtatható. A ‘zárt típus’ alá — éppúgy, mint az absztrakt fogalom alá — ‘esetek’ szubszumálhatók, és mindezen esetek számára pontosan ugyanazok a szabályok állíthatók fel”.⁴⁸ Arról van szó, hogy a jogi norma tárgyi tartalmában a típust, tipikust fogalmilag definiálják, definícióba sűrítve fejezik ki. A jogszabály tárgyiasságát jelentő társadalmi viszonyok, szituációk, körülmények, folyamatok és emberi magatartások típusai, tipikus vonásai definiáltan, definíciókban jelennek meg. A jogi norma tartalmának ezzel a definiáltságával függ össze a nyelv fejlődésének az a sajátossága, hogy a társadalmi fejlődés jogi szabályozásának elterjedésével és megerősödésével „mind erőteljesebben indult meg a szavak, az állítások stb. jelentésében rejlő többértelműség mérséklése, visszaszorítása”.⁴⁹ A típusnak a jogszabály tárgyi tartalmában való ezen definiáltsága sajátos hierarchiát hoz létre a fogalom, a definíció általánossága és a típus, a típusok különössége között; a típus, a tipikus vonások definiáltságuk folytán alárendelődnek az általánosnak, a definíciószerű fogalmiság általánosságának. Parafrazálva az esztétikai típusról tett lukácsi megállapítást: az általános és a különös itt az inherencia viszonyát valósítja meg, ahol is természetsszerűleg az általánosság annak a szubsztancialitásnak az alapja, amelyhez a különösség hozzá tartozik.⁵⁰ Ez a parafrazált megállapítás, amelynek igazsága a maga teljességében csak a jogszabály érvényességének általánosságáról szóló fejtegetésekben bontakozik majd ki, nemcsak azt a jelentős eltérést jelzi jól, amely a típus, a

⁴⁵ Marx—Engels: *Művei*. 20. kötet, Budapest 1963. 83. p.

⁴⁶ Marx—Engels: *Művei*. 46/I. kötet, 26—34. p.

⁴⁷ Lukács: *Az esztétikum sajátossága*. 1. kötet, 25. p.

⁴⁸ Larenz: *I. m.* 344. p.

⁴⁹ Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. kötet, 199. p.

⁵⁰ Ld. Lukács: *Az esztétikum sajátossága*. 2. kötet, 225. p. Az eredeti szöveg az esztétikum vonatkozásában a következő: „Az általános és különös itt az inherencia viszonyát valósítja meg, ahol is természetsszerűleg a különösség annak a szubsztancialitásnak az alapja, amelyhez az általánosság inherens módon hozzátartozik.”

különös általánossal való kapcsolatának a jogszabály tárgyi tartalmában való kifejeződése és az esztétikai visszatükrözésben való megnyilvánulása között áll fenn, hanem azt is, hogy a típus és a definíció között a jogszabály tárgyi tartalmában nem olyan ellentét feszül, amely — állítólag — a jogi norma realizálódási folyamatában szubszumció és hozzárendelés (megfelelés) ellentétében nyilvánul meg. A típusnak a definíciótól eltérő, említett sajátos vonásaiból ugyanis a modern polgári jogelméletben azt a következtetést vonják le, hogy míg a definiált fogalomnak mindazokat az egyedi jelenségeket szubszumáljuk, amelyek a fogalom összes jegyeivel rendelkeznek, addig az egyedi jelenségeket a típusnak nem szubszumáljuk, hanem a típushoz hozzárendeljük mint olyanokat, amelyek annak többé vagy kevésbé megfelelnek.⁵¹ A definiált fogalom alá tartozik, ami azzal azonos, a típusnak pedig az felel meg, ami hozzá hasonló: „A fogalom differenciálódásokat csak új alfogalmak (további megkülönböztető jegyek hozzáfűzése révén) alkotásával enged, a típus önmagában differenciálható.”⁵²

Az a tény, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága fogalmilag definiált, hogy a tárgyiasság tipikussága, tipikus vonásai definiáltságuk folytán az általánosnak, a definíciószerű fogalmiság általánosságának rendelődnek alá, különössé alakítja azt a kapcsolatot, amely a jogi norma mint totalitás általánosságát és a konkrét, eldöntendő jogeset egyediségét összefűzi. A jogi norma tárgyi tartalmának a különösséget reprezentáló tipikussága éppen az a hid, az a közvetítő mozzanat, amely a jogszabályt mint totalitásában döntően általánost a konkrét esetek egyediségével összekapcsolja. A jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága elősegíti és biztosítja a jogi norma teljességének általánossága és a szabályozásra kerülő társadalmi viszony tárgyiasságának konkrét egyedi jelenségei közötti zavartalan és harmonikus kapcsolat, átmenet kialakulását. A típusban ugyanis a társadalmi viszony lényegi általánossága az adott konkrét társadalmi reláció vagy helyzet legkonkrétabb és legkifejlettebb tulajdonságaiban, meghatározásaiban és vonatkozásaiban jelenik meg. Minthogy pedig az adott társadalmi viszony, tárgyiasságoknak ez a tipikussága nem a konkrét társadalmi helyzet leggyakrabban visszatérő vonásainak átlagát foglalja össze, hanem „a legkifejlettebb és legkonkrétabb vonatkozásokat reális ellentmondásosságuk legmagasabb fokán”,⁵³ ami a konkrét társadalmi viszony vagy helyzet törvényszerű, lényeges vonásainak világosabb megnyilvánulását teszi lehetővé, ezért a jogi norma általánossága és a társadalmi viszony konkrét egyedi megjelenése közötti kapcsolat, átmenet kialakulása egyszerűbbé és biztosítottá válik. A jogalkalmazó az eléje került konkrét eset eldöntésekor ugyanis azt, hogy a szóban forgó esetre vonatkozik-e valamely adott jogi norma vagy sem, úgy állapítja meg, hogy megvizsgálja, felfedezhetők-e az adott egyes esetben a társadalmi viszony jogi norma tartalmaként megragadott tipikus vonásainak, a lényegi általánosságot világosan kifejező legkonkrétabb és legfejlettebb vonatkozásainak, tulajdonságainak erősebb vagy gyengébb jelentkezései, megnyilvánulásai.

A jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságából, abból, hogy a típus a különösséget reprezentálván az egyes és az általános közötti mozgékony, közvetítő teret alkot,

⁵¹ Larenz: *I. m.* 344. p.; Kaufmann: *i. m.* 311. p. stb.

⁵² Larenz: *I. m.* 343—344. p.

⁵³ Lukács: *A különösség mint esztétikai kategória.* 218. p.

amelynek határai folyékonyak, nem merevek, tehát, hogy a típus „nyílt”, egyoldalú és túlzott olyan következtetésre jutni, hogy a jogszabály tárgyi tartalmának tipikussága folytán a konkrét eldöntendő egyedi esetet a jogi norma totalitása általánosságának nem alárendelik, szubszumálják, hanem ahhoz hozzárendelik. A jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága — mint arra az imént rámutattunk — valóban rendkívül jól megfelel annak a feladatnak, hogy a jogszabály totalitásának általánossága és a konkrét eset egyedisége közötti kapcsolatot megteremtse. De a típusnak és a tipikusnak azok a jellemző sajátosságai, amelyek e feladat megoldására olyannyira alkalmassá teszik, a jogi norma tárgyi tartalmában *sajátosan* nyilvánulnak meg, mely sajátosság éppen abból — a gyakorta figyelmen kívül hagyott — körülményből fakad, hogy a típus, a tipikus a jogszabály tárgyi tartalmában fogalmilag definiáltan fejeződik ki.

Az említett jogelméleti koncepciók, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát hangsúlyozva arra a következtetésre jutnak, hogy mivel a típus nyílt, határai folynak, „azokból a vonásokból, amelyek összességükben mint ‚tipikusak’, azaz mint e típus számára jellemzőnek tekinthetők, az egyedi esetben egyik vagy másik hiányozhat, vagy jelentésében korlátozott lehet, anélkül, hogy ezzel annak az individuumnak a típusához tartozása már kérdésessé kellene hogy váljék,⁵⁴ a jogszabályi tartalom tipikusságának éppen fogalmi definiáltságát hagyják figyelmen kívül. Sőt egyenesen az állítják, hogy „a típust lehetetlen pontosan leírni”.⁵⁵ Mindebből következik, hogy a konkrét egyedi esetet a jogszabály általánosságának nem szubszumálják, hiszen lehetséges, hogy a jogszabályi tartalom tipikus vonásai közül egyik vagy másik a konkrét esetből hiányzik, vagy az a jogi norma tárgyi tartalmától eltérő más tipikus vonással is rendelkezik, hanem a jogi norma analogikus módon hozzárendelik. A jogi norma alkalmazásában, realizálódási folyamatában tehát nem a logikai szubszumció, hanem az analogikus hozzárendelés a döntő jogi-gondolati művelet. A jogi norma tárgyi tartalmának így felfogott közvetlen tipikussága, az ebből adódó analogikus hozzárendelés művelete a jog realizálódásában és alkalmazásában alapozzák meg — állítólag — éppen a jogszabály mint totalitás döntő általánossága és a jogeset konkrét egyedisége közötti kapcsolat harmonikus zavartalanságát.

Valójában azonban — mint jeleztük — közel sem ilyen egyszerű a helyzet, mert a típus a jogszabály tárgyi tartalmában nem a maga érzéki közvetlenségében, hanem fogalmi definiáltságában jelenik meg. Igaz, hogy a jogszabály tárgyi tartalmát kifejező fogalmi definíció — mint a fogalmi megismerés általában — nem képes a tárgyiasságok konkrét típusait és tipikus vonásait a maguk közvetlenségében, a formális azonosság értelmében maradéktalanul megragadni és kifejezni. De az sem kétséges, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága fogalmi definiáltságában átfogja a tárgyiasság tipikusságának és tipikus vonásainak lényegét, amely természetesen a valóságban a legkülönfélébb egyedi jelenségformákban mutatkozik meg. A jogi norma tárgyi tartalmában fogalmilag definiáltan fejeződnék ki a különféle társadalmi viszonyok, szituációk, esetek, körülmények, folyamatok és emberi magatartások típusai és tipikus vonásai, amelyek a maguk különösségében a társadalmi lényeg

⁵⁴ Larenz: *I. m.* 343. p.

⁵⁵ Kaufmann: *I. m.* 312. p.

általánosságát legkonkrétabb és legkifejlettebb vonásaikban ragadják meg. Általában megállapítható, hogy a tárgyiaság típusa vagy tipikus vonásai mint a különösséget reprezentálók, rendkívül mozgékonyak, és a valóságban a legkülönfélébb egyedi jelenségformákat ölthetik magukra, zártakká, rögzítettekké, határozottakká, egyszóval fogalmilag definiáltakká válnak. Ez a fogalmi definiáltság — kétségkívül — módosít, alakít a típus, a tipikus vonások mozgékonyágán, folyékonyágán, azon a sajátosságán, amely — mint láttuk — ezt a kategóriát a jogszabály totalitása általánosságának és a konkrét eset egyediségének összekapcsolására olyannyira alkalmassá teszi. De a típusnak, a tipikusnak a jogszabály tárgyi tartalmában való fogalmi definiáltsága a legkevésbé sem szünteti meg a különösséget reprezentáló típusnak a jogszabály realizálódási folyamatában megnyilvánuló ezt az áldásos hatását. A típus különossége ugyanis a definíciók fogalmi általánosságában megőrződik, csupán definiáltsága folytán rögzítetté, viszonylag merevvé, lehatárolttá, kevésbé mozgékonyra és fluiddá válik. Ám a jogi szabályozás másik elengedhetetlen követelménye, a jobbiztonság ezt mindenképpen szükségessé is teszi. Mégis a típusnak a jogi norma tárgyi tartalmában való definiáltsága jóllehet rögzíti, lehatárolja a típus mozgási terét az egyes és az általános között, nem szünteti meg, sőt felhasználja a típus kategóriájának az egyes és az általános közötti közvetítő tulajdonságát. A jogszabály tárgyi tartalmának tipikusságát jellemző e kétirányú sajátosság, egyfelől fogalmi definiáltsága, másfelől így megőrzött közvetítő funkciója különösen a jogi norma realizálódási folyamatában mutatkozik meg.

Mi sem természetesebb, hiszen a jog funkciója — mint erre már utaltunk — általánosságban abban áll, hogy megvalósul. A jogi norma tárgyi tartalma tipikusságának és e tipikusság fogalmi definiáltságának valóságos jelentése is lényegében abban a társadalmi jogi folyamatban dől el, amelyben a jogi norma realizálódik. Jól jelzik ezt azok a polgári jogelméleti kísérletek, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmának tipikusságát éppen azért hangsúlyozzák, hogy ezzel a jogi norma megvalósulási, alkalmazási folyamatát újszerűen értelmezzék. A klasszikus vagy talán inkább tradicionális polgári jogelméleti felfogás a jogalkalmazás menetében érvényesülő gondolati, logikai műveletet szubszumciónak, logikai alárendelésnek tartja. A modern polgári jogelméleti koncepciók a logikai alárendelés logikai analogikus következtetéssel való felváltásának alapját a jogi normának éppen abban a sajátosságában látják, hogy a jogszabály tárgyi tartalmában a tipikusság a döntő. Nagyon is kérdéses azonban, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága valóban alapot szolgáltat-e az említett jogelméleti következtetésre. Jóllehet a marxista jogelmélet a jogalkalmazás folyamatát és a jogalkalmazási műveletet sohasem tekintette pusztán logikai következtetésnek, hanem mindig hangsúlyozta e tevékenység társadalmiságát, döntően társadalmi-jogi jellegét, tagadhatatlan, hogy a jogalkalmazás menetében meghatározott, jellegzetes logikai műveletek elvégzésére kerül sor. Ma már jól tudjuk, hogy a klasszikus polgári jogalkalmazás-elmélet alapvető tévedése az, hogy a jogi norma tartalma és a konkrét, eldöntendő jogeset között formális azonosságot feltételez. A modern polgári jogelméleti kísérletek pedig éppen arra irányulnak, hogy a jogalkalmazás tradicionális felfogásának ezt a hibás kiindulópontját meghaladják. Ha a hagyományos jogalkalmazás-felfogás abból indul ki, hogy a jogalkalmazásban a jogi norma fogalmi általánosságában megragadott tartalmi mozzanatainak a jogeset azzal azonos egyedi vonásait logikailag alárendelik

(szubsumálják), akkor a modern polgári jogalkalmazáselméleti koncepciók a jogi norma tartalmának tipikusságát hangsúlyozva azt állítják, hogy a jogi norma tartalmi tipikusságának a jogeset egyedi jellegzetességeit nem alárendelik, hanem ahhoz azokat, hasonlóak lévén, logikai analogikus következtetéssel hozzárendelik. Ez a látszólagos logikai pedantéria a jogi norma alkalmazását illetően jelentős következményekkel jár. Ha ugyanis a jogi norma tárgyi tartalma és az egyedi jogeset között formális logikai azonosságot és ezen alapuló szubsumációt tételezünk fel, akkor az adott egyedi jogesetre a jogi norma csak akkor alkalmazható, ha a jogszabály tárgyi tartalmában kifejezett mozzanatok az egyedi jogesetben a formális logikai azonosság értelmében mind megtalálhatók. Mondani sem kell, hogy ez a jogelméleti feltételezés a jogalkalmazó tevékenységet mennyire megmerevíti és nehézkessé teszi. Megváltozik a helyzet, ha a jogi norma tárgyi tartalmát a tipikusság jellemzi. A típus ismertetett mozgékonyasága, folyékonyasága folytán állandóan új vonásokkal gazdagodik, más jellegzetességeket pedig elveszt, s így az egyedi jogeset különös vonásainak nem kell a jogi norma tartalmi tipikusságával azonosnak, csak ahhoz hasonlóknak lenniök. Amint a jogszabály tárgyi tartalma és az egyedi jogeset között az analógia megállapítható, a jogi norma a jogesetre alkalmazható. Nyilvánvaló, hogy a jogalkalmazási folyamatnak ez a felfogása a jogalkalmazó tevékenységet és folyamatot rendkívüli módon fellazítja, ugyanakkor a jogszabálynak a jogesetre való vonatkoztatását jelentősen megkönnyíti, hiszen elég csak arra emlékeztetni, hogy az analogikus jogalkalmazást mindeddig mint a jogalkalmazás rendkívüli, különös fajtáját emelték ki, amely éppen arra szolgált, hogy a jogszabály tárgyi tartalmával nem azonos jogesetet is a jogszabály hatálya alá vonják.

Nem feladatunk a jogalkalmazás marxista elméletének akár felvázolása, két fontos kérdését mégis érintenünk kell, éppen a jogi norma tárgyi tartalma tipikusságának és e tipikusság jogalkalmazásra történő hatásának jobb megértése érdekében. Mindenekelőtt nézzük a jogi norma tárgyi tartalmának és a jogesetnek az azonosságát. A jogi norma a társadalmi viszonyok, a különféle tárgyiasságok sajátos jogi visszatükröződése révén szükségképpen osztozik minden tükröződés közös sorsában, abban, hogy a valóság és képmása a formális logika értelmében sohasem teljesen azonos. A jogi norma tárgyi tartalma — mint láttuk — optimális esetben az adott társadalmi reláció különösségét, a tipikus eseteket, helyzeteket, magatartásokat ragadja meg és fejezi ki. A jogalkalmazás során felbukkanó konkrét eset és a jogi norma tárgyi tartalma között tehát a formális logika értelmében vett teljes azonosságról nem beszélhetünk, a konkrét tényállás esetleges, véletlen mozzanatait a maguk közvetlenségében a jogszabály tárgyi tartalma nem ragadhatja meg, a jogi norma tartalmának tipikussága, az, hogy benne a legkifejlettebb és legkonkrétabb vonatkozások fejeződnek ki, viszont lehetővé teszi, hogy a jogalkalmazó ezeket a véletlen, esetleges vonásokat is átfogja a jogalkalmazás menetében. A jogi normák konkrét esetre történő közvetlen vonatkoztatása, alkalmazása csupán a két tényállásnak, a konkrét egyedi esetnek és a jogi norma tárgyi tartalmának lényegi azonosságát feltételezi. Ha a konkrét egyedi eset és a jogi norma tárgyi tartalma között lényegi azonosság áll fenn, akkor a közvetlen jogalkalmazásnak nincsen akadálya. A jogalkalmazási folyamatban a jogi norma tárgyi tartalma és az egyedi, konkrét jogeset között azonosságot feltételezünk tehát, de nem a formállogika, hanem a dialektikus logika értelmében. Az azonosságot ugyanis

— mint arra Hegel rámutat⁵⁶ — nem szabad pusztán mint elvont azonosságot, azaz a különbséget kizáró azonosságot felfogni. A fontos az, „hogy az igaz, a lét és meghatározásait mind megszünten-megmaradókat magában foglaló azonosságot ne tévesszük össze az elvont, tisztán formális azonossággal”.⁵⁷ A két dolog, jelenség között fennálló azonosság tehát a különbséget is magában foglaló azonosságot, a két jelenség lényeges vonásainak azonosságát s bizonyos nem lényeges elemekben nem azonosságát jelenti. Ebben az értelemben beszél az azonosságról Engels is, amikor arról ír, hogy azonosság és különbség nem kiengesztelhetetlen ellentétek, hanem „egyoldalú pólusok, melyeknek igazsága csak kölcsönhatásukban van, a különbözőségeknek az azonosságba való belefoglalásában”.⁵⁸

A jogszabály tárgyi tartalmának tipikussága és a konkrét jogeset közötti dialektusan felfogott azonosságból, azaz „azonosság és nem-azonosság azonosságából”⁵⁹ az következik tehát — mint azt Kaufmann feltételezi⁶⁰ —, hogy a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét jogeset között nem szubszumció, hanem analógia áll fenn? Az azonosság dialektikus értelme és a típus közvetlensége könnyen teremt alapot az ilyen következtetésre. Valójában azonban mégsem ez a helyzet, ha figyelembe vesszük, hogy a típus a jogi norma tárgyi tartalmában nem a maga érzéki közvetlenségében jelenik meg. A típus — mint arról szó volt — a maga közvetlenségében rendkívül mozgékony, folyékony terület az egyes és az általános között, állandóan új mozzanatokkal, vonásokkal töltődik fel, másokat pedig kirekeszt közvetítő mezejéből. Amennyiben a jogi norma tárgyi tartalmában a típus ebben az érzéki közvetlenségében jelenne meg — különös tekintettel az azonosságnak a különbséget is magában foglaló dialektikus értelmére — aligha volna lehetőség arra, hogy a konkrét esetet a jogi norma tipikus tárgyi tartalmának logikailag szubszumáljuk, inkább csak arra, hogy analogikusan hozzárendeljük. A tipikus a jogi norma tárgyi tartalmában azonban — mint erre utaltunk — nem érzéki közvetlenségében, hanem fogalmi definiáltságában fejeződik ki. Ez a típust — mint láttuk — zárttá, rögzítetté, viszonylag merevvé, lehatárolttá teszi. Ekkor a jogszabály tárgyi tartalma és a jogeset közötti viszony a jogalkalmazás menetében megváltozik, módosul. Ha ugyanis a jogszabály tárgyi tartalmában a tárgyiaságok tipikussága, tipikus vonásai fogalmi definiáltságukban jelennek meg, tehát a jogi norma tartalma fogalmakba, definíciókba sűrítve rögzíti a tipikus jegyeket és mozzanatokot, akkor a jogalkalmazó feladata arra irányul, hogy a konkrét egyedi jogesetben fellelje a jogszabályi tartalom tipikus vonásait, azaz a jogeset egyedi vonásait ennek a definiált tipikusságnak alárendelje. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy a típusnak, a tipikusnak a jogi norma tárgyi tartalmában való definiáltságával a típus ugyan valóban relatíve zártabb, lehatároltabb és rögzített lesz, de ez nem szünteti meg a típus különösségében rejlő azon sajátosságát, hogy közvetít az egyes és az általános között. Legfeljebb arról van szó, hogy ez a közvetítő terület és közvetítő funkció a típusnak a jogi normában

⁵⁶ Hegel: *I. m.* 115. §. 191. p.

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ Engels: *A természet dialektikája*. Budapest 1948. 82. p.

⁵⁹ Hegel: *Differenz des Fichteischen und Schellingschen Systems der Philosophie*. Sämtliche Werke. I. kötet, Stuttgart 1941. 127. p.

⁶⁰ Kaufmann: *I. m.* 288. stb. p.

való definiáltsága folytán viszonylag beszűkül, gyengül, veszít abból a képlekenységből és mozgékonyaságból, amely a maga érzéki közvetlenségében sajátja. De éppen a típusnak ez a definitív jellege, rögzítettsége, kontemplatív kifejeződése teszi lehetővé a jogalkalmazásban a jogesetnek a jogi norma alá rendelését, logikai szubszumálását. Ugyanakkor pedig az a tény, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának definitív fogalmiságában a típus és nem a lényegi általános, vagy az egyedi fejeződik ki, lehetővé teszi a jogi norma totalitásának általánossága és a konkrét jogeset közötti zavartalan kapcsolat kialakítását éppen azért, hogy a típus különossége az egyest és az általánost megszünten megőrizve, az általánost legkifejlettebb és legkonkrétabb vonásaiban fejezi ki. A típusnak és a tipikusnak a jogi norma tárgyi tartalmában a fogalmi definiáltság folytán „zárttá” tétele azonban — mint arra Larenz is felhívja a figyelmet⁶¹ — eltérő jellegű és mértékű lehet. Ha abban nem is értünk egyet Larenz-cal, hogy a fogalmi definiálással olykor a típus a jogi norma tárgyi tartalmában annyira zárttá válik, hogy akkor már tulajdonképpen nem is lehet típusról beszélni, mint pl. a büntetőjogban a bűncselekménytípusok, tényálláselemek fogalmi megformálásakor, az kétségtelen, hogy a típus vagy a tipikus vonások definiáltsága a típust többé vagy kevésbé zárttá teszi. Nyilvánvaló, hogy ott, ahol a típust csak általában, akár helyzetről, szituációról, magatartásról stb. legyen szó, megnevezik, a típus nyitottsága és mozgásteret nagyobb, mint akkor, amikor a tényállás, a cselekedet, a személy stb. tipikus vonásait kiemelik és definiálják. A polgári jogi vétkes magatartás típusát definiáló jogszabályi tartalom (Ptk. 339. § (2) bek.) pl. „az adott helyzetben általában elvárható magatartás” megfogalmazásával már az „adott” és az „általában” kifejezésekkel is jelezve, nagyobb mozgási teret biztosít a jogalkalmazó számára a polgári jog szempontjából vétkes magatartás meghatározására, mint a bűncselekmények tényállásainak tipikus vonásai vagy a polgári jogi szerződések tipikus szabályai. Megfigyelhető azonban, hogy a típusoknak, illetve a tipikus vonásoknak a jogszabály tárgyi tartalmában történő definiáltsága folytán beálló kisebb vagy nagyobb mérvű zárttsága lényegében azon alapul, hogy a típust az egyedihez vagy az általánoshoz közel határozták-e meg. Ez a zárttság, illetve nyíltság a jogi norma tárgyi tartalmában még inkább fokozódik akkor, ha a tárgyi tartalmat már nem is a típusban, hanem az egyediben vagy az általánosban ragadták meg.

Akárhogy történjék is — nagyobb vagy kisebb mozgási teret nyújtva —, a típusnak és a tipikus vonásoknak a jogi norma tárgyi tartalmában való fogalmi definiálása, az biztos, hogy a jogi norma tárgyi tartalmának tipikussága egyfelől és fogalmi definiáltsága másfelől lehetővé teszi a jogi normának a konkrét jogesetre való olyan vonatkoztatását, amely a jogi norma tárgyi tartalmának és a konkrét jogesetnek dialektikus azonosságán alapul, s így logikai szubszumációt jelent. A logikai alárendelést mindenekelőtt az a rögzítettség és lehatároltság biztosítja, amit a típus a jogi norma tárgyi tartalmában fogalmi definiáltsága folytán nyer. A jogalkalmazó számára fogalmilag definiáltak azok a tipikus vonások, amelyeknek a konkrét jogesetben is meg kell lenniök ahhoz, hogy a szóban forgó jogi normának az adott esetre való alkalmazásáról lehessen szó. Amennyiben a jogi norma tárgyi tartalmában definiált tipikus jegyek bármelyike a konkrét jogesetből hiányzik, vagy a konkrét jogeset olyan tipikus vonásokat is mutat, amelyek a jogi norma tárgyi tartalmához

⁶¹ Larenz: *I. m.* 344. p.

képest azt atipikussá teszik, a konkrét jogeset a jogi norma alá nem szubszumálható. Az a tény azonban, hogy a jogi norma tárgyi tartalmában fogalmilag a típust, a tipikus vonásokat definiálják, mozgási teret nyújt a jogalkalmazónak arra, hogy a konkrét jogeset egyedi vonásaiból a jogszabályi típust kihámozza. Arról van szó, hogy a típus, a tipikus vonások a konkrét valóság legkülönfélébb, legeltérőbb egyedi jelenségformáiban mutatkoznak meg. A típus azonban az általánost legkifejlettebb és legkonkrétabb tulajdonságaiban, vonatkozásaiban, az egyedit és az általánost megszünten megőrizve tartalmazza, ami lehetővé teszi a konkrét egyedi jelenségformák gazdagságának a típus alá vonását, illetve azt, hogy az egyedi megnyilvánulási formákban a típust megjeljék, egyszóval az egyesnek és az általánosnak az összekapcsolását. Ennyiben a típusnak a jogszabályi tartalomban való fogalmi definiálása megőrzi és nem szünteti meg a típus alapvetően közvetítő jellegét, az egyes és az általános közötti mozgékonyágát. A jogi norma tárgyi tartalmának tipikus vonásai és a konkrét jogeset egyedi jelenségformáiban megnyilvánuló tipikus jellegzetességei közötti dialektikus azonosság tehát a tulajdonképpeni közvetlen jogalkalmazás alapja, mely dialektikus azonosságon belül a típusnak és a tipikus vonásoknak a konkrét esetben a jogi normában kifejezett egyedi mozzanattól való eltérése ezen az azonosságon mit sem változtat.

Joggal merül fel a kérdés, mikor beszélhetünk egyáltalán analogikus jogalkalmazásról, a jogi norma tárgyi tartalma és az eldöntendő konkrét jogeset közötti analogikus kapcsolatokról? Analogikus jogalkalmazásról akkor lehet szó, ha a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét jogeset dialektikus azonossága, a két tényállás, a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét jogeset tipikusságának, tipikus vonásainak lényegi azonossága nincs meg. Éppen e dialektikus azonosság hiánya az akadálya a jogi norma közvetlen alkalmazásának az előforduló konkrét tényállásra. A konkrét jogesetben és a jogi norma tárgyi tartalmában vannak viszont olyan tipikus vonások, amelyek a jogi norma létezését illetően lényegeseknek, meghatározóknak bizonyulnak. Éppen ezek azok a lényeges, közös, tipikus tulajdonságok, amelyekben a szóban forgó jogi norma létezése gyökerezik, amelyek tulajdonképpen az adott jogi szabályozáshoz vezettek, s amelyek megléte nélkül a jogszabály nem jött volna létre és nem lenne érvényes. Egyszóval: ezek a közös, tipikus vonások konkrétan a jogi szabályozás, a jogi norma létezése vonatkozásában lényegesek. Ekkor a jogalkalmazó, jóllehet a jogi norma tárgyi tartalma és a konkrét jogeset nem azonos, az említett lényegesnek minősülő tipikus elemekben, vonásokban meglévő közösség, általánosság alapján a jogi szabályozottságot analogikus úton a szóban forgó konkrét esetre is kikövetkezteti, a jogi normát arra is átviszi, rá alkalmazza.⁶²

7. A LEGYEN-STRUKTÚRA

A jog formájának lényeges mozzanata: belső felépítése, szerkezete, struktúrája. Ez a struktúra: *teleologikus normatív* jellegű. Másként megfogalmazva, a jogot mint formát az ún. *legyen-struktúra* (Sollen) jellemzi. Tekintettel arra, hogy nemcsak a jog, hanem

⁶² A jogi analógiának ebben az értelemben való kifejtését részletesen ld.: Peschka: *Gondolatok a joghézagról és a jogi analógiáról*. In: *Jog és jogfilozófia*. Budapest 1980. 501—530. p.

más társadalmi szabályozó rendszerek, mint a szokás az erkölcs, a morál is legyen-
struktúrában szerveződnek meg és épülnek fel, kérdésként fogalmazódik meg: vajon a
jog legyen-jellegének melyek azok a sajátosságai, amelyek az egyéb legyen-
struktúráktól megkülönböztetik? Ez a kérdés annál is inkább jogosult, mert a
jogirodalomban az, hogy a jog belső felépítésének, formájának legyen-jellege van,
egyáltalán nem tekinthető általában elfogadottnak.⁶³ E koncepciók szerint legyenről
(Sollen) csak a morális autonóm törvényhozás vonatkozásában beszélhetünk, míg a
heteronóm törvényhozás produktumai, így a jog esetében valamit nem meg *kell* tenni,
hanem azt *muszáj* cselekedni, miért is nem *legyenről* (*Sollenről*), hanem *muszájról*
(*Müssenről*) van szó. A külső követelések, az ún. heteronóm normák tehát egy
Müsst tartalmaznak, ezzel szemben a belső követelések, az autonóm törvényhozás
követelményei Sollent jelentenek. Még tovább bonyolítja a kérdést, hogy a társadalom
életében, sőt a természet világában is megfigyelhető egy olyan struktúra, amely
valamiféle objektív igénnyel, követelménnyel lép fel az emberrel szemben, és amely
kétségtelenül szerkezetében alapvetően eltér az erkölcs vagy a jog belső felépítésétől.

Azoknak a sajátosságoknak a feltárásához, amelyek a jog legyen-struktúráját
jellemezik, a legkézenfekvőbbnek az kínálkozik, hogy a természeti, illetve a társadalmi
kauzalitásból adódó, az imént említett követelmények, igények struktúrájának
elemzéséből induljunk ki. A természet és a társadalom kauzális törvényszerűségei
ugyanis meghatározott követelésekkel lépnek fel a cselekvő emberrel szemben,
nevezetesen azzal, hogy az adott helyzetben így vagy amúgy cselekedjék, ha
meghatározott eredményt akar elérni. A természeti és a társadalmi élet kauzalitása
alapvetően meghatározza az ember cselekedeteit, mert ha e törvényszerűségek igényei,
követelményei ellenére cselekszik, nem érheti el kitűzött céljait, egyáltalán élete és
reprodukcója veszélybe kerül. Arról az egyszerű jelenségről és összefüggésről van szó,
amit Marx az emberi munka elemzése során úgy fogalmazott meg, hogy a
munkafolyamat teleológiája, amely — természetesen — a kauzális törvényszerűsége-
ken alapul, „törvényként meghatározza” a munkás cselekvésének útját, módját, s
ennek a munkás „alá kell rendelje akarátát”.⁶⁴ A természeti és a társadalmi
kauzalitásban rejlik ez a „törvényként meghatározó”, az emberi akaratot „alárendelő”
erő és érvény abból fakad, hogy amennyiben a cselekvő ember a kauzalitás
követelményeit teleologikus tevékenysége során figyelmen kívül hagyja, a kitűzött cél
nem valósul meg. A teleologikus viszony alapjául szolgáló kauzális összefüggések
törvényszerűségeinek megsértése lehetetlenné teszi a kitűzött cél megvalósulását, mert
így a kitűzött célhoz vezető eszközöket rosszul választották meg. A természeti és a
társadalmi kauzalitás törvényszerűségeiből fakadó követelmények figyelmen kívül
hagyásának következménye a kitűzött célok megghiúsulása. Ezzel szemben a kauzalitás
törvényszerűségeinek tiszteletben tartása a kívánt eredményhez, sikerre vezet. A
lényeges itt — amit nem lehet eléggé hangsúlyozni — a kauzális folyamat és az abból
adódó követelmények objektivitása, valamint az, hogy megsértésük direkt követ-

⁶³ Ld.: Radbruch, G. L.: *Rechtsphilosophie*. Stuttgart 1950. 137. p.; Kaufmann: *I. m.* 228—229. p.;
hasonlóképpen az etikai irodalomban is: Loeser, F.: *Deontik*. Berlin 1966. 75, 113. stb. p.; Heller Ágnes: *A
mindennapi élet*. Budapest 1970. 114—115. p.; *A szándéktól a következményig*. Budapest 1970. 156—165. p.
stb.

⁶⁴ Marx: *A tőke*. I. kötet, Budapest 1973. 171. p.

kezménye a célszerű tevékenység eredményének megghiúsulása. Az ilyen objektív jellegű (a természeti és a társadalmi kauzalitás objektív törvényszerűségeiből fakadó objektív követelmények és következmények folyamatát) struktúrát, amelyben az objektív követelmény közvetlen következménye a célzott eredmény objektív elmaradása, tekintjük Müszennek, olyan igénynek, követelménynek, amit muszáj megtartani, mert különben a természetben és a társadalomban a célzott eredmények nem következnek be.

Ezzel szemben az imént említett társadalmi szabályozó rendszerek, így a jog legyen-struktúrája alapvetően eltér a természeti és a társadalmi kauzalitás törvényszerűségeiből fakadó követelmények vázolt Müszenjétől. Arról van szó, hogy a különféle társadalmi szabályozók, így a bennünket közelebről érdeklő jog belső felépítése két teleologikus, illetve kauzális láncolat egybefonódását mutatja, míg a természeti és a társadalmi kauzalitás közvetlenségére épülő követelmények Müszenje csupán egyirányú kauzalitást, illetve teleológiát feltételez. A jogban előírt, megkövetelt emberi magatartás elmaradása — más szóval a jog megsértése — nem pusztán azzal jár, hogy ezen emberi magatartások mint okok okozata, eredménye nem következik be (első teleologikus és ennek nyomán beinduló kauzális láncolat), hanem azzal is, hogy még egy teleologikus, illetve kauzális viszony is létrejön. Arra az esetre ugyanis, ha a jog által megkövetelt emberi magatartás nem valósulna meg, a jog bizonyos jogkövetkezmények (joghatások és szankciók) beállítását helyezi kilátásba. A jog tehát az emberi magatartásnak és eredményének realizálódását, az oknak, a magatartásnak célként való sajátos kiemelésével nem bizza csupán a kauzális összefüggést megfordító célszerűség „törvényként” meghatározó kényszerére. A jog a létben megnyilvánuló kauzális kapcsolatot figyelembe véve, sőt annak megvalósulását elősegítve és biztosítva, a kauzális összefüggésnek okként szereplő tagját, az emberi magatartást teszi közvetlenül céljá, melynek megvalósulását itt nem eredményének, okozatának mint célnak „törvényként meghatározó” ereje, hanem a magatartáshoz mint célként kifejezett okhoz fűzött további következmény (joghatás és szankció), tehát egy másik teleologikus, illetve kauzális sor eredménye biztosítja. A jogban mások számára célként tételezett (másodlagos teleológia)⁶⁵ magatartásnak mint oknak nemcsak a valóságban már ismert eredmény lesz az okozata, hanem a második teleologikus, illetve kauzális láncolatban megjelölt jogkövetkezmény (mint cél, illetve okozat) is. Ebben a struktúrában, amit legyen-struktúrának⁶⁶ nevezünk, egyfelől egy kauzális összefüggésnek az okként szereplő emberi magatartás kiemelésével történő, rövidített és előlegezett, teleologikus kifejezését találjuk, másfelől egy ugyancsak kilátásban helyezett (teleológia) teljességében megfogalmazott kauzális kapcsolatot, amelyben az ok szintén az előbbi magatartás, illetve ennek elmaradása, de okozata nem a valóságban már ismert közvetlen eredmény, illetve ennek elmaradása, hanem egy ugyancsak a valóságban beálló, az előbbihez járuló, újabb okozat, következmény (jogkövetkezmény: joghatás vagy szankció). Mondani sem kell, hogy e legyen-struktúrában célként tételezett emberi magatartásnak mind a ki nem mondott (objektíve hozzá kapcsolódó), mind a kifejezetten hozzáfűzött következménye, csak

⁶⁵ Ld. Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. kötet, 339—340., 143. p.; A jogi norma vonatkozásában ld. Peschka: *A jogszabályok elmélete*. 215—216. p.

⁶⁶ Ld. Peschka: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Budapest 1972. 73—100. p.

nem valóságosként, nem létezőként, csak „léttel bírónak gondoltként”⁶⁷ fejeződik ki (visszatükröződés). Egy dologról azonban nem szabad megfeledkezni, nevezetesen arról, hogy míg a jog céljaként rövidítetten kifejezett kauzális összefüggés már a legyen-struktúrájú objektiváció (jogi norma) kialakulását megelőzően létezik (magatartás és eredménye) s csupán ebben az objektivációban jelenik meg a jövőre nézve elméletileg előlegezetten, addig a jogi norma céljaként megfogalmazott ok (emberi magatartás) és a legyen-struktúrában (másik teleologikus, illetve kauzális sor) hozzáfűzött, kilátásba helyezett következmény közötti kauzális kapcsolat csak a Sollen-struktúrájú objektivációban (jogi norma) történt eszmei előlegezést, valamint a jogviszonyok tartalmaként megjelenő ugyancsak legyen-struktúrájú alanyi jogosultságokban és kötelezettségekben való konkretizálódást követően jelenik meg a valóságban.

A jognak mint sajátos társadalmi objektivációnak ez a legyen-struktúrája több vonatkozásban is eltér — mint láttuk — a természeti és a társadalmi kauzalitásból fakadó követelmények belső szerkezetétől, Müssenjétől. Egyfelől itt két teleologikus, illetve kauzális sor összefonódásáról van szó, másfelől olyan következmények kilátásba helyezéséről és bekövetkezéséről, amelyek az objektív kauzális folyamatokból önmagukból nem következnek, mesterségesek, eszmeileg kimunkáltak és művi úton előállítottak, minek folytán a folyamatok és a mozzanatok objektív jellege feloldódik, hiszen kimondottan tudati, szubjektív, eszmei, ideológiai jelenséggel, objektivációval, illetve ennek sajátos belső felépítésével állunk szemben. A követelés kényszerítő jellegében (amiről még lesz szó), teleologikus-normatív struktúrájában, szubjektív-eszmei természetében rejlő sajátosságok — amelyek a természeti és a társadalmi kauzalitás objektív Müssenjétől való jelentős eltéréseket jelzik — méltán indokolják az ilyen követelményeket kifejező társadalmi objektivációk szerkezetének a Müssentől megkülönböztető kategoriális megjelölését.⁶⁸

Figyelmünket és érdeklődésünket — természetesen — döntően a jog legyen-struktúrája s ennek sajátossága vonja magára. Hogy ez még világosabbá és nyilvánvalóbbá váljék, nem mellőzhetjük a jog legyen-struktúrájának a morális legyen szerkezetével való egybevetését. Ez annál is inkább indokolt, mert — mint arra már utaltunk — a filozófiai-etikai irodalomban uralkodónak mondható, a klasszikus német filozófiában gyökerező felfogás és terminológia a legyen (Sollen) kategóriáját kizárólag a morális, a belső követelés kifejeződésének tartja fenn. Kétségtelen, hogy a morális belső követelés Sollenje több vonatkozásban is nem jelentéktelen eltéréseket mutat a jog mint sajátos társadalmi objektiváció imént elemzett legyen-struktúrájától. Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy míg a jog legyen-struktúrájában — mint jeleztük — másodlagos teleológiáról, tehát olyan teleológiai tételezésről van szó, amely „egy más ember (vagy emberek) tudatával meghatározott irányban történő befolyásolására törekszik, arra, hogy az illetőt a kívánt teleológiai tételezésre bírja,”⁶⁹ addig a morális belső legyen nem mások, hanem a tételező saját magatartására irányul. A morális Sollen a szubjektum öntörvényhozása, saját magával szemben támasztott

⁶⁷ Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Budapest 1961. 309. p.

⁶⁸ Ld. Peschka: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. 73—100. p.; *Célszerűség a munkafolyamatban és a jogi normában*. In: *Jog és jogfilozófia*. 237. stb. p.

⁶⁹ Lukács: *I. m.* 339. p.

követelménye. A morális legyen teleológiájának a jog legyen-struktúrájában kifejeződő teleológiától való ezen jelentős eltérése, a befelé fordulás, a szubjektumnak az önmaga számára való céltételezése a kétféle legyen-struktúra tárgyiasságában és szubjektivitása fokában való eltérésre utal. Ez a különbözőség okozza, hogy ha fel is fedezhető a morális Sollenben is bizonyos mértékben az, hogy nem egy, hanem két teleologikus (kauzális) láncolat fonódik egybe, itt ez az összefonódás a szubjektivitás felfokozottsága következtében annyira teljes, hogy a két teleologikus folyamat nagyon nehezen különböztethető meg. Jóllehet kétségtelen, hogy a szubjektum önmagával szemben támasztott követelése is azért fejez ki legyen, mert a Sollen meg nem valósulása, más szóval megsértése itt is kiválthatja egy másik kauzális sor beindulását, amely — természetesen — szubjektíve teleologikusan előlegezve volt, s amely a belső Sollenben megkövetelt magatartás meghiúsulásához fűződő morális jogkövetkezményként fogható fel. Csakhogy ez a második teleologikus, illetve kauzális láncolat nem objektívált, hanem pusztán a szubjektumon belül, annak tudatában, lelkiismeretében játszódik le (szemrehányás önmagának, lelkiismeretfurdalás, kínzó kétségek stb.). Mondani sem kell, hogy ebben a szubjektív tisztaságában erre sohasem vagy egészen kivételesen kerül csak sor. A morális legyen ugyanis rendszerint nem teljesen független a heteronóm, külső normák ugyancsak legyen-struktúrájú követelményeitől, sőt általában ezeknek eltérő mértékű szubjektívizálásai. A legyen-struktúrájú, normatív objektívációk hatása a morális Sollenre mindenképpen megmutatkozik, végső esetben ezek tagadásában. Ilyenformán a külső, heteronóm követelmények szubjektívizálása során, illetve a morális Sollen érvényesítésekor, illetve nem realizálódásakor nemcsak a szubjektumon belül játszódik le a másodlagos teleologikus (kauzális) folyamat, hanem a normatív objektívációk érvényesülésének világában, a létben (Sein) is, azzal, hogy bizonyos normatív következményeket vonnak maguk után. Gondoljunk csak arra, hogy a tisztán morális legyen látszólagos bensősége gyakran azon alapszik, hogy a morális legyen szemben áll a társadalomban uralkodó erkölcsösséggel (etikum), vagy legalitással (jog). Ám még ekkor is egyfelől — mint jeleztük — ezek morális tagadása s ennyiben bizonyos fokú negatív interiorizálásuk, másfelől egy a társadalomban alakuló és létező másik normarendszer (etikum) szubjektív elsajátítása megy végbe.⁷⁰ A morális legyen tehát — s ez a heteronóm és autonóm törvényhozás kölcsönös kapcsolatának szükségképpeni következménye — nem független a normatív objektívációk legyen-struktúrájától, sőt mindenképpen annak valamiféle eltérő fokú interiorizálása, szubjektívizálása, belsővé tétele.

Ezen a ponton mutatkozik meg a jogi szabályozás legyen-struktúrájának az a sajátossága, hogy eltérően az erkölcs, a morál Sollenjétől, a jogi komplexuson belül a legyen-struktúrájának ez az interiorizálása, szubjektívizálása, belsővé tétele rendszerint nem megy végbe. Jóllehet a jognak abban a rétegében, amelyet jogviszonynak nevezünk, kétségtelenül a jogi normáknak és legyen-struktúrájuknak alanyi (szubjektív) jogokban és kötelezettségekben való konkretizálásával állunk szemben, s ezt a szférát a jogirodalomban az objektív, tárgyi joggal szemben mint alanyi, szubjektív jogokat és kötelezettségeket jelölik, a jogi normáknak és legyen-struktúrájuknak az alanyi jogokban és kötelezettségekben való megjelenése korántsem jelenti a jogszabályok legyenjének olyan szubjektívizálását és belsővé tételét, mint azt az erkölcsi

⁷⁰ Heller: *A szándéktól a következményig*. 158—159. p.; *A mindennapi élet*. 114—115. p.

objektívációk morális interiorizálásakor tapasztalhatjuk. Szóltunk arról, hogy a jogviszonyok és tartalmuk, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek általában attól függetlenül jönnek létre és léteznek, hogy alanyaik arról tudnának. Annak, hogy jogviszonyok, konkrét jogosultságok és kötelezettségek jöjjenek létre — bár a jogi normák legyen-struktúrájának konkretizálódása megy végbe — nem feltétele ezeknek a legyen-struktúrájú objektívációknak tudatos elsajátítása, interiorizálódása. Természetesen gyakran megtörténik, hogy a jogalanyok belső követelésekké alakítják a jogi normák legyenjét, ez azonban a jog azon rétegének, amelyet az alanyi jogosultságok és kötelezettségek, a jogviszonyok jelentenek, nem jellemző sajátossága. A jogi szabályozás működése, mechanizmusa, hatásossága és eredményessége szempontjából a szubjektív mozzanatnak ez az erőteljes felfokozása — végső soron — közömbös. Az természetesen — mint arról már szó volt — a jogi szabályozás működésének és érvényesülésének elengedhetetlen feltétele, hogy a jogi normák jogviszonyokban, alanyi jogosultságokban és kötelezettségekben konkretizálódjanak, de ennek a konkretizálódási folyamatnak a jogalanyok olyan tudati aktivitása, a jogi normáknak olyan interiorizálódása, ami az erkölcsi szférában a morális legyen kialakulásában végbemegy, nem elengedhetetlen mozzanata. A jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek is legyen-struktúrában szerveződnek meg, de ennek a jogi legyennek a konkrétsága általában nem a személyek szubjektumától, nem attól függ, hogy a jogi norma legyen-struktúráját belsőleg elsajátították, interiorizálták. Joggal hangsúlyozza Marx egyik ifjúkori polemikus írásában a jognak ezt a specifikumát: „...a jog... igen határozottan *megkülönbözteti magamagát* 'a lelkieltől és a lelkiismerettől', ...ez a megkülönböztetés mind a *jog* egyoldalú *lényegében*, mind dogmatikus *formájában* meg van alapozva, sőt a *jog legfőbb dogmái* közé tartozik... végül a megkülönböztetés gyakorlati kivitelezése éppúgy csúcspontja a jogfejlődésnek, ahogy a vallást minden tartalomtól való elválasztása teszi *elvont, abszolút* vallássá”.⁷¹ Mi több, míg a morális legyenre az jellemző, hogy nem objektívált, addig a jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek — mint arról még bőven lesz szó — objektívált formában jelennek meg.

A jogi szabályozás közvetlen működésének ez a sajátossága, nevezetesen, hogy ebben a folyamatban rendszerint nem történik meg a jogi normák legyenjének a jogviszonyok alanyainak tudatában interiorizálása, a legszorosabb összefüggésben van a jognak azzal — az erkölcstől és a moráltól ugyancsak megkülönböztető — sajátosságával, amely a jogi szabályozás tárgyában mutatkozik meg. Arról van szó, hogy a jog döntően az emberi magatartás *külsődlegességére*, *külső* megnyilvánulására irányul. A jog meghatározott emberi magatartásoknak az érzéki külső világban való megvalósulását s ezen keresztül a vonatkozó társadalmi viszonyok bizonyos alakulását célozza. A jogi szabályozás célja meghatározott emberi magatartások kiváltása. A jogi szabályozás társadalmi rendeltetéséből kiindulva nem az a lényeges, hogy a jogalany mit gondol, hanem hogy mit tesz. A jog nem képes az emberi tudat és gondolkodás bensőségébe közvetlenül behatolni: de *internis non iudicat praetor*. Jó érzékkel veszi észre és fogalmazza meg Hegel: „A morális szempont és a morális parancsok, mivel az akaratot legsajátabb szubjektivitása és különössége szerint illetik, nem lehetnek pozitív törvényhozás tárgya... A házasság, szerelem, vallás, az állam

⁷¹ Marx—Engels: *Művei*. 2. kötet. Budapest 1958. 95. p.

magasabb viszonyainak csak azok az oldalai lehetnek törvényhozás tárgyai, amelyek természetüknél fogva képesek arra, hogy magukon viseljék a külsőséget.⁷² Mi több, a morális céloknek a jog eszközeivel való megvalósítása — mint Kant rámutat⁷³ — nagy veszélyeket hordoz magában mindkét szabályozás számára: „Ám jaj a törvényhozónak, aki kényszerrel akarná megteremteni az etikai célokra irányuló alkotmányt. Ily módon ugyanis nem csupán az etikai pontos ellentétét hozná létre, hanem a politikai alkotmányát is aláásná és bizonytalanságba döntené.” Mindez a létnek azon az egyszerű tényén alapul, hogy az ember számára a maga közvetlenségében csak az hozzáférhető, ami a tárgyak és a tárgyasulások objektív világában külsődlegesen megnyilvánul. Az ember közvetlenül csak azt figyelheti és ismerheti meg, vonhatja ellenőrzése alá, csak arra reagálhat és gyakorolhat hatást, ami a tárgyi világban külsővé válik, abban érzékileg megjelenik. Sőt, a társadalmi lét sajátossága, hogy „a jelenséget itt éppen az teszi jelenséggé, hogy a közvetlenség szempontjából eltünteti azt a folyamatot, amelynek létezését mint jelenség köszönheti”.⁷⁴ A magatartás, a tett közvetlen jelenségvilágában tehát rejtve maradnak azok a benső, tudati, pszichikai folyamatok, amelyek az eredmény, a cselekvés genesisét jelentik. Amit itt a jog szempontjából nem lehet eléggé hangsúlyozni, az a jelenség *közvetlensége*. A jog ugyanis közvetlenül a mindennapi élet emberi magatartásainak és cselekvéseinek jelenségvilágával kerül kapcsolatba. Minthogy az emberi magatartások ebben a közvetlenségükben a hozzájuk vezető benső, pszichikai, tudati folyamatokat nem tárják fel, sőt elrejtik, ezekhez a jog közvetlenül nem tud hozzáférni, csak a külsődleges emberi magatartás közvetítésével: egyfelől e magatartásokból hámozhatja ki a mögöttes indítékokat, szándékokat, motívumokat; másfelől e magatartások alakításán keresztül hathat az említett belső folyamatokra. Ezen túl a jogot még olyan lényegi sajátossága, mint kényszerítő volta is megfosztja attól a lehetőségtől, hogy közvetlenül az ember morális bensőségébe hatoljon. A morális létezés — mondja Hegel⁷⁵ — egészen belső, amelyre erőszakot nem lehet alkalmazni. „Az államtörvények tehát nem akarhatnak kiterjedni az érzületre, mert a morálisban önmagam számára vagyok, s az erőszaknak itt nincs értelme.”

A jog legyen-struktúrájának egyik fontos jellemző vonásához érkezünk, amely a jognak ezt a belső felépítését, szerkezetét lényegileg megkülönbözteti a többi legyen-struktúrájú társadalmi szabályozótól: a jog érvényesülését biztosító *kényszerhez*. A legyen-struktúrát vizsgálva felhívtuk a figyelmet arra, hogy ennek lényege éppen abban áll, hogy az első teleologikus (kauzális) láncolatot (amelyben a célzott magatartás és eredménye közötti összefüggés fejeződik ki) egy másik teleologikus (kauzális) sorral kapcsolja össze, amely akkor jön mozgásba, ha a célzott, előírt magatartást tanúsítják, illetve nem tanúsítják: ekkor ugyanis meghatározott, művi úton előállított következmények állanak be, a jog esetében a jogkövetkezmények (joghatás és szankció). A jog legyen-struktúrájának sajátossága azonban, hogy a második teleologikus (kauzális) sor eredményét (jogkövetkezmény) nem akármilyen kényszerrel, hanem *állami* kényszerrel biztosítja. A jogban a célként tételezett emberi

⁷² Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest 1971. 213. § 231. p.

⁷³ Kant: *A vallás a pusztá ész határain belül*. Budapest 1974. 231. p.

⁷⁴ Lukács: *I. m.* II. kötet. 358. p.

⁷⁵ Hegel: *I. m.* 94. §. 115. p.

magatartás sajátos legyené — többek között — azáltal válik, hogy megvalósulását a kilátásba helyezett joghatások és szankciók államilag biztosítják. Arról van szó, hogy az említett második teleologikus kauzális láncolat keretében az előírt emberi magatartás vonatkozásában a jog azt is kijelenti, hogy az adott társadalom állama, az uralkodó osztály kényszerítő gépezete e magatartás mögött vagy mellett áll, annak megvalósulását kényszerítő apparátus támogatja és biztosítja. A jogban megkövetelt, konkrét emberi magatartást azért *kell* megvalósítani, mert különben a címzettek az állammal, az állami kényszerrel kerülnek szembe. Ezért hangsúlyozza Lenin a jog elengedhetetlen ismérveként az állami kényszer és kényszerítés lehetőségét, mondván: „a jog a jogszabály betartására kényszeríteni tudó szervezet nélkül semmi.”⁷⁶

A jog legyen-struktúrájában lényeges szerepet játszó állami kényszerítéstől, illetve ennek jellegétől elválaszthatatlan a jog legyen-szerkezetének az a másik sajátossága, amelyre posztumusz munkájában Kelsen is felhívja a figyelmet,⁷⁷ hogy a jognak ez a legyenje jellegét, felépítését tekintve különböző lehet, eltérő a magatartásra késztetés jellegében, súlyában és eszközeiben, ami azzal az eredménnyel jár, hogy a jogi legyen nemcsak annak kifejezésére szolgál, hogy valamit meg *kell* tenni, vagy valamitől tartózkodni *kell*, hanem gyakorta azzal is, hogy az emberi magatartás jogilag *lehetséges, szabad, megengedett*.

Ha ugyanis a jog legyen-struktúráját közelebbről megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a jogban megfogalmazott cél elérésére, megvalósítására a jog a címzetteket lényegében *kétféle* módon kívánja készíteni: vagy azért *kell* a jogban tételezett célt megvalósítani, mert különben a jogalany hátrány éri, negatív következmény áll be: vagy azért *legyen* a jogban kitűzött cél valóság, hogy a címzett a kilátásba helyezett előnyben részesüljön, azaz pozitív joghatások következzenek be. A jog legyen-struktúrája egyik esetben egy negatívum, másik esetben egy pozitívum beállásának kilátásba helyezésével (s a joggyakorlatban általában megvalósulásával) készíti a jogalanyt a jogban tételezett cél elérésére. Míg tehát az első esetben a jogban megfogalmazott cél *realizálásához* semmiféle jogkövetkezmény nem fűződik, addig a második esetben a jogban tételezett cél *realizálását* pozitív joghatás követi. Ezzel szemben a jogban előírt cél *nem* realizálódása egyfelől azzal jár, hogy a jogalany hátrányos helyzetbe kerül; másfelől pedig azzal, hogy nem következnek be joghatások. Egykönnyen belátható, milyen jelentős különbség van a jog legyen-struktúrájának jellegében, erejében, késztetésében, amikor a jogban tételezett cél realizálódása egyszer változatlansággal, másszor pozitív irányú változással, illetve nem realizálódása az egyik relációban negatív változással, a másikkban pedig változatlansággal társul. Ha a jog legyen-struktúrája valamiféle pozitívum kilátásba helyezésével készítet a jogi cél elérésére, akkor a jogalany *legrosszabb* esetben változatlan helyzetben, pozícióban marad. Amikor viszont a jog legyen jellegét valamiféle negatívum kilátásba helyezett bekövetkezése alapozza meg, akkor a jogalany *legjobb* esetben viszonyainak, helyzetének változatlanságát élvezzi. A meglévő, a fennálló megőrzése, megtartása érdekében tehát a jog egyfelől tételezett céljának megvalósítását várja el, másfelől viszont az sem zavarja, ha célja nem valósul meg. A jog legyen-struktúrájában mutatkozó jelentős eltérést a legpregnansabban a jognak a meglévőhöz, a fennállóhoz

⁷⁶ Lenin: *Válogatott művek*. II. kötet, Budapest 1948—49. 237. p.

⁷⁷ Kelsen: *Allgemeine Theorie der Normen*. Wien 1979. 2—3. p.

való ez a viszonya határozza meg: mindkét esetben a fennálló megőrzéséről van szó, de ahhoz eltérő utak vezetnek. Az egyik út rögzös, csak akkor visz a meglévő fenntartásához, ha a jogalany megvalósítja a jog célját, ehhez tehát el *kell* érní a jogban tétélezett célt; a másik út sima, hiszen a jogalanynak a jog szerint semmit sem *kell* tennie, ha meg van elégedve a fennálló helyzettel. Ha pedig a jog címzettje el akar szakadni az adottól, azon változtatni akar, akkor a jogi legyen ezt egyfelől azzal próbálja meggátolni, hogy a jogalanyt a jelenleginél hátrányosabb (nem pedig mint a jogalany — nyilvánvalóan — akarta, előnyösebb) helyzetbe hozza, másfelől viszont azzal kívánja bátorítani és elősegíteni, hogy a jog célját megvalósító előnyökkel honorálja. Az elmondottakból talán kitűnik, milyen jelentős eltérések lehetnek a jog legyen-struktúrájában s a benne megnyilvánuló *kell*, legyen erejében, súlyában, jellegében attól függően, hogy a jog céljának elérését pozitív vagy negatív joghatások kilátásba helyezésével kívánja-e biztosítani.

E fejtegetésekkel szinte észrevétlenül mintegy már át is siklottunk annak a jogi jelenségnek a vizsgálatára, amelyben a jognak ez a legyen jellege, e legyen-struktúra érintett kettőssége a legpregnansabban megnyilvánul. Aligha árulunk el vele titkot, amikor e jogi jelenséget megnevezzük: a *jogszabályról*, a *jogi normáról* van szó. A jogi normák legyen-struktúrájának, sajátos belső felépítésének alaposabb vizsgálatából kiderül, hogy a jog legyen-struktúrájának tárgyalt kettőssége a jogi normában sajátos módon, a jogi normák két fő fajtájának elkülönülésében konkrétan kifejeződik. A jogi normák e két nagy csoportja, amelynek alapját végül is a jog legyen-struktúrájának vázolt kettőssége jelenti: a *tiltó* és a *megengedő* jogi normák. Hogy a tiltó és megengedő jogszabályok jellege, természete világossá váljék, a jogi norma két lényeges mozzanatának, diszpozíciójának (parancsoló, tiltó, megengedő) és jogkövetkezményének (joghatási szankció) konkrét kapcsolatát kell felmutatni. Mint az a jogi normák struktúrájának, belső felépítésének megvilágítására irányuló részletesebb vizsgálódásainkból kiderült,⁷⁸ mind a parancsoló, mind a tiltó diszpozíciójú jogi normák jellemző sajátossága, hogy a jogkövetkezményt *közvetve* az váltja ki, hogy a tiltó vagy parancsoló rendelkezést *megsértik*, az *nem* realizálódik. Ezért a jogkövetkezmény jellege *negatív*: szankció. Logikailag elképzelhető, sőt olykor egyes jogi szabályozásokban található ugyan olyan tiltó vagy parancsoló módon megfogalmazott diszpozíció, amelynek realizálódása *közvetlenül pozitív* jogkövetkezményt, joghatást vált ki, anélkül, hogy a tiltó vagy parancsoló rendelkezés megsértését szankcióval sújtának s így indirekt jogkövetkezmény-nyel is járna; az ilyen tiltó vagy parancsoló diszpozíciójú jogszabály azonban lényegében semmiben sem tér el a *megengedő* rendelkezést tartalmazó jogszabálytól, amely ugyancsak *közvetlenül pozitív* jogkövetkezményt, joghatást fűz a megengedett emberi magatartás megvalósulásához. Az ilyen jogi norma parancsoló vagy tiltó rendelkezésének nem realizálódása ugyanis ugyanazzal a következménnyel jár, mint ha a jogszabály megengedő diszpozíciója nem valósul meg, nevezetesen a kilátásba helyezett *pozitív* jogkövetkezmény *elmaradásával*. Ezért ha a jogszabály diszpozícióját mint annak lényeges elemét a jogi norma sajátos belső, teleologikus-normatív struktúrája alapján vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a jogi normáknak lényegében *kétféle diszpozíciója* különböztethető meg: a *tiltó* és a *megengedő* rendelkezések. Ennek a distinkciónak a kritériuma: a jogkövetkezmények beállításának *közvetlensége* vagy

⁷⁸ Peschka: *A jogszabályok elmélete*. 63—90. stb. p.

közvetettsége. Minthogy mind a tiltó, mind az úgynevezett parancsoló diszpozíciójú jogszabályok megkülönböztető lényegi sajátossága az, hogy a jogi normában teleologikusan tételezett emberi magatartást *közvetve* azzal kívánja elérni, hogy a tiltó vagy parancsoló rendelkezés *nem* realizálódását *szankcionálja*, azaz a célzott emberi magatartással ellentétes emberi magatartást joghátránnyal sújtja, valójában mindkét rendelkezés tiltó, hiszen a megparancsolt emberi magatartáshoz éppúgy a vele ellentétes magatartástól való visszatartáson, annak szankcionálásán keresztül vezet az út, mint a tiltott emberi magatartás nem realizálásához, annak szankcionált megvalósítása közvetítésével. Ezzel szemben azok a jogszabályok, amelyek diszpozíciójának nem realizálódása csak azzal a következménnyel jár, hogy *közvetlenül elmarad* a megvalósulás kilátásba helyezett *pozitív* jogkövetkezménye, joghatása, lényegében *megengedő* jogi normák, még ha diszpozíciójuk tiltó vagy parancsoló módon van is megfogalmazva. Az ilyen tiltó és parancsoló jogszabályok esetében ugyanis a jogi norma által teleologikusan tételezett emberi magatartás kiváltását *közvetlenül* érik el, hogy a parancsolt, illetve a tiltott emberi magatartás megvalósulásához, illetve nem realizálódásához *pozitív* jogkövetkezmény, joghatás járul, akárcsak az egyéb *megengedő* diszpozíciójú jogszabályoknál. Itt tehát a jogszabály a teleologikusan tételezett emberi magatartáshoz nem a vele ellentétes magatartás szankcionálásával, hanem a célzott magatartás megvalósulásához közvetlenül fűzött jogkövetkezménnyel, joghatással jut el. Az ilyen jogszabály — legyen diszpozíciója akár tiltó, akár parancsoló vagy megengedő formában fogalmazva — a teleologikusan tételezett emberi magatartást a diszpozíció megvalósulásához *közvetlenül* kapcsolódó *pozitív* jogkövetkezménnyel, joghatással, vagy a rendelkezés nem realizálódásakor a *pozitív* jogkövetkezmény, joghatás *közvetlen* elmaradásával kívánja előidézni. Egy mondatban összefoglalva e jogszabálytani tételt: míg a *tiltó* jogszabály diszpozíciója *nem* realizálódásához fűz *szankciót*, addig a megengedő jogi norma rendelkezése *megvalósulását* kapcsolja össze *pozitív* jogkövetkezménnyel, joghatással.

A jog legyen-struktúrájának felvillantott kettőssége, valamint ennek a tiltó és a megengedő jogi normák két nagy csoportjában konkretizálódása — magától értetődően — a *jogviszonyok*, az *alanyi jogosultságok és kötelezettségek* világában is érezteti hatását. Ha meggondoljuk, hogy a jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek a jogi tények konkretizáló közrehatásával a jogi normák alapján jönnek létre, voltaképpen nem mások, mint a jogi normák konkretizálódásai, akkor még csak halvány kétség sem merülhet fel abban a tekintetben, hogy a legyen-struktúrájának a jogban általában, jelesül pedig a jogi normában megnyilvánuló *kettőssége* a jogviszonyokban is kifejeződik. A jogviszony mint sajátos ideológiai-társadalmi viszony lényegében konkrét alanyi jogosultságok és kötelezettségek komplexusa. A jog legyen-struktúrájáról, valamint a tiltó és megengedő jogi normákról elmondottak fényében nem jelenthet különösebb nehézséget az alanyi jogosultság és kötelezettség lényegének, természetének megvilágítása. Kézenfekvő, hogy e két meglehetősen elasztikus és nehezen megragadható jogi kategóriát azokból a strukturális sajátosságokból kell levezetni, amelyekre a jogról általában és a jogi normákról különösen szólva, felhívtuk a figyelmet. Talán nem állunk távol az igazságtól, amikor azt állítjuk, hogy az alanyi jogosultság és kötelezettség a legyen-struktúra, valamint a tiltó és a megengedő jogi normák feltárt *kettős jellegének a jogviszonyok világában megnyilvánulása*. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a jogi

kötelezettség ahhoz a legyen-struktúrához kötődik, amely a tiltó jogi normák szerkezetében, a tiltó jogi norma diszpozíciójának és jogkövetkezményének összefüggésében fejeződik ki. Az alanyi jogosultság viszont a megengedő jogi normák legyen-struktúrájából, abból a kapcsolatból fakad, amely a megengedő jogi norma diszpozíciója és jogkövetkezménye között áll fenn.

Ez egykönnyen belátható, ha nyomon követjük a tiltó, illetve a megengedő jogi normáknak a jogviszonyokban konkretizálódását. Kezdjük a — talán — kevésbé problematikussal, a tiltó jogszabályok jogviszonyokban konkretizálódásával. A tiltó jogi norma — mint arról szó volt — a tiltó diszpozíció nem realizálódásához, tehát közvetve fűz negatív jogkövetkezményt, más szóval szankciót. A jogszabályban megfogalmazott tiltásnak valamely jogi tény következtében meghatározott személyre vagy személyekre konkretizálódása annyit jelent, hogy a konkrét jogalanynak valamit tennie vagy valaminek tevésétől tartózkodnia *kell*, mert ha nem így jár el, akkor negatív jogkövetkezmény, joghátrány, szankció éri. Mindkét esetben — mint láttuk — a jogkövetkezmény negatív jellegéről s beállításának közvetettségéről, arról van szó, hogy a szankciót a diszpozíció tagadása, nem realizálása váltja ki. A jogviszony konkrét jogalanyának szubjektumában az így parancsolt vagy tiltott magatartás a kilátásba helyezett szankció nyomására konkrét jogi kötelezettségként jelenik meg. Az olyan legyen-struktúra tehát, amelyben a mesterségesen, művi úton előlegezett kauzális sor végén okozatként *negatív* jogkövetkezmény, joghátrány áll, s ez a tiltó jogi norma teleologikus-normatív struktúrája szerint *közvetetten* következik be, a jogviszonyok világában konkrét *jogi kötelezettséget* alapoz meg. A konkrét jogi kötelezettség egy olyan legyen, amelynek megvalósulását államilag érvényesítendő szankció biztosítja.

Jóllehet ugyancsak a jog legyen-struktúrájából, valamint a jogi normából fakad, a jogviszonyokban megjelenő *alanyi jogosultság* lényegében eltér a jogi kötelezettségtől. Az alanyi jogosultság ugyanis annak a jogi legyen-struktúrának a jogviszonyokban való konkretizálódása, amelyben *pozitív* jogkövetkezmény, azaz joghatás zárja az eszmeileg előlegezett, művi kauzális sort. Mi több, a jogi normák világában ez a legyen-struktúra olyképpen jelenik meg, hogy a pozitív jogkövetkezmény a diszpozíció megvalósulásához *közvetlenül* fűződik, ami a jogviszony alanyának tudatában akként fejeződik ki, hogy amennyiben a kilátásba helyezett joghatást el kívánja érni, valamint tennie, vagy valaminek tevésétől tartózkodnia *kell*, de ha a pozitív jogkövetkezmény elmaradása számára közömbös, a jogi norma diszpozíciójának meg nem valósítása csupán azzal jár, hogy *jogi szempontból nem történik semmi*. Az alanyi jogosultság, akárcsak a jogi kötelezettség a jogalany számára alternatívaként jelenik meg: míg a jogi kötelezettség esetében azonban a diszpozíció nem realizálódásának, mint alternatívának a választása jogi szankciókkal jár, s — mint arról szó volt — a jogalany tudatában ezért olyan konkrét legyenként jelenik meg, amelynek megvalósulását állami szankció garantálja; addig az alanyi jogosultságnál is alternatívaként áll a jogi normában megfogalmazott legyen, de ennek a legyennek a meg nem valósulása semmiféle jogkövetkezménnyel nem jár, és a jogalanyt a realizálásra csupán pozitív jogkövetkezmények készítetik. Ilyeténképpen jól érzékelhető a kétféle legyen-struktúrának, illetve a kétféle jogi normának (tiltó és megengedő) az alanyi jogosultság és kötelezettség kettősségében konkretizálódása. A jogviszonyok világában tehát a kétféle legyen-struktúra az alanyi jogosultságban és kötelezettségben mintegy a jogi

normák kettősségéhez (megengedő, tiltó jogi normák) hasonulva, egyfelől jogi legyenként, kellként konkretizálódik, másfelől pedig *jogi lehetőségként*, jogilag megengedettként. Az alanyi jogosultságban kifejeződő és konkretizált lehetőség *jogi* jellegét nem véletlenül hangsúlyoztuk. Az alanyi jogosultság esetében ugyanis nem egyszerűen lehetőségről, hanem olyan lehetőségről van szó, amelynek megvalósítását a jog kívánja, amelynek realizálására a jog készlet, s ezt azzal a legyen-struktúrával fejezi ki, amelyben a lehetőség realizálása pozitív joghatással jár. Az a lehetőség, aminek valóra váltásához semmiféle jogkövetkezmény nem fűződik, nem tekinthető jogi lehetőségnek, hanem csupán a jog világán kívül felmerülő lehetőségnek. Éppen a *lehetőségnek* a jog világát jellemző *legyen*-struktúrában *sajátos* (közvetlenség, pozitivitás) megjelenése teszi azt *jogivá*, valamint az az el nem hanyagolható körülmény, hogy ez a jogi legyen-struktúrában megjelenő *lehetőség* mindenkor valamiféle olyan legyen-struktúrával korrelációban jelenik meg, amelynek értelmében mások részéről olyan magatartást *kell* kifejtteni, ami ezt a lehetőséget jogilag alátámasztja, biztosítja. Röviden az alanyi jogosultságok és kötelezettségek korrelációjáról, komplexusáról van szó. S a lehetőségnek ez a jogivá válása egyúttal a lehetőséget *átalakítja*, s a legyen-struktúrába illetve a *jogi legyen sajátos változatává minősíti*. Ez fejeződik ki a jogviszonyok világában alanyi jogosultságként, szemben a jogi legyen zordabb, szigorított, keményebb fajtájával (közvetlenség, szankció), az alanyi jogi kötelezettséggel.

8. ÉRVÉNYESSÉG

A jognak az a kategóriája és sajátossága, amely — kétségtelenül — teleologikus-normatív struktúrájához szinte elválaszthatatlanul kapcsolódik: *érvényessége*. A jog legyen-jellegének és érvényességének megkülönböztetését az magyarázza, hogy míg a teleologikus-normatív struktúra, a legyen-jelleg a jognak elvontan formális mozzanata, amelynek igazi értelme és jelentése döntően a jog belső felépítésében, alapvetően a jogalkotói aspektusból mutatkozik meg, addig a jog érvényessége ennek az elvont legyennek mindenkor konkrét megnyilvánulása, meghatározott társadalmi tartalomnak a teleologikus-normatív struktúrában való konkrét megjelenése, amelynek értelme és jelentése döntően a külső szemléletben, a jog címzettjei, a jogkövetők, a jogsértők és a jogalkalmazók aspektusából tárul fel. A filozófia nyelvén fogalmazva: az érvényesség a legyen specifikus modalitása. Arról van szó, hogy a jog érvényessége mindenkor a jogi jelenségek konkrét létezéséhez, megjelenéséhez, éppígylétéhez kötött. A jog érvényessége a jog konkrét tartalmának és teleologikus-normatív struktúrájának, illetve ezek kölcsönös konkrét kapcsolatának a megnyilvánulása. A jog érvényessége nem elvont legyen, hanem a teleologikus-normatív struktúrában megszervezett konkrét társadalmi tartalomnak a sajátos létmódja, sajátos egzisztenciája, sajátos létezési formája. Ahhoz, hogy a jog érvényességéről szóljunk, nem elegendő sem a teleologikus normatív szerkezet, sem a konkrét társadalmi tartalom önmagában, hanem az szükséges, hogy e két mozzanat együttesen hozza létre, váltsa ki azt a sajátosságot, azt a specifikus vonást, hogy a jog a társadalomban követendőként, alkalmazandóként, megvalósítandóként jelenik meg.

A jog érvényességének sajátossága aligha tárható fel annak figyelembevétele nélkül,

amit korábban a jog mint társadalomontológiai komplexus belső rétegezetttségéről mondtunk. Magától értetődő, hogy a jog érvényessége másként jelentkezik a jogszabályok, a jogi normák, mint a jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek, a bírói ítéletek, szerződések, államigazgatási határozatok világában. Mindenekelőtt a jogi normák érvényességét vesszük közelebből szemügyre. A jogi norma érvényességének megkülönböztető, kategoriális sajátossága — mint arra korábban más helyütt már rámutattunk⁷⁹ — *általánossága*. Az általánosság kategoriális túlsúlyát a jogi normában mélyen fekvő társadalmi folyamatok határozzák meg. Marxnak arra a fontos megállapítására kell emlékeztetni, amely szerint „Minden új osztály . . . amely egy előtte uralkodó osztály helyébe lép, kényszerül márcsak azért is, hogy célját keresztülvigye, a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként feltüntetni, vagyis eszmeileg kifejtve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül ésszerű, általános érvényű gondolatokat.”⁸⁰ Ez a társadalmi törvényszerűség a jogi norma lényegi sajátosságaként szilárdul meg. Arról van ugyanis szó, hogy míg az ideológia általánossága — Marx szerint⁸¹ — azon alapul, hogy az új „forradalmasító” osztálynak „kezdetben érdeke még valóban inkább összefügg valamennyi többi, nem uralkodó osztály közösségi érdekével . . . mert az eddigi viszonyok nyomása alatt még nem fejlődhetett ki egy különös osztály különös érdekeként” és így „nem mint osztály, hanem az egész társadalom képviselője lép fel”, addig a jogi norma érvényességének általánosságát lényegében az a társadalmi szükséglet határozza meg, amely már az osztályérdek és az osztálytársadalmi érdek ezen egybeesésének megbomlását fejezi ki. Jóllehet, a forradalmasító osztálynak, mint új, különös, uralkodó osztálynak különös érdeke kialakult és nyilvánvalóvá vált már, ezt a különös társadalmi (osztály-) tartalmat a társadalmi status quo fenntartása és a társadalmi viszonyok rendezése érdekében a jogi norma változatlanul mint társadalmi általánosságot mondja ki általános érvényességgel. Az általánosság kategoriális uralmát a jogi normában tehát paradox módon tartalma különösségének társadalmi mozzanata határozza meg. A jogszabály különös társadalmi tartalmát általánosoként reprezentálja. Társadalmi feladata és rendeltetése éppen arra irányul, hogy a különös tartalmat a társadalmi totalitás valóságos általánosságává tegye. Ennek érdekében a társadalmi különöst általánosoként tünteti fel. A társadalmi tartalom különösségének a jogi normában általánosoként megjelenését pedig éppen a jogszabály érvényessége, illetve ennek az érvényességnek az általánossága fejezi ki.

Miben mutatkozik meg a jogi norma érvényességének *általánossága*, illetve az érvényesség általánosságának az egész jogi normára kiterjedő uralma és fennhatósága? A jogszabályi tartalom különösségének és a jogi norma teleologikus-normatív struktúrája általánosságának kapcsolatát szem előtt tartva, mindenekelőtt abban, ahogyan a túlnyomóan a különösség szintjén kifejeződő tartalom és típusok a legyen-struktúra általánosságának alárendelődnek. A társadalmi tartalom jogi egyneműsítése, sajátos jogi kategóriákba sűrítése és jogi meghatározásokban való kifejezése — mint arról korábban szó volt — már önmagában általánosítást és absztrakciót

⁷⁹ Ld.: Peschka: *I. m.* 180—185. p.

⁸⁰ Marx—Engels: *Művei*. 3. kötet, 46—47. p.

⁸¹ *Uo.* 47. p.

feltételez, amit röviden akképpen fogalmazhatunk meg, hogy a jogi norma tartalma az általánosság felé orientált különösséget reprezentálja. Mindez a jogi norma totalitásának érvényességében egészen pregnánsan jelenik meg a jogszabály ama Marx által kiemelt sajátosságában, hogy „a jog, természeténél fogva, csak egyenlő mérték alkalmazásában állhat . . .”⁸² A jogi norma a társadalomban olyan mértékként jelenik meg, amely mindenkor és minden helyzet számára egyenlő. Ez — mint arra Marx felhívja a figyelmet⁸³ — eleve már bizonyos elvonatkoztatást feltételez, azt, hogy a személyeket és a társadalmi helyzeteket „egységes szempontból, csak egy meghatározott oldalról”, például az egyéneket csak mint munkásokat tekintsék. A jogszabályt általában véve ez annyit jelent, hogy a jogi norma mint egyenlő mérték a társadalom tagjaiban pusztán jogalanyokat lát és láttat, akikre ez a mérték minden megkülönböztetés nélkül vonatkoztatandó, azaz érvényes. De nemcsak a személyeket, a jogi norma alanyait, hanem a jogszabály egyéb említett tartalmi mozzanatait (eset, tényállás, magatartás stb.) illetően sem más a helyzet. Bármennyire is a különösség szintjén mint típusok és tipikus elemek legyenek ezek a jogszabály tartalmában megfogalmazva, amint „egyenlő mértékként” jelennek meg, alárendelődnek az „egyenlőség” általánosságának. Amikor Marx arról beszél, hogy a jog mint „egyenlő mérték” nem ismer el osztálykülönbségeket,⁸⁴ akkor a jogi norma általánosságát, azt is aláhúzza, hogy a jogszabály eltekintve az osztály- és egyéb különbségektől, mindenkire és a jogszabályban megfogalmazott minden helyzetre, magatartásra nézve egyformán érvényes. A jogszabály tartalmi egyneműsége és egyenlő mértékként megjelenése a jogi norma érvényességének általánosságát azáltal hozza létre, hogy a jogi norma különös és tipikus tartalma alá tartozó minden esetet, magatartást kivétel nélkül a jogi norma érvényessége alá von, a jogszabályi érvényesség általánossága alá sorol be. A különféle egyedi esetek, helyzetek és magatartások, amennyiben a jogszabályi tartalom típusába sorolhatók, egyformán és egyenlő mértékkel, a jogi norma rendelkezésével mérendők, ítélendők meg, azaz rájuk a jogi norma általában irányadó, kötelező és érvényes. Ezt a struktúrát — mint arra Lukács György rámutat⁸⁵ — „nem módosítja lényegesen, hogy sok esetben ehhez szükségképpen differenciáló helyesbítések járulnak, mert a beosztásokat, mellérendeléseket stb. meghatározó kiegészítésekre szintén ugyanaz a besoroló általánosság jellemző”.

A jogi norma érvényességének általánosságát és azt, hogy a jogi norma tartalmi kategóriái szükségképpen az általánosságnak rendelődnek alá, alátámasztja és erősíti az állami kényszernek, illetve lehetőségének az általánossága is. Az állami kényszer és fenyegetettség, illetve ennek általánossága a jogi normában szintén sajátosan fejeződik ki, abban az elemében, amit általában jogkövetkezménynek (joghatásnak és szankciónak) nevezünk. Ami a jogszabály érvényességének általánosságát ebben a vonatkozásban kiemeli, az, hogy a jogi norma jogkövetkezményi eleme (joghatás és szankció) szükséges esetben állami segítséggel, állami kényszer hatására általában megvalósul. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy az állami kényszerítő gépezet — a jogi norma érvényességét megalapozandó — a jogi norma realizálódása

⁸² Marx: *A góthai program kritikája*. Budapest 1953. 13. p.

⁸³ *Uo.*

⁸⁴ *Uo.*

⁸⁵ Lukács: *I. m.* II. kötet, 213. p.

során nem jön minden esetben működésbe, hogy a jogi norma érvényességének általánosságát pusztán az állami kényszer lehetőségének, kilátásba helyezésének általánossága erősíti.

Végül a jogi norma érvényességének általánosságát illetően arra kell felhívni a figyelmet, hogy a jogi norma érvényességének általánossága a legkevésbé sem jelenti azt, hogy minden jogszabály érvényessége egyforma szinten és mértékben általános. A jogi normák érvényessége általánosságának terjedelme, mozgási iránya, szintje jelentősen eltérhet egymástól, egészen odáig, hogy a jogi norma érvényessége a különösség jellegét ölti magára. Gondoljunk csak a jogforrási hierarchia különböző fokain megjelenő és elhelyezkedő jogszabályokra, és arra, hogy ezek hol az egész társadalomra, hol annak csak bizonyos csoportjaira, rétegeire (például meghatározott korú, foglalkozású, nemzetiségű stb. személyekre) vonatkoznak, hol mindenkori érvénnyel, hol csupán meghatározott időtartamú érvényességgel.

A jogi norma érvényességétől jelentősen eltérő képet mutat azoknak a jogi jelenségeknek az érvényessége, amelyek a jognak másik társadalomontológiai rétegében, a jogviszonyok tarka világában találhatóak. Ez a különözöség alapvetően éppen abban mutatkozik meg, és jelenti a jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek, a bírói ítéletek, államigazgatási határozatok, szerződések stb. érvényességének sajátosságát, hogy ezek érvényessége nem általános, hanem döntően az *egyediség*, illetve a *különösség* terében helyezkedik el. A jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek, az ezeket létrehozó, illetve objektíváló említett jogi tények érvényességének egyedisége a jogviszonyoknak abból a — korábban tárgyalt — jellemző vonásából fakad, amit a jogviszonyok *konkrétságaként* jelöltünk meg. Lényegében a jogi jelenségeknek arról a köréről van szó, amelyet Kelsen „individuális jogi normáknak” nevez. Jóllehet — mint arra más helyütt rámutattunk⁸⁶ — ezeket a jogi jelenségeket a legkevésbé sem tekintjük normáknak, mert az általánosságot, az általános érvényességet a jogszabály differentia specificájának tartjuk, s Bodenheimer megállapításával értünk egyet, miszerint az individuális jogi norma „*contradictio in adiecto*”,⁸⁷ az tagadhatatlan, hogy valóban léteznek olyan jogi jelenségek, amelyek csak konkrét, egyedi, individuális érvényességgel rendelkeznek. Ilyeneknek minősíti Kelsen a bírói ítéletet éppúgy, mint a szerződést, mondván „Az ún. bírói 'ítélet' . . . norma, és pedig *individuális, érvényességében a konkrét esetre korlátozott norma* . . .”⁸⁸ Az a korábban bőven tárgyalt tény ugyanis, hogy a jogviszonyok mindenkor a jogi normák konkretizációi, hogy a jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek mindig egy konkrét jogi tény hatására, konkrét személyek, jogalanyok között jönnek létre, nemcsak a jogviszony, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek, illetve az ezeket objektíváló bírói ítélet, szerződés tartalmának konkrétságát és egyediségét eredményezi, hanem érvényességüket is. A jogviszonyok tartalmát kifejező alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket, illetve ezek objektívációit (bírói ítélet, szerződés stb.) általában az jellemzi, hogy csak a bennük nevesített, megjelölt személyekre nézve érvényesek, csak a konkrét individuumok számára kell, illetve lehetséges, csak számukra kötelező, illetve jogilag megengedett az alanyi jogosultságok és kötelezettsé-

⁸⁶ Peschka: *I. m.* 182—183. p.

⁸⁷ Bodenheimer, E.: *Jurisprudence*. Harvard 1962. 169. p.

⁸⁸ Kelsen: *Reine Rechtslehre*. Wien 1960. 20. p. (kiemelés tőlem — P. V.)

gek tartalmának realizálása. A jognak a jogviszonyok rétegében elhelyezkedő jelenségei az adott esetben, az adott szituációra, a konkrét személyekre és magatartásaikra nézve érvényesek. Immáron nem arról van szó, mint a jogi normák érvényességénél, hogy a legyen-struktúrában megszervezett társadalmi tartalom mindenkire, vagy legalábbis a meghatározott társadalmi csoportokra, rétegekre általában kiterjed, hanem csupán arról, hogy az adott, konkrét helyzetben, kapcsolatban és szituációban lévő konkrét egyedi személyekre mint a jogviszony alanyaira. Az alanyi jogosultságok és kötelezettségek meghatározott, konkrét individuumokat illetnek, s nem vonatkoznak mindenkire általában, mint a jogi norma előírásai.

A jogviszonyok tartalmát jelentő alanyi jogosultságok és kötelezettségek, illetve ezeket objektíváló jogi tények (bírói ítélet, szerződés stb.) érvényességének egyediségét mutatja továbbá az is, hogy ezt az érvényességet az állami kényszer és fenyegetés is konkrétan erősíti és támogatja. Az alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket mindenkor konkrét, egyedi, állami szervek, fórumok által történő kikényszerítés és érvényesítés konkrét lehetősége biztosítja. Ez nyilvánul meg abban, hogy a jogosultságoknak és a kötelezettségeknek akár realizálását, akár megsértését mindig konkretizált jogkövetkezmények, joghatások és szankciók kísérik, melyek az egyedi jogviszonyok konkrét tartalmához kapcsolódnak.

A jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek érvényességéről elmondottakat még egy további pontosító megállapítással kell kiegészíteni. Nevezetesen azzal, hogy a jogviszonyok tartalmát kitevő alanyi jogosultságok és kötelezettségek érvényessége nem mindig, hanem csak általában egyedi, amit korábban azzal jeleztünk, miszerint lehetséges, hogy az alanyi jogosultságok és kötelezettségek érvényessége *különös* jellegű. A jogviszony tartalmát jelentő alanyi jogosultságok és kötelezettségek érvényességének jellege ugyanis eltérő lehet attól függően, hogy milyen szerkezetű jogviszonyokban jelennek meg. Az ún. relatív szerkezetű jogviszonyok esetében, tehát akkor, amikor a jogosulti, illetve a kötelezett pozícióban konkrétan meghatározott, nevesített személyek szerepelnek, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek érvényességének konkrétsága és egyedisége nyilvánvaló. Eltérő a helyzet az ún. abszolút szerkezetű jogviszonyokban, ahol is csak a jogosultság alanya van személy szerint konkrétan meghatározva, míg a kötelezettek mindazok, akiknek a jogviszony tartalmát jelentő alanyi jogosultságot tiszteletben tartani, azaz zavarásától, megsértésétől tartózkodniuk kell, mert ebben a jogviszonyban a kötelezettség alanyaként mindenki van megjelölve. Az abszolút szerkezetű jogviszony kötelezettjeinek ez a — kétségkívül — szélesebb, mondhatni, általános köre könnyen azt a látszatot teremti, mintha ekkor az alanyi kötelezettség érvényessége általános lenne. Valójában azonban nem ez a helyzet. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni azt a jelentős körülményt, hogy az abszolút szerkezetű jogviszonyok is valamelyik konkrét jogi tény hatására jönnek létre, mely jogi tény a jogi norma tartalmát alanyi jogosultságokban és kötelezettségekben konkretizálja. Kétségtelen, hogy ekkor konkrét egyediségében csak az alanyi jogosultság, illetve alanya van megjelölve, ám a kötelezettek általános jellegű meghatározottságát jelentősen befolyásolja és korlátozza az a körülmény, hogy a kötelezettek nem általában kötelesek bizonyos alanyi jogosultságokat tiszteletben tartani, hanem a jogviszony másik pólusát jelentő, konkrétan meghatározott individuum alanyi jogainak megsértésétől kötelesek tartózkodni. Ilyenformán a

jogviszony alanyi jogosultjának és alanyi jogának konkrét, egyedi érvénye a kötelezettek körének is bizonyos konkrétságot kölcsönöz. Hiszen végül is csak azok válnak konkrét kötelezettek, akik a jogviszony tartalmát jelentő alanyi jogosultsággal valamilyen módon érintkezésbe kerülnek. Ezeknek a személyeknek a köre a jogviszonyban — kétségekívül — általában van meghatározva. De egyfelől a jogosult, illetve az alanyi jog konkrét egyedisége, illetve egyedi érvényessége; másfelől az alanyi kötelezettségnek erre való konkrét vonatkoztatottsága, illetve az, hogy csak a kötelezettek megjelölése általános, arra a konklúzióra vezet, hogy az ún. abszolút szerkezetű jogviszonyokban az alanyi jogosultság érvényessége egyedi, míg a jogi kötelezettség érvényessége inkább a különösség szintjén helyezkedik el, mert megjelölésének általánosságát a jogosult és a jogosultság egyedisége konkretizálja.

Mi alapozza meg a jognak mint társadalmi objektivációnak az érvényességét? Mi a jog érvényességének alapja? A jog döntő mozzanatát, amely érvényességét is alapvetően meghatározza, abban látjuk, hogy a jog tartalmában hogyan fejezi ki és tükrözi vissza az adott, konkrét társadalmi-termelési viszonyokat. Marx a jog problémáját érintve állandóan hangsúlyozza a jog társadalmi-gazdasági meghatározottságát, azt, hogy a jog — ha valóban be akarja tölteni társadalmi rendeltetését — összhangban kell hogy legyen a társadalmi tényekkel és valósággal. A jog érvényességének társadalmiságát, társadalmi megalapozottságát frappánsan fejezi ki Marx, amikor a jog és a tény viszonyát a következőképpen jellemzi: „Arany és ezüst csak azért csereképesek jog szerint, mert ténylegesen azok; és azért azok ténylegesen, mert a termelés jelenlegi szervezetének szüksége van egy általános csereeszközre. A jog csak a tény hivatalos elismerése.”⁸⁹ A jognak az adott társadalmi-termelési viszonyokkal való összhangja, az a tény, hogy tartalmában kifejezi a társadalom meghatározott részének, uralkodó osztályának vagy rétegének, illetve ennél még szélesebb körnek az érdekét és akaratát, tehát, hogy van egy olyan társadalmi közeg, amely alkalmas és kész arra, hogy a társadalom egyes tagja és általánossága között a közvetítő szerepet betöltse, alapvetően meghatározza, hogy a jog az emberek társadalmi cselekvésében és viszonyaiban való realizálódásának, érvényesülésének — weberi terminológiával kifejezve⁹⁰ — társadalmi „valószínűsége”, „esélye” van. A jog érvényesség tehát végső fokon azon alapul, hogy tartalmában miként fejezi ki a konkrét társadalmi, mindenekelőtt a termelési-gazdasági viszonyokat, a társadalomban élő osztályok és rétegek, elsősorban és döntően az uralkodó osztály vagy réteg érdekeit, szükségleteit, igényeit és akaratát. A jognak ez a társadalmi megalapozottsága és beágyazottsága kölcsönzi a jogi jelenségeknek azt a sajátosságot, azt a specifikus társadalmi erőt, amit a jog érvényességének nevezünk. A jog mindenekelőtt azért érvényes, mert a benne sűrűsödő és kifejeződő társadalmi tartalom számára széles társadalmi bázist biztosít.

A termelési-társadalmi viszonyok azonban a legkevésbé sem közvetlenül és mechanikusan határozzák meg a jog érvényességét. Az a társadalmi jelenség és intézmény, amely a jog érvényességét általában és közvetlenül meghatározza — mint az már a jog legyen-jellegét érintő fejtegetésekből is kitűnt — az adott társadalom állama. A félreértések elkerülése végett nem árt megjegyezni, hogy az állam mint a jog

⁸⁹ Marx—Engels: *Művei*. 4. kötet, 1959. 107. p.

⁹⁰ Weber: *Rechtssoziologie*. Neuwied am Rhein und Berlin 1957. 72. p.

érvényességét megalapozó egyik társadalmi tényező, maga is az alapul fekvő termelési-társadalmi viszonyok által meghatározott. Ezért hangsúlyozza Marx, hogy a jog érvényességének az államra, a hatalomra alapozása nem jelent mást, mint a jog érvényességének másodlagos jellegű társadalmi jelenségekkel való meghatározását. „Ha a hatalmat fogadjuk el a jog bázisául, mint Hobbes és mások teszik, akkor a jog, törvény stb. tünetei *más* viszonyoknak, azoknak, amelyeken az államhatalom nyugszik. Az egyének anyagi léte, amely semmiképpen sem függ pusztán 'akarattuktól', termelési módjuk és az érintkezési forma, amelyek egymást kölcsönösen megszabják, ez az állam reális bázisa . . .”⁹¹ Ha az állam, az állami kényszer és fenyegetettség a jog érvényességének nem is elsődleges és kizárólagos alapja, az bizonyos, hogy a jog érvényességében az államnak jelentős szerepe van és mint ilyen különös figyelmet érdemel. Arról van szó, hogy a jog éppen azért jelenik meg érvényesként, mert normái, a szubjektív jogok és kötelezettségek, a jogviszonyok, a bírói ítéletek, a szerződések stb. azt is implicálják, hogy az adott társadalom állama, az uralkodó osztály kényszerítő gépezete mögöttük áll, realizálódásukat kényszerítő apparátusával támogatja és biztosítja. A jog érvényessége a maga közvetlenségében úgy jelenik meg és azt jelenti, hogy a jogot azért *kell* megvalósítani, mert különben címzettjei az állammal, az állami kényszerrel kerülnek szembe. A jognak érvényességet a maga közvetlenségében az állami fenyegetés kölcsönöz. Ezért jelöli meg Lenin a jog elengedhetetlen ismérveként az állami kényszer és kényszerítés lehetőségét, amikor azt hangsúlyozza: „A jog a jogszabály betartására kényszeríteni tudó szervezet nélkül semmi.”⁹² Az különösen fontos és figyelemreméltó, hogy a jogot támogató és biztosító állami kényszer és fenyegetés a jog érvényességét közvetlenül alapozza meg. A jog azért rendelkezik megjelenése pillanatától kezdve érvényességgel, voltaképpen azért létezik, mert a társadalomban a legális erőszakot és kényszert illetően monopolisztikus helyzetben lévő állam, illetve meghatározott szerve kilátásba helyezi, hogy — ha szükséges — érvényesülését állami erőszakkal is kikényszeríti. A jog érvényessége tehát közvetlenül az államra vezethető vissza. Más kérdés, hogy ennek az érvényességnek a tartóssága és szilárdsága történelmi folyamatosságában nem kizárólag az állam kényszerítő erejétől függ. A jog érvényességét történetiségében egyfelől végső fokon — mint arról szó volt — a termelési-társadalmi viszonyok, másfelől ezektől elválaszthatatlanul a jog társadalmi realizálódása, megvalósulása, érvényesülése határozza meg. Ez utóbbinak persze elengedhetetlen mozzanata az államapparátus mint társadalmi intézmény, ennek működése és kényszerítő ereje, de önmagában az állami kényszer a jog érvényességét — mint arról a továbbiakban még bőven lesz szó — történeti folyamatosságában nem képes fenntartani. Mutatis mutandis a jog érvényessége és az állami kényszer összefüggésére is áll Talleyrand szellemes megállapítása, mely szerint „mindent meg lehet csinálni szuronyokkal, csak rájuk ülni nem lehet”.

A jog érvényességének megalapozása és megalapozottsága azonban az elmondottakon túl még további közvetítettséget és közvetítéseket feltételez attól függően, hogy a jogszabály érvényességéről, vagy pedig a jogviszony, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek, illetve ezeket objektíváló egyes jogi tények érvényességéről van szó. A jogi normák érvényességének alapja — az előbbi fejtegetések fényében — nyilvánva-

⁹¹ Marx—Engels: *Művei*. 3. kötet, 317. p.

⁹² Lenin: *I. m.* 2. kötet, 237. p.

lóan végső fokon az általuk kifejezett termelési-társadalmi viszonyok, valamint a jogszabály kikényszerítésére szolgáló állam. Mindezt a jogszabály érvényességét megalapozóan közvetíti az a tény is, hogy a jogi norma meghatározott érvényes jogrendszerhez tartozik, ennek részeként jelenik meg. Ez az összefüggés a jogi norma érvényessége és az állami kényszer viszonyának sajátos jogi megnyilvánulása. Erre hívja fel a figyelmet Larenz is, amikor hangsúlyozza, hogy a jogi norma érvényessége csak a pozitív jogrendszer keretében érvényes: a jogi norma „csak addig érvényes, amíg a pozitív jogrendszer értelemszerű struktúrájába beilleszkedik, és annak egészében részesedik”.⁹³ A jogrendszer érvényessége minden egyes jogi normájának érvényességére kisugárzik; az a tény, hogy egy jogi norma olyan jogrendszernek része, amely egészében érvényes, amelynek normái általában érvényesek, a konkrét jogszabály érvényességét is közvetlenül befolyásolja. Ha azt a jogi álláspontot nem osztjuk is, amely szerint a jogi norma érvényessége kizárólag a jogrendszer funkciója,⁹⁴ az sem kétséges, hogy az érvényes jogrendszerhez tartozás a maga közvetlenségében még az olyan jogi normák érvényességét is fenntartja, amelyek huzamos időn keresztül nem-érvényesülésük folytán látszólag már nem érvényesek. Az érvényes jogrendszer részeként ugyanis a hosszabb időn keresztül nem hatásos jogszabálynak is megmarad az az esélye és lehetősége, hogy a benne feltételként megfogalmazott szituáció esetén kövessék vagy alkalmazzák, röviden — érvényesítsék. A jogrendszernek ezt a sajátosságát fejezi ki Geiger, amikor a jogi norma érvényességével összefüggésben aláhúzza, hogy a jogrendszer „struktúrájánál fogva lebegésben tartja magát”.⁹⁵ Nem véletlenül hangsúlyoztuk azonban, hogy a jogi norma érvényességét illetően csak az *érvényes* jogrendszerhez tartozásnak van jelentősége. Abban a pillanatban, ha a jogrendszer érvényessége megszűnik, a jogi norma pusztán azért, mert ennek a jogrendszernek eleme, nem érvényes többé. Ezért azok a jogi normák, amelyek kizárólag már érvényben nem lévő jogrendszer részeként léteznek, nem érvényesek, még akkor sem, ha valaki szubjektíve érvényesként ismeri is el azokat.⁹⁶ A jogrendszer érvényességének alapja viszont kétségkívül az, hogy megfelelően fejezi ki az adott társadalom objektív szükségleteit és érdekeit. A jogi norma érvényessége alapjának ez a jogrendszer révén közvetítettsége még konkrétabb formát nyer, ha figyelmünket a jogrendszer egyik jelentős mozzanatára, jogforrásrendszerére, a jogi normáknak a jogforrási hierarchiában elhelyezkedésére irányítjuk. Akkor azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy a jogi norma érvényessége közvetlenül mindenkor egy másik jogi norma érvényességére vezethető vissza, úgy fogható fel, mint a jogforrási hierarchia felsőbb fokán álló jogszabály érvényességének konkretizációja. Ez a legkevésbé sem jelenti a Merkl—Kelsen-féle lépcsőzetes teória elfogadását, hát még hipotetikus alapszabály feltételezését, hiszen — mint arról szó volt — a jogi norma érvényességének alapját a termelési-gazdasági viszonyokban, illetve az államban látjuk. Am az sem vonható kétségbe, hogy ezek a társadalmi-politikai mozzanatok nem közvetlenül szolgálnak a jogi norma érvényességének alapjául, hanem — többek között — éppen az érvényes

⁹³ Larenz: *I. m.* 33. p.

⁹⁴ Goldschmidt, W.: *Beziehungen zwischen Ontologie und Logik in der Rechtswissenschaft. (Die ontologische Begründung des Rechts.)* Herausg. von A. Kaufmann. Bad Homburg vor der Höhe 1965. 263. p.

⁹⁵ Geiger, Th.: *Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts.* København 1947. 171. p.

⁹⁶ Hart, H. L. A.: *The Concept of Law.* Oxford 1970. 101, 247. p.

jogrendszerhez tartozás, illetve az adott jogforrási rendszerben való elhelyezkedés közvetítésével.

A jogi normák érvényességének ez a konkretizálódása folytatódik a jogforrási rendszeren kívül a jogviszonyokban, az alanyi jogok és kötelezettségek, illetve azokat objektiváló jogi jelenségek (szerződés, bírói ítélet stb.) érvényességében. Ezért a jogviszonyok tartalmát kitevő alanyi jogosultságok és kötelezettségek, illetve az ezeket objektiváló jogi tények (szerződés, bírói ítélet stb.) jogi érvényességének alapját azokban a jogi normákban leljük meg, amelyek alapján ezek a jogviszonyok létrejöttek, amelyeknek az alanyi jogosultságok és kötelezettségek a konkretizálódását jelentik. Az alanyi jogosultságok és kötelezettségek, a bírói ítéletek, a szerződések, az államigazgatási határozatok stb. jogilag csak akkor érvényesek, ha valamely érvényes jogi normára, valamely jogi norma érvényességére visszavezethetők. Ha az alanyi jogosultságoknak és kötelezettségeknek, a bírói ítéletnek vagy a szerződésnek ez a jogi normában megalapozottsága kimutathatatlan, a jogviszonyok érvényessége kétséggé válik. A jogviszonyok, az alanyi jogok és kötelezettségek s ezeket objektiváló bizonyos jogi jelenségek érvényességének a jogi normák érvényességében gyökerezése egyúttal annak a közvetlen kifejeződése, hogy a jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek, az ezeket kifejező objektívációk a jogrendszer szerves részei. Érvényességük tehát közvetve a jogi normákon keresztül a jogrendszerhez kapcsolódik.

Mindaddig a jog, a jogrendszer, a jogi normák és a jogviszonyok érvényességének alapjáról volt szó, nem hagyható azonban figyelmen kívül a jognak az a jelentős társadalomontológiai mozzanata vagy funkciója sem, hogy mindenkor a valóságos társadalmi helyzetek és magatartások rendezésére irányul. Rendeltetését tehát akkor tölti be, ha előírásai, normái a jogviszonyokban konkretizálódás közvetítésével a mindennapi élet konkrét magatartásaiban és relációiban megvalósulnak. A jognak ez a realizálódása, hatásossága vagy érvényesülése — hogy a szóban forgó folyamatot a jogirodalomban kifejező szinoním terminusokat használjuk — természetesen nem maradhat hatástalan a jog érvényességét illetően. Attól függően, hogy miként alakul a jog társadalmi érvényesülése, változik, módosul, erősödik vagy gyengül, mi több, olykor meg is szűnik a jog érvényessége. A jog érvényessége — mint arról szó volt — társadalomontológiai rétegeztségében mutatkozik meg, így a jog a társadalmi gyakorlatban való érvényesülésének, realizálódásának a hatása, befolyása érvényességére is e rétegeztségnek megfelelően, eltérő módon és folyamatokban megy végbe.

Mindenekelőtt — röviden — a jogi norma társadalmi realizálódásának érvényességére való hatását, ennek a befolyásnak legfontosabb változatait érintjük.⁹⁷ Kiindulási pontunk az a találó kelsen-i megállapítás, miszerint a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti megegyezés, megfelelés „nem szabad, hogy egy bizonyos maximumot felülmúljon, sem pedig, hogy egy bizonyos minimum alá essen”.⁹⁸ Ha a jogi normát társadalmi általánossággal követik és alkalmazzák, az éppúgy a jogi norma érvényességét ássa alá és szünteti meg, mint ha társadalmi általánossággal nem érvényesül. A jogi norma érvényesülése azonban a jogszabály

⁹⁷ A problémát részletesen tárgyalja: Peschka: *A jogszabályok elmélete*. 213. p.

⁹⁸ Kelsen: *General Theory of Law and State*. Cambridge (Mass.) 1949. 119. p.

érvényességére több irányú és eltérő jellegű hatást, befolyást gyakorol. A jogi norma hatásossága, az a tény, hogy a jogszabály milyen mértékben és milyen folyamatokban realizálódik (kivétel nélkül, általában, rendszerint követik, jelentősen széles körben és az esetek nagy számában nem követik, túlnyomórészt jogalkalmazás, állami kényszer hatására érvényesül, vagy inkább önkéntes követés útján stb.), mindenekelőtt a jogi norma létezésének és érvényességének kontrollját jelenti, kiváltképpen annak jelzését, hogy az érvényes jogszabályi tartalom mennyire van összhangban az adott társadalmi-gazdasági szükségletekkel. Ha a jogi norma hatástalansága szórványos és eseti, ez a jogszabály érvényességét nem érinti, sőt — mint a kelsen-i meghatározásból kitűnt — a jogi norma érvényességének egyenesen feltétele, hogy olykor hatástalan marad. Megváltozik a helyzet, ha a jogi norma érvényesülési folyamatából az derül ki, hogy a jogszabályt társadalmilag jelentős mértékben nem követik és nem alkalmazzák, ami a jogi norma érvényességének gyengülését és csorbulását mutatja. Mi több, ha a jogi norma tartósan, társadalmi általánossággal olyképpen nem érvényesül, hogy helyette ugyancsak társadalmilag általánosan, az állami szervek gyakorlatában másik norma kerül alkalmazásra, akkor a jogi norma érvényességének megszűnésével és új jogszabályi érvényesség kialakulásával állunk szemben (például *desuetudo*). A jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti kapcsolat, az egybeesés, a megegyezés és az eltérés jellege és mértéke dönti tehát el, hogy a jogi norma érvényesülése a jogi norma érvényességét pusztán ellenőrzi, igazolja és alátámasztja, korrigálja, gyengíti és csorbítja, vagy végső fokon megszünteti, lerontja. A jogi norma érvényességének elengedhetetlen feltétele tehát, hogy a jogszabály érvényessége és érvényesülése között bizonyos fokú összhang álljon fenn. Erre hívja fel a figyelmet Kelsen, amikor megállapítja; „A jogi norma objektíve érvényesnek csak akkor tekinthető, ha az emberi magatartás, amelyet szabályoz, neki ténylegesen, legalábbis bizonyos fokig megfelel. A norma, amelyet sehol és soha nem követnek és alkalmaznak, azaz a norma, amely — mint mondani szokás — bizonyos fokig nem hatásos, nem tekinthető jogi normának. Az ún. hatásosság minimuma érvényességének feltétele. De a normának nem megfelelő magatartás lehetősége adott kell legyen”.⁹⁹ A jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti összefüggés lényegét tehát abban foglalhatjuk össze, hogy a jogi norma érvényességének feltétele, hogy a jogszabály nagyban-egészében *bizonyos társadalmi általánossággal* érvényesül. A jogi norma érvényessége vonatkozásában csak a jogszabály hatástalansága meghatározott *általánosságának*, csak annak van jelentősége, ha a jogi norma bizonyos *társadalmi általánossággal* nem érvényesül.¹⁰⁰ Mutatis mutandis, a jogi norma érvényessége és érvényesülése közötti kapcsolatra nézve is áll Schiller aforisztikus megállapítása: „A parancsolót csak az engedelmessé teszti naggyá.”

Érvényesség és érvényesülés összefüggése sajátos módon nyilvánul meg a jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek, illetve ezeket objektíváló jogi jelenségek világában. A probléma a legegyszerűbben olyképpen közelíthető meg, ha ugyanazt az utat követjük, amit a jogi normák vonatkozásában, mindenekelőtt tehát az a kérdés merül fel, hogyan befolyásolja a jogviszonyok tartalmát jelentő alanyi

⁹⁹ Kelsen: *Reine Rechtslehre*. 10—11. p.

¹⁰⁰ Hasonló következtetésre jut Kulcsár Kálmán is: *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*. Budapest 1961. 108—109. p.; *A jogszociológia alapjai*. Budapest 1976. 158—164. p.

jogosultságok és kötelezettségek érvényességét az, ha az alanyi joggal éltek, azt realizálták, illetve ha a jogi kötelezettséget teljesítették, röviden, ha a jogviszony realizálódott. Általában az állapítható meg, hogy a jogviszony tartalmának realizálódása a tartalmát jelentő alanyi jogok és kötelezettségek érvényességét megszünteti. A szerződés teljesítése, a bírói ítélet végrehajtása stb., egyszóval a jogi kötelezettségek teljesítése, az alanyi jogosultság érvényesítése, akár önkéntesen, akár állami úton történik is az, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek érvényességét, éppen mert azok — mint arról szó volt — konkrét, egyedi jellegűek, általában megszünteti. A pontosság kedvéért azonban hozzá kell ehhez fűzni, hogy az alanyi jogok és kötelezettségek érvényesülésének az érvényességet felszámoló hatásában jelentős szerepe van az idő tényezőjének. Tömegesek azok a jogviszonyok, amelyek egyszeri realizálódása a tartalmát kitevő alanyi jogosultságok és kötelezettségek érvényesülését megszünteti. Nem szabad azonban megfedelkednünk arról sem, hogy ugyancsak megszűnnek és a társadalmi életben igen jelentősek azok a jogviszonyok, amelyeket tartós jellegűeknek szokás nevezni, s amelyek szerkezete gyakorta abszolút. Nyilvánvaló, hogy az ezek tartalmát jelentő alanyi jogosultságok és kötelezettségek érvényessége csak a huzamos időn keresztül (ez természetesen lehet meghatározott vagy meghatározatlan) történő realizálódásuk következtében szűnik meg. Minthogy azonban a konkrétság és az egyniség ezekre a jogviszonyokra is jellemző, nem lehet szó bizonyos társadalmi általánossággal történő érvényesülésről, hanem csupán a jogviszony mindenkor egyedi konkrétságában való realizálódásáról, legfeljebb azzal a kiegészítéssel, hogy ez bizonyos időtartamon keresztül tartós jelleggel megy végbe.

Az időtényező jelentős szerepe figyelhető meg azokban a folyamatokban is, amikor a jogviszonyok nem realizálódnak, az alanyi jogosultságokkal nem élnek, a jogi kötelezettségeket nem teljesítik, s ennek a jogviszonyok tartalmát jelentő alanyi jogosultságok és kötelezettségek érvényességére való hatásáról van szó. Általában megállapítható, hogy az alanyi jogosultság nem érvényesítése és a jogi kötelezettség nem teljesítése önmagában ezek érvényességét nem érinti, legfeljebb arról van szó a kötelezettség nem teljesítése esetén, hogy a jogviszony létezésének újabb fázisába kerül (pl. az állami érvényesítés szakaszába). Az alanyi jogosultsággal nem élés és a jogi kötelezettség nem teljesítése azonban ezek érvényességét nem szünteti meg, sőt pregnánsan mutatja. Módosul a helyzet azonban akkor, ha az alanyi jogot és kötelezettséget huzamos időn keresztül nem realizálták, olyan hosszú időn keresztül, ami a jogi megítélés (jogi norma) szerint érvényességüket már nagyon megnehezítené, vagy egyáltalán lehetetlenné tenné; ekkor az alanyi jogosultság és kötelezettség jogi érvényének gyengülése, elhalványodása, sőt megszűnése áll be. Gondoljunk csak az elévülésre, ami a jogi érvényesség egyik közvetlen és nélkülözhetetlen alapját, az állami úton érvényesítést zárja ki, vagy a jogszünető vagy jogvesztő határidőre, ami magát az alanyi jogosultságot, azaz annak érvényességét teljes egészében megszünteti. Mi több, a jogviszonyok nem realizálódása körében ismeretes a jogi normák desuetudójához nagyon hasonló folyamat is, nevezetesen az, amikor nem pusztán arról van szó, hogy a jogosult huzamos időn keresztül nem érvényesíti alanyi jogosultságát, hanem az azokat nyilvánvalóan sértő olyan gyakorlattal szemben sem lép fel a jogérvényesítés útján, amely az ő alanyi jogosultságainak más, illetéktelen, arra nem jogosult személy részéről történő, ugyancsak tartós realizálását jelenti (például elbirtoklás). Ekkor nemcsak egy bizonyos jogviszony, illetve alanyi jogosultság érvényességének

megszűnésével állunk szemben, hanem egyúttal egy új alanyi jogosultság keletkezésével.

Végül a jog érvényességéről elmondottakat összegezve megállapítható, hogy az a társadalomontológiai tény, miszerint a jog mint társadalmi komplexus nem csupán a jogi normákat, hanem a jogviszonyokat, az alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket stb. is jelenti, a jog érvényességét illetően is megnyilvánul. Magától értetődő, hogy a jogi normák és jogviszonyok tartalmát kitevő alanyi jogosultságok és kötelezettségek érvényessége — mint arról szó volt — kategoriális jellegét tekintve jelentősen eltér egymástól. Mégsem megengedhetetlenül általánosító, hanem teljesen megalapozott az a jogelméleti tétel, amely szerint a jog érvényességének alapvető és sajátos jellegzetessége: *általánossága*. Csakhogy ezt a megállapítást is a már idézett, Lukács György által megfogalmazott esztétikai törvényszerűség részünkről történt parafrazálásának értelmében úgy kell felfogni, hogy az általános és a különös, illetve az egyes itt is az inherencia viszonyát valósítja meg, olyképpen, hogy az általánosság annak a szubsztancialitásnak az alapja, amelyhez a különös és az egyes hozzátartozik. Arról van szó, hogy az érvényesség a jogi komplexuson belül — mint láttuk — nem mindenkor általános jellegű, hanem gyakorta különös, de még inkább az egyedi szintjén jelenik meg. Gondoljunk csak a jogi normák és szerződés, a bírói ítélet, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek stb. érvényességének eltérő jellegére. Bármennyire különböző szintű és terjedelmű is ezeknek a jogi jelenségeknek az érvényessége, az tagadhatatlan, hogy meghatározó kategóriájuk az általánosság, hiszen a jogi normák érvényessége általános, a jogviszonyok tartalmát jelentő alanyi jogosultságok és kötelezettségek, valamint az ezeket objektiváló olyan jogi jelenségek, mint — többek között — a szerződés, a bírói ítélet stb. érvényességének egyedisége vagy különössége pedig mindenkor a jogi normák érvényességének konkretizálására, a jogi normák érvényességének általánosságára épül, azon alapul. Társadalomontológiaiilag ez olyképpen is kifejezhető, hogy a jog érvényességében is érezteti hatását az a törvényszerűség, hogy a jogen belül a jogi norma a túlsúlyos mozzanat.

IV. FEJEZET. A JOG MINT OBJEKTIVÁCIÓ

1. Bevezetés. 2. Tudat és jog általában. 3. A jogi objektiváció leválása a jogtudatról. 4. A jogi forma. 5. A jogi objektiváció létmódja. 6. Jogi objektiváció és érték

1. BEVEZETÉS

A jognak mint visszatükrözőedésnek, a jogi visszatükrözőedés sajátosságának a vizsgálata nem adhat teljes képet sem a jogról, sem a jog sajátosságáról. A jog társadalmi szerepe és funkciója, a jog sajátos társadalmi szabályozó rendszer volta nem valósulhat és nem érthető meg abból, ha a jogot a társadalmi valóság visszatükröződéseként pusztán mint tudati jelenséget, a társadalmi tudatban való visszatükrözőedést fogjuk fel. Ahhoz, hogy a jog betölthesse rendeltetését és kifejthesse hatását, hogy érvényes és érvényesülő legyen, nem maradhat a társadalmi tudat foglya, meg kell nyilvánulnia, ki kell fejeződnie, külsődleges tárgyiassági formát kell öltenie, egyszerűen sajátos társadalmi objektivációként kell megjelenie. Ezzel kapcsolatosan — a félreértések elkerülése végett — rögtön két kiegészítő megjegyzésre van szükség. Az egyik, hogy a jognak sajátos társadalmi objektivációként megjelenése, a sajátosan visszatükrözött társadalmi valóságnak objektiválódása a legkevésbé sem szünteti meg a jog visszatükrözőedési jellegét. Pusztán arról van szó — mint a következő fejtegetések megkísérlik ezt világossá tenni —, hogy a tudatban sajátosan visszatükrözött társadalmi viszonyok, mozzanatok tárgyasulnak, olyan külsődleges formát nyernek, ami egyáltalán lehetővé teszi a társadalom tagjainak a jog megismerését, elsajátítását, azt, hogy a jogi szabályozásnak megfelelően fejtsék ki társadalmi tevékenységüket. A sajátosan megformált homogén közegben sajátos társadalmi objektivációként megjelenő jog mind tartalmát, mind formáját tekintve ugyancsak a társadalmi valóság visszatükrözőedése, annak a sajátos visszatükrözőedésnek, amelyet eddig vizsgáltunk, immár sajátos, külsődleges, tárgyi kifejeződése. A jog mint sajátos társadalmi visszatükrözőedés — éppen erről szól majd e fejezet — leválik a tükröző tudatról, eloldódik attól, és sajátos tárgyiasságában mint társadalmi-ideológiai objektiváció önálló életet él, sajátos objektivációs létezésében egyáltalán nem függetlenül a társadalmi tudattól. A másik észrevétel, amely a jog mint társadalmi objektiváció megértése szempontjából elengedhetetlen, hogy a jog a társadalmi objektivációknak csupán egyike, hogy a társadalmi lét a társadalom létezése és reprodukciója érdekében az objektivációk egész sorát hozza létre (gondoljunk csak a tudományos, a művészeti, a politikai stb. objektivációkra). Ezért előre kell bocsátani, hogy az itt következő fejtegetések a legkevésbé sem irányulnak a társadalmi objektivációkra általában érvényes megállapításokra, hanem csupán a jogra mint objektivációra jellemző sajátosságok felmutatására. Olyan jogfilozófiai kísérletről van szó, amelynek célja és feladata a jognak, a társadalom egyik fontos normatív, szabályozó rendszerének objektivációként való bemutatása, azoknak az objektivációs vonásoknak és mozzana-

toknak a feltárása, amelyek a jogot *sajátos* objektivációként megkülönböztetik a többi társadalmi objektivációtól, ezáltal is pregnánssá téve a jog *sajátosságát*. Hogy ebben a vállalkozásban egy általános, marxista objektiváció-elmélet hiánya¹ mekkora nehézséget jelent, arra kár szót vesztegetni. Ám a jognak mint társadalmi szabályozó rendszernek a specifikumát feltárni — mint azt az eddigi ez irányú jogfilozófiai törekvések kézzel foghatóan igazolják — a jog objektivációs jellegének és mozzanatainak megértése nélkül egyszerűen lehetetlen. Ezért ebben a fejezetben a jognak mint objektivációnak, a jogi objektiváció sajátosságainak az elemzésére kerül sor, bármily nagyok legyenek is az előtte tornyosuló akadályok, s ha tudjuk is, hogy fejtegetéseink terjedelme és érvénye mindenképpen korlátozott.

2. TUDAT ÉS JOG ÁLTALÁBAN

A sztereotip meghatározás: a jog társadalmi objektiváció — immár elesévelt. Igazi társadalmi-jogi tartalma csak akkor tárulhat fel, ha konkrétan exponáljuk azokat a problémákat, amelyeket ez a megállapítás elvont általánosságában magában rejt; ha kibontjuk azokat az elméleti kérdéseket, amelyeknek rövid tömörítése. Talán nem tévedünk, amikor a jognak mint objektivációnak lényegi kérdéseként a *tudat* és a jog viszonyát, összefüggését emeljük ki. Ahhoz ugyanis, hogy a jogot mint társadalmi tárgyiasságot megérthessük, azzal a szubjektummal való viszonyát kell megvilágítani, amellyel szemben objektumként jelentkezik. A kérdés így is megfogalmazható: minek a külsővé válása, tárgyiassulása, objektiválódása a jog, és hogyan kapcsolódik a jogi objektiváció ahhoz, aminek tárgyiassulása? Mielőtt a probléma részletes elemzésébe fognánk, a félreértések elkerülése végett előre kell bocsátani, hogy a jogi objektivációt vizsgálva mindenekelőtt azok a legközvetlenebb relációk állanak az előtérben, amelyek a jogi objektivációt szubjektumával összekapcsolják. A jog mint társadalmi-ideológiai jelenség a tudat objektivációja. Az a tény azonban, hogy a konkrét vizsgálódás középpontjában — éppen a jog objektivációs jellegének megértése érdekében — a tudat és a jogi objektiváció kapcsolata áll, a legkevésbé sem jelenti, hogy — korábbi megállapításainkat feladva — a jogot ideológiai objektivációként a materiális társadalmi viszonyoktól elszakítva szemléljük. Mi több, a jognak objektivációként vizsgálata nem hogy nem feladása, hanem további kibontása és megvilágítása annak a jogelméleti koncepciónak, amely a jogot a társadalmi viszonyok visszatükröződésének, sajátos visszatükröződési formának tekinti. Itt pusztán a jognak egy másik oldalról és aspektusból való megközelítéséről van szó, amely azonban — amint azt remélhetőleg a további fejtegetések igazolni fogják — a legszorosabban összefügg a jog társadalmi jellegét és visszatükröződési voltát elemző és kimutató korábbi megállapításainkkal.²

¹ Lukács György tanítványainak csalódása alapos és jogos: „Az esztétikum sajátossága” bőven árasztotta az esztétikumra mint objektivációra s egyáltalán a társadalmi objektivációkra vonatkozó érdekesnél érdekesebb, megvilágító erejű megállapításokat és fejtegetéseket. A várva várt „Társadalomontológia” azonban ezt a problémát — néhány elszórt utalástól eltekintve — szinte érintetlenül hagyta. (Ld. Lukács: *Az esztétikum sajátossága*. 1—2. kötet. Budapest 1965.; *A társadalmi lét ontológiájáról*. 1—3. kötet. Budapest 1976.)

² Ld. Peschka: *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest 1965. 290—343.; *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Budapest 1972. 43—49., 92—100., 338—355. p. stb.; *A jogszabályok elmélete*. Budapest 1979. 37—49. p. stb.

Semmi újat nem mondunk azzal, hogy a tudat és a jog összefüggése meglehetősen sokrétű és bonyolult probléma. Elég csupán a figyelmet arra a szubjektumra fordítani, amelynek a jog objektíválódása, s máris problematikusként merül fel, hogy az individuális avagy a társadalmi tudatról van-e szó. Mi több, e tudati szféráknak is csak bizonyos szegmentumáról, nevezetesen a joggal kapcsolatos, a jogra vonatkozó, a jogi nézeteket, értékítéleteket és elképzeléseket tartalmazó tudatról. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a jog — jóllehet „az egyéni jogtudat az emberi tudatnak csak viszonylagosan — tárgyánál fogva — elkülöníthető és semmi esetre sem önálló része”³ — döntően és alapvetően a *jogtudathoz* kapcsolódik, a jogtudattal áll összefüggésben. A jogtudat mint tudatforma — a meglepően bőséges irodalom ellenére — aligha mondható tisztázottnak. A jogi objektivációnak a vizsgálata során — bármennyire is lényeges kérdés a jogtudat és a jog viszonya — nem vállalkozhatunk a jogtudat problematikájának kibontására és megvilágítására. Elengedhetetlen azonban, hogy az eddigi jogelméleti kutatásokra és eredményeikre támaszkodva⁴ a jogtudatnak néhány olyan sajátosságát, mozzanatát előre bocsássuk, amelyek figyelembevétele nélkül a jogi objektiváció és a jogtudat összefüggése nem tárható fel és nem érthető meg.

A jogtudat egészen általánosan és elvontan mindazoknak a nézeteknek, értékítéleteknek és elképzeléseknek az összessége, amelyek a jogra vonatkoznak, a joggal kapcsolatosak. A jogi objektiváció vizsgálata számára mindenekelőtt annak van jelentősége, hogy *kinek* a jogtudatáról van szó, azaz ki a jogtudat *szubjektuma*. Ezért a jogi objektiváció és a jogtudat összefüggését boncolva mindenkor különbséget kell tenni az *egyéni* és a *társadalmi* (csoport, réteg, osztály) jogtudat között, s állandóan szem előtt kell tartani az egyéni, a társadalmi jogtudat és a jog mint objektiváció szövevényes összefüggéseit. A jogtudat alanyának, szubjektumának ez a megkülönböztetése önmagában a jogi objektiváció megvilágítása szempontjából a legkevésbé sem elegendő. Először is nyilvánvaló, hogy egyéni jogtudat nélkül nem lehet társadalmi jogtudatról szólni, mi több, az egyéni jogtudat mindig társadalmi jogtudat is egyben. Ez magától értetődően következik az egyes és az általános társadalmi dialektikájából. Mindez azonban nem ad felvilágosítást a jogtudat (egyéni vagy társadalmi) *tartalmára* nézve. Márpedig ez a jogtudati tartalom nagyon is eltérő lehet mind az egyéni, mind a társadalmi jogtudat körén belül. Másodsorú tehát különbséget kell tenni az egyéni és a társadalmi jogtudat tartalmán belül egyfelől aszerint, hogy milyen *tárgyra* vonatkozik (a jog egészére, valamely jogi normára vagy jogviszonyra stb.), másfelől, hogy milyen ennek a jogtudati tartalomnak a *jellege* (valóságos vagy legyen-jellegű). Az utóbbi megkülönböztetést illetően lényegében a Viktor Knapp⁵ által megjelölt de lege lata és de lege ferenda jogtudatról van szó azzal a kiegészítéssel, hogy a jogtudatnak ez a valóságos-, illetve legyen-jellege eltérően jelenik meg az egyéni, illetve a társadalmi jogtudat szintjén. Az egyéni jogtudat tartalma egyfelől de lege lata jogtudat, azaz az érvényes, hatályos, valóságos jog, jogi norma, jogviszony ismerete, értelmezése, megvilágítása, elemzése; másfelől ennek valamiféle értékelése, kritikája, korrektívuma, egyszóval legyen-jellegű, de lege ferenda jogtudat.

³ Sajó András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest 1980. 229. p.

⁴ Ld. Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest 1971. 199—293. p.; Sajó: *I. m.* 199—307. p. stb.

⁵ Ld. Knapp, V.: *Filozofické problémy socialistického práva*. Praha 1967. 52—54. p. (Idézi: Szabó: *A jogelmélet alapjai*. 210. p.)

A társadalmi jogtudat tartalmának jellege ennél gazdagabb képet mutat: egyrészt itt is megfigyelhető a csoport, a réteg, az osztály stb. jogtudatának az érvényes, hatályos jogra, jogszabályra stb. vonatkozóan kialakult, az egyéni jogtudatok általánosítását (különösségét) jelentő *de lege lata* jogtudata; másrészt beszélhetünk olyan értelemben vett *de lege ferenda* társadalmi jogtudatról, amely a társadalmi réteghez, csoporthoz, osztályhoz tartozó egyének legyen-jellegű jogtudatának általánosítása; ehhez járul azonban még egy olyan tartalmú *de lege ferenda* társadalmi jogtudat is, amely az adott társadalmi csoport, réteg vagy osztály érdekeihez rendelt jogtudatot jelent.⁶

A jogtudat néhány mozzanatának és vonásának a jogi objektiváció megvilágítása számára elengedhetetlen, rövid vázolója után visszatérve voltaképpen kiindulópontunkhoz, nevezetesen a jognak, a jogi objektivációnak a tudattal, konkrétan immár a jogtudattal való kapcsolatához, mindenekelőtt az a kérdés vár tisztázásra, mi a *funkciója* a jogtudatnak a jog létében és működésében. (Mondani sem kell, hogy ennek a problémának a tisztázása egyúttal óhatatlanul válasz arra a jogelméletben állandóan napirenden lévő és sokat vitatott kérdésre is, hogy a jogtudat része-e vagy csupán kísérő jelensége a jognak, röviden, amint a jogelméletben sztereotíp módon megfogalmazásra kerül: eleme-e a jog fogalmának?) A könnyebb áttekintés és megértés érdekében előrebocsátva, aminek megvilágítása a további fejtegetések tulajdonképpeni feladata, a jogtudat és a jogi objektiváció kapcsolatában lényegében két alapvető tendencia figyelhető meg, amelyeknek elméleti kibontása egyúttal a jognak mint objektivációnak a konkrét megvilágítását jelenti. A jogtudat és a jogi objektiváció összefüggésének e két irányát pregnánsan azzal a paradox megállapítással jellemezhetjük, hogy míg egyfelől a jogi objektiváció a jogtudatnak mint szubjektumnak külsővé válása, tárgyiasulása, *önállósulása*, addig másfelől ez a jogi objektiváció objektív létezésében a mindenkori jogtudat *közvetlen függvénye*. Mint minden paradoxonnak, ennek is elvontságában van a rejtélye; elemeinek konkretizálása megszünteti paradox voltát. Mielőtt erre rátérnénk, még szükségesnek véljük elvontságában kibontását, hogy világossá váljék a jogtudat és a jogi objektiváció kétirányú kapcsolata. Nem kétséges, hogy a jognak tárgyiasulását, külsővé válását, más szóval objektivációs jellegét döntően a jogtudattal való azon kapcsolata alapozza és világítja meg, amelynek során a jog mint objektiváció leválik, eloldódik a jogtudattól s azzal szemben objektivitásra tesz szert, önállóvá válik. A jognak ez a szubjektumával szembeni objektívává válása, tárgyi formában a szubjektumból való kiemelkedése s attól eloldódása a jognak mint társadalmi szabályozónak s egyes elemeinek a keletkezési, alkotási folyamatában megy végbe. Ennek a társadalmi-jogi alkotó processzusnak az eredménye egy olyan képződmény, amely alkotó szubjektumától, a jogtudattól elvált, vele önálló tárgyiasulásként, jogi objektivációként áll szemben. Alkotó, teremtő jogtudat mint szubjektum és az alkotó folyamat eredménye, a különféle formákban rögzített jogi tartalom mint jogi objektiváció immár elválnak egymástól, önálló létezéssel rendelkeznek. A jogtudatnak és a jogi objektivációnak ezt a kapcsolatát a rövidség kedvéért nevezzük *alkotó* folyamatnak. Ez azonban a jogtudat és a jogi objektiváció viszonyának egyik irányát jelenti. Mint azt az iménti paradoxon második fordulata jelzi, a jogtudat és a jogi objektiváció kapcsolata ebben a meghatározóként jellemzett alkotói folyamatban nem merül ki, mert a jogi

⁶ A „hozzárendelt osztálytudatról” ld. Lukács: *Történelem és osztálytudat*. Budapest 1971. 277—278. p.

objektíváció, bármennyire is eloldódik, leválik a jogtudatról, s objektivitásra téve szert, önállósul szubjektumával szemben, nem létezhet a jogtudattal való felélesztő, galvanizáló, élénkítő, étellel feltöltő viszonya nélkül. Hogyan lehetséges, hogy a jog mint objektíváció egyfelől önállósul szubjektumával, a jogtudattal szemben, másfelől viszont függ tőle létezése? Az e kérdést sűrítő paradoxon rejtélyének megoldása — mint mindig — ezúttal is módfelett egyszerű: a jogtudat és a jogi objektíváció kapcsolatában a két különböző folyamatban *nem ugyanarról* a jogtudatról mint szubjektumról van szó. Hogy ez a jogtudatban mint szubjektumban bekövetkező változás miben áll, a további fejtegetések feladata megvilágítani. Most beérhetjük annyival, hogy a jogtudat és a jogi objektíváció összefüggésének két irányát elvontságában meghatározzuk. Az első és alapvető — mint arról szó volt — az *alkotó folyamat*; a második, amelynek jelzésére most teszünk kísérletet, a jogi objektívációnak és a jogtudatnak (s a sorrendet nem véletlenül cseréltük fel) az a kapcsolata, amelyben a jogi objektíváció társadalmi-jogi-ideológiai tartalmát a jogtudatban és a jogtudat mint szubjektum révén megismerik, elismerik és értékelik. A jogi objektíváció valóságos jogi, tudati, normatív tartalma nem érvényesülhet, nem működhet a mindenkori — még konkretizálásra váró — jogtudat közrehatása, hathatós befolyása nélkül. A rövideg kedvéért a továbbiakban a jogi objektívációnak és a jogtudatnak ezt a kapcsolatát nevezzük *befogadó* viszonyoknak.

3. A JOGI OBJEKTIVÁCIÓ LEVÁLÁSA A JOGTUDATRÓL

Jogtudat és jogi objektíváció viszonyát vizsgálva tehát először az ún. *alkotó folyamatot* kell szemügyre venni. Talán nem árt jó előre leszögezni, hogy a jogtudat és a jogi objektíváció alkotó kapcsolatában a legkevésbé sem pusztán a kimondottan jogalkotási folyamatról és tevékenységről van szó. A jogtudat és a jogi objektíváció alkotó folyamata mindazokat a viszonyokat átfogja, amelyekben a jogtudat (egyéni vagy társadalmi) valamilyen módon és formában objektíválódik. Nyilvánvaló, hogy ezeknek az alkotó processzusoknak és formáknak a gazdagsága kimeríthetetlen; ezért itt pusztán arról lehet szó, hogy — mint ezt eddig is tettük — a jog sajátos rétegeztségének megfelelően a jogtudat vázolt fajtái és a tipikus, vagy legalábbis legelterjedtebb jogi objektívációk közötti alkotó viszonyokat jellemezzük. A jogi objektíváció legismertebb és legszembetűnőbb formái az ún. jogalkotási produktumok, törvények, rendeletek, egyszóval a jogi normák. Hogy ezek jogi *objektívációk*, az mindenekelőtt a jogtudattal való kapcsolatukból, mégpedig a jogtudat ún. alkotó folyamatából tűnik ki. Arról van szó, hogy a jogalkotási produktumok, miután létrejöttek, függetlenül az őket alkotó jogtudattól, ezzel mint szubjektummal szemben önálló objektívációként lépnek fel. Felvillanyozó feladat minden jogszociológus számára azoknak a konkrét kapcsolatoknak empirikus elemzése, amelyek a jogtudat különböző fajtáit a jogalkotási produktumokkal ebben az alkotó folyamatban összefűzik. A jogelméleti elemzés szerényen meg kell hogy maradjon azoknak a relációknak a jelzésénél, amelyekben a jogtudat valamely formájának a jogalkotási produktumban objektíválódása egyáltalán végbemehet. Jogászok és jogtudósok, joggyakorlók és állampolgárok számára napnál világosabb evidencia, hogy a jogalkotó tevékenység eredménye a jogi norma (törvény, rendelet stb.) a jogalkotó

vagy jogalkotók jogtudatának objektivációja. Jogfilozófiai elvontságában ez kétségte-
lenül igaz. De aligha odázható el sokáig a kérdés: ki vagy kik is tulajdonképpen a
jogalkotó(k)? S a jogi objektiváció vonatkozásában szubjektumként meghatározott
jogtudatot véve figyelembe a probléma egyre bonyolultabbá válik. Beszélhetünk-e a
jogalkotói produktumok mint jogi objektivációk viszonylatában egyáltalán az egyéni
jogtudat objektivációjáról? S ha nem, milyen társadalmi jogtudat objektivációjáról
van szó? Megengedhetetlenül egészen leegyszerűsítve jogtudat és jogalkotási produk-
tum mint jogi objektiváció alkotó viszonyát, az mindenképpen világos, hogy ebben a
folyamatban egyének jogtudata az, amely objektív kifejezési formára talál. Am teljes
félreismerése és eltorzítása lenne a valóságos társadalmi és jogi viszonyoknak, ha a
jogalkotási folyamatban szerepet játszó és a jogalkotás eredményét objektiváló egyéni
jogtudatoknak nem látnók társadalmi tartalmát, akár de lege lata, akár de lege ferenda
jogtudatról legyen is szó. Éppen a kimondottan jogalkotási folyamatok a legékesebb
példái az egyéni és a társadalmi jogtudat dialektikus egységének s annak, hogy ezekben
az esetekben az egyéni jogtudatokban kifejeződő társadalmiság az, ami végső fokon a
jogalkotási produktumban objektiválódik. Hogy itt számos közvetítő csatornáról és
áttételről van szó, míg a jogtudat (egyéni és társadalmi) jogalkotási produktumban
tárgyasul, az nyilvánvaló. Gondoljunk csak a leginkább szem előtt zajló jogalkotási
folyamatra, a törvényhozásra: a jogi objektivációt (a törvényt) közvetlenül a
törvényhozó szerv (Országgyűlés) hozza létre, ennyiben külsővé válása és tárgyasulá-
sa az Országgyűlés tagjai jogtudatának; de nemcsak ennek, hanem ama bizottságok,
pártforumok, szakértők, miniszteriális szervek, tömegszervezetek stb. jogtudatának is,
amelyek e törvény létrejöttében közreműködtek. Mi több, egyfelől demokratikus
választottságuk, másfelől a szakmai, tudományos, politikai és társadalmi közvetítések
és felmérések folytán meghatározott társadalmi jogtudatot reprezentálnak. Egyszó-
val, a kimondottan jogalkotási folyamatokban döntően a társadalmi jogtudattól való
eloldódás és objektiválódás megy végbe, mégpedig nyilvánvalóan de lege ferenda,
tehát legyen-jellegű jogtudat tárgyasulása. (Hogy ez a legyen-jellegű jogtudat az adott
társadalomban, osztályban stb. található egyedi, törvényhozási, jogi kívánalmak
általánosításai-e, vagy pedig a „hozzárendelt jogtudat” objektivációi, annak
jelentősége csak a jogi objektiváció létezésében, illetve a jogtudat és a jogi objektiváció
ún. befogadó viszonyában mutatkozik meg.)

Jogi objektiváció azonban — mint jeleztük — nemcsak a kimondottan jogalkotási
folyamatban és produktumokban jön létre. Joggal beszélhetünk tehát jogi objektivá-
ciókról vagy jogi objektivációs formákról. Ezzel akarva-akaratlan anticipáljuk
későbbi fejtegetéseink tárgyát: a jogi objektiváció fokozatait és formáit. Am itt
pusztán csak annyiban érintjük, amennyiben a jogi objektivációnak a jogtudatról
(egyéni és társadalmi jogtudatról) való leválását, eloldódását illetően elengedhetetlen.
Egészen röviden arról van szó, hogy a társadalmi objektivációkon belül a filozófiai
irodalomban általában elfogadott, folyékony, önálló, rögzített, zárt, magasabb,
fejlett, kiépített stb.⁷ objektivációkat kell megkülönböztetni. Az objektivációknak
ezek a fokozatai és formái — természetesen — a jogi szférán belül is megmutatkoznak.
Mondani sem kell, hogy a kevésbé rögzített, nem zárt és önálló objektivációk

⁷ Ld. Hartmann, N.: *Das Problem des geistigen Seins*. Berlin—Leipzig 1932. 352., 355. p.; Lukács: *Az esztétikum sajátossága*. I. kötet, 32., 34., 35., 64. stb. p.

létezése a jogon belül mennyire bonyolulttá teszi a jogtudat és a jogi objektiváció kapcsolatának megvilágítását, a vizsgálódásunk konkrét tárgyát képező ún. alkotó folyamatban. Konkréten a korábban⁸ a jogi objektiváció másik rétegeként megjelölt *jogviszonyokról*, a jogviszonyról mint jogi objektivációról, valamint azokról a jogi objektivációs formákról van szó, amelyek a jogviszonyokhoz kötődve azokkal szoros kapcsolatban, mondhatni a jogi objektivációnak mint egésznek ebben a második rétegében jelennek meg. Mindenekelőtt azt a kérdést kell megvizsgálni, hogy beszélhetünk-e a jogviszonyokról mint jogi objektivációkról, s ha igen, miben mutatkozik ez meg a jogtudattal (egyéni és társadalmi) való ún. alkotó kapcsolatában. A jogviszony — mint arról szó volt — a jogi normák alapján kialakuló, konkrét ideológiai társadalmi viszony, amelynek jogi tartalmát a konkrét alanyi jogosultságok és kötelezettségek jelentik. A jogviszony tehát mindenkor egy jogi objektivációnak, a jogszabálynak konkretizálódása. Ennyiben a jogviszonnak — kétségtől — van objektivációs jellege, hiszen — ha közvetve is — a jogalkotási folyamatban szerepet játszó döntően társadalmi jogtudatnak sajátos külsővé válása, tárgyiasulása. A probléma azonban éppen ennek a tárgyiasulásnak a megragadása és meghatározása. Egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy ez a legkevésbé sem lehet a jogszabály, amelyet az imént mint a társadalmi jogtudat közvetlen, fejlett és önálló objektivációját jelöltünk meg. Pregnánsan érzékelteti ezt már az, hogy a jogviszony esetében a jogszabály mint jogi objektiváció konkretizálódásáról van szó. Ezért hangsúlyozzuk, hogy a jogi viszonyban nem a jogi norma által megfogalmazott elvont, általános jogokkal és kötelezettségekkel állunk szemben, hanem ezek konkrét megjelenésével az alanyi jogok és kötelezettségek formájában. A jogi normáknak mint jogi objektivációknak ezt a közvetítő szerepét és mozzanatát figyelembe véve elmondható, hogy a konkrét alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket tartalmazó jogviszony a társadalmi jogtudatról levált, attól eloldódott jogi objektiváció. Miben tárgyiasul azonban a jogviszony, hogyan válik külsővé és objektívá a társadalmi jogtudat az alanyi jogosultságokban és kötelezettségekben? Ez a legkülönfélébb objektivációs formákban történhet, a zárt, rögzített, önálló alakzatokon keresztül a folyékony, önállótlan, kevésbé rögzített jogi objektivációkig. A jogviszony objektivációs jellegét a jogtudattal való alkotó viszonyában döntően a jogviszony hangsúlyozott konkrét volta, míg közelebből az a társadalmi-jogi mozzanat határozza meg, amelynek közrehatásával a jogszabályoknak jogviszonyokban való konkretizálódása végbemegy: a *jogi tényekről* van szó.⁹ Ezeknek a jogi normákat a jogviszonyokban konkretizáló jogi tényeknek egy bizonyos, módfelett fontos csoportja jelenti ugyanis azokat a jelenségeket és formákat, amelyekben az alanyi jogosultsági, illetve kötelezettségi társadalmi tudati tartalom a jogi norma mint sajátos jogi objektiváció közvetítésével többé-kevésbé rögzítetten és önállóan kifejeződik. Bennünket itt most — de csak egyelőre — nem is az alanyi jogosultsági és kötelezettségi tartalmat konkretizáló mozzanatok objektivációs fejlettsége, rögzítettsége, önállósága érdekel, hanem az a *sajátos* kapcsolat, amelyben a jogviszonyok mint jogi objektivációk a jogtudatról leválnak, abból kiemelkednek, tőle eloldódnak.

⁸ Ld. II. fejt. 4. pont.

⁹ A jogi tényeknek a jogviszonyok létezésében kifejtett konkretizáló szerepéről részletesen ld. Peschka: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*. Budapest 1960. 125—127., 156—160. stb. p.

A jogtudat és a jogviszony mint jogi objektíváció alkotó kapcsolatának specifikuma mindenekelőtt a társadalmi jogtudatról való, már jelzett leválás ama különösségében van, hogy ez a jogszabályok mint jogi objektívációk közvetítésével történik. Minthogy itt egy jogi objektíváció, a jogi norma létezéséről, életeréről és működéséről van szó, ez magától értetődően rendszerint involválja már a jogi objektíváció befogadásának jogtudati folyamatát is, amelynek konkrét vizsgálatát a későbbiekre halasztjuk. Itt csak annyit szükséges leszögezni, hogy a jogviszonynak mint objektívációnak a társadalmi jogtudattól objektíválódása a jogszabálynak mint jogi objektívációnak a közvetítésével valósul meg. Ezért a jogviszony mint jogi objektíváció megértésének kulcskérdése azoknak a cselekményeknek, eseményeknek, történéseknek, egyszóval, jogi tényeknek, illetve jellegüknek és szerepüknek tisztázása, amelyekben a jogviszonyoknak mint jogi objektívációknak az *egyéni* jogtudatról való leválása és eloldódása s egyúttal a jogi norma alanyi jogosultságokban és kötelezettségekben konkretizálódása (tehát a társadalmi jogtudattól sajátos objektíválódása) végbemegy.

A legegyszerűbb és a legvilágosabb a helyzet azoknak a jogi tényeknek, illetve közrehatásuknak az esetében, amelyek kifejezetten és tudatosan jogviszonyok létrehozására, módosítására vagy megszüntetésére irányulnak. Ezek a jogi tények olyan egyéni s a jogi norma előírásaival való egybeesésükkor egyúttal társadalmi jogtudatot tartalmaznak, amelyek miután létrejöttek, akár szóban, magatartásban, akár írásban, többé vagy kevésbé rögzítetten az őket létrehozó egyéni jogtudattól függetlenül, önállósulva, azzal szemben objektíválódnak. Gondoljunk csak az olyan jogi tényekre, mint a szerződés, a bírói ítélet, az államigazgatási határozat stb., amelyekben világosan megfogalmazódnak a konkrét alanyi jogosultságok és kötelezettségek. Ekkor a jogviszonyok konkrét objektívációs formát nyernek azokban a nyilatkozatokban és magatartásokban, amelyek a jogi viszony létezésére irányultak, hiszen ezek a többé-kevésbé rögzített objektívációs formák tartalmazzák a konkrét alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket. Mi több, e jogi tények tudatosan és kifejezetten a jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek létezésére irányulva, objektíválják a szóban forgó egyéni jogtudatot, amely a jogi normákkal mint jogi objektívációval egybeesve, egyúttal a társadalmi jogtudatnak is sajátos kifejeződése.

Jóval komplikáltabb társadalmi-jogi folyamattal állunk szemben, amikor olyan jogi tényeknek a jogi normákat jogviszonyokban konkretizáló közrehatásáról van szó, amelyek kifejezetten és tudatosan nem a jogviszonyok létezésére irányulnak, mégis jogviszonyt keletkeztető, módosító vagy megszüntető hatásuk van. Ezek a legtöbbször természeti események, történések (pl. születés, halál, villámcsapás stb.), amelyek beállta jogviszony keletkezését, módosulását vagy megszüntetését eredményezi. Ilyenkor döntően nem emberi tárgyasulások, hanem természeti tárgyiaságok minősülnek jogi ténynek. De még akkor is, ha a jogi tény közvetlenül az emberrel kapcsolatos (pl. születés vagy halál) sem lehet arról szó, hogy e tény jogi tudatot objektívál, holott kétségkívül jelentős hatással van a jogviszony létezésére. Ilyenkor rendszerint ún. abszolút szerkezetű jogviszonyok (tulajdonjogi, személyiségi jogi viszonyok stb.) jönnek létre, amelyekben — mint ismeretes — a konkrét alanyi jogosulttal szemben mindenki más kötelezett. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a jogviszony, az alanyi jogosultság és kötelezettség helyzete a lehetőség és a legyen állapotát jelenti. Az említett jogi tényen kívül tehát további konkrét, az alanyi jogosultságot és

kötelezettséget realizáló magatartás nem szükséges a jogi viszony létezéséhez. Ez azonban csak általában igaz, de konkrétan az ún. abszolút szerkezetű jogviszonyok esetében nem. Mert az kétségtelen, hogy az abszolút szerkezetű jogviszony, például tulajdonjogi viszony, attól függetlenül fennáll, hogy él-e a jogosult alanyi jogaival; nem ilyen egyértelmű azonban a helyzet az alanyi kötelezett pozíciójában. Elvileg az alanyi kötelezett a jogi tény bekövetkezése pillanatától kezdve jogviszonyban áll a konkrét alanyi jogosulttal, anélkül, hogy bármit is tenne: azaz semmiféle jogi tudatot nem objektívál. Am abszolút szerkezetű jogviszonyról lévén szó, a jogi kötelezettség döntően valamiféle cselekvéstől való tartózkodásra, nem-tevéésre irányul; ha tehát semmit sem tesz, teljesíti kötelezettségét. Tartózkodó magatartása konkrét jogi kötelezettségének megtartása, realizálása. Ebben a nem-tevéőleges, tartózkodó magatartásban objektíválódik az az egyéni jogtudat, amely a jogi norma előírásaival összhangban egyúttal társadalmi jogtudat. Ilyenformán ezek az abszolút szerkezetű, többnyire valamely, a személy akaratától, tudatától független esemény vagy természeti tárgyiasság következtében létrejövő jogviszonyok a konkrét alanyi kötelezettség hordozójának magatartásában objektíválódnak, mégpedig tartózkodó magatartásában. A jogviszonynak az egyéni jogtudattól eloldódása, önállósulása tehát a jogi kötelezett tartózkodó magatartásában valósul meg. Abban a pillanatban ugyanis, amikor megsérti az adott jogviszony alanyi jogosultsági tartalmát, az abszolút szerkezetű jogviszony e jogi tény következtében relatív szerkezetű jogviszonná válik, amelynek a jogsértő személy negatív jogtudatától eloldódása, azzal szemben objektíválódása nyilvánvaló, hiszen éppen azért és azzal a jogi tartalommal jön létre, hogy ezt a negatív jogtudatot átalakítsa.

Ettől már csupán egy lépés a jogviszonyoknak az az óriási tömege, ahol a legyen-jellegű konkrét jogi viszony és az ebbe foglalt alanyi jogok és kötelezettségek konkrét realizálása az emberi magatartásokban nem válik el egymástól, hanem egybefolyik, egybemosódik. A jogviszony objektívációs jellege ilyenkor a legproblematicusabb; ekkor az objektíváció annyira folyékony, rögzítetlen és önállótlan, hogy voltaképpen a jogviszony mint objektíváció alig különböztethető meg — ha egyáltalán megkülönböztethető — a mindennapi életben kifejtett emberi magatartásoktól, cselekedetekről, mint rendkívül fejletlen, kiépítetlen társadalmi objektívációktól. Jogviszony és realizálása a konkrét emberi magatartásokban itt egybeesik. Olyannyira, hogy a jogviszony mint különálló, a jogtudatról (az egyéni és társadalmi jogtudatról egyaránt) levált, a mindennapi élet szerkezetéből kiemelkedő jogi objektíváció csak annyiban létezik, amennyiben a jogi normát és a jogviszonyt a mindennapi élet viszonyaiban realizáló emberi magatartásoknak jogi jellegük, jogi tartalmuk van, alanyi jogokat és kötelezettségeket fejtenek ki, és testesítenek, valósítanak meg. Ekkor azonban — mint hangsúlyoztuk — a jogviszony annyira egybeolvad a mindennapi élet fejletlen objektívációs formáival, hogy mint önálló jogi objektíváció aligha különböztethető meg. Hogy a jogviszonyok nagy tömegénél objektívációs jellegüket tekintve ez a helyzet figyelhető meg, ez magától értetődő, ha nem feledkezünk meg a jogviszony sajátos helyzetéről a társadalmi-jogi szabályozásban és ennek mechanizmusában, nevezetesen arról, hogy éppen a jogviszonyok alkotják azt a közbenső területet, amely a jogi normákat és a mindennapi élet konkrét magatartásait és viszonyait összekapcsolják. A jogviszonyoknak ebből a sajátos társadalomontológiai helyzetéből következik, hogy a jogi viszonyok túlnyomó többsége nem válik el azoktól

az emberi magatartásoktól, amelyek voltaképpen a legyen-jellegű jogviszonyokat, alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket realizálják, és így nincs önálló jogi objektívációs formájuk. Ezekben az esetekben a jogviszonyokról mint önálló jogi objektívációkról aligha beszélhetünk.

A jogi objektívációknak mind az egyéni, mind a társadalmi tudatról leválását, attól eloldódását, tőle önállósodását illetően elmondottakat röviden összefoglalva megállapítható, hogy a jogi objektívációk sorában eltérő fejlettségű és fokozatú objektívációkkal találkozunk. Nyilvánvaló, hogy a jogi objektívációnak a jogtudatról való leválása, abból kiemelkedése a legpregnansabban a kimondottan jogalkotási produktum esetében figyelhető meg. A jogi objektívációk legfejlettebb formái tehát a jogi normák, a jogszabályok; ezt mutatja elvontságuk, általánosságuk, létrejövetelüknek általában tudatossága, nagy önállóságuk, érvényességük sajátossága és specifikus kifejeződési formájuk. Az sem kétséges, hogy a jogalkotói produktumok, a jogi normák esetében a jogi objektívációnak döntően a társadalmi jogtudattal való kapcsolata, az áll az előtérben, hogyan oldódik el a jogszabály a társadalmi jogtudattól, s önállósul vele szemben. Jóllehet — mint arról szó volt — az egyéni jogtudatnak is jelentős szerepe van a kimondottan jogalkotási produktumok mint jogi objektívációk létrejöttében és létezésében, tagadhatatlan, hogy az egyéni jogtudat funkciója s a róla leválás fontossága annál inkább megnő, mennél jobban közelítünk a kevésbé zárt és önálló, az ún. fejletlenebb, alacsonyabb fokú objektívációk felé. Természetesen a jogviszonyok körében is nagyon jól megkülönböztethetők olyan jogi objektívációs formák, amelyek viszonylag zártak és önállóak, gondoljunk csak a bírói ítéletekre, a felek szerződéseire, kiváltképpen ha azok írásba vannak foglalva, de még ezeknek az objektívációs formáknak a keletkezésében és létezésében is túlsúlyos mozzanattá válik az egyéni jogtudat, illetve ezeknek a kevésbé fejlett jogi objektívációknak az egyéni jogtudattól eloldódása, tőle függetlenülése. A jogi objektívációknak ez a fejlettségi és fokozati skálája végül is egészen odáig terjed, amikor is a jogi objektívációk immár nem emelkednek ki a mindennapi élet különféle efemer és folyékony objektívációinak tömegéből, s nem nyernek külön, önálló jogi objektívációs formát. Mondani sem kell, hogy ezekben az esetekben nemcsak a jogi objektíváció mint ilyen halványul, tűnik el, hanem valójában a jog, a jogi szabályozás szerepe és jelentősége is elenyészik, hiszen nagyjában-egészében arról van szó, hogy a mindennapi életben az emberi magatartások a jogi normáknak megfelelően alakulnak anélkül, hogy erről a jogalanyok, a mindennapi élet embere tudna, s így nem alakul ki konkrét jogi objektívációs közvetítő forma a jogszabály és a valóságos, a jogi normával összhangban lévő emberi magatartások között. Ilyenkor és túlnyomóan — éppen ezen alapul a jog társadalmi létezése és érvényessége — a jogi szabályozás szempontjából az emberek a mindennapi életben a híres marxi aforizma szerint cselekszenek: „nem tudják, de teszik”. Ez a jog vonatkozásában tudattalan cselekvés pedig nyilvánvalóan nem hozhat létre az egyéni jogtudattól eloldódó jogi objektívációs formát.

4. A JOGI FORMA

Ezzel a társadalmi objektívációk, konkrétan pedig a jogi objektíváció egyik legkényesebb és legfontosabb kérdéséhez érkeztünk: mi a jelentősége és a szerepe a *formának* a jog objektíválódásában, a jogi objektívációban? Minden bizonnyal már a jogi objektívációnak a jogtudatról leválását elemző fejtegetésekből kitűnt, hogy a jogi tudattartalmak külsővé válása, tárgyiasulása mindenkor meghatározott jogi fogalmakban, kategóriákban, jelenségekben, viszonyokban stb., egyszóval jogi formákban történik, sőt a jogi objektívációk fejlettségének, zártságának, önállóságának és rögzítettségének fokát döntően azok a formák határozzák meg, amelyekben a jogi tudattartalom kifejeződik, megjelenik.

Az eddigiekben arra tettünk kísérletet, hogy felmutassuk a jogi tudattartalomnak a jogtudatról leválását, attól eloldódását; a vizsgálódás középpontjában tehát a jogtudat és a jogi objektíváció tartalmának kapcsolata állt. Most az vár tisztázásra, ami éppen a jogi objektíváció formája révén alakulhat csak ki, nevezetesen a jogi tudattartalomnak mint objektívációnak a jogtudattól elvált, önálló létezése. Ha az említett jogi tudattartalmak a konkrét jogi megformálás és formák útján nem szerveződnének jogi objektívációkká, akkor ezek a jogi tudattartalmak a jogtudat formájában léteznének, nem tudnának külsővé válni, és a jogtudattól eloldódni.

A jogi tartalomnak a jogtudatból kilépése, külsővé, önállóvá válása ugyanis csak meghatározott *közegben*, mégpedig *sajátosan formált közegben* történhet. A jogi tudattartalomnak meg kell nyilvánulnia, ki kell fejeződnie, mégpedig külsődleges, reális materiában, képződményben, hogy e közeg révén önállóvá váljék, a jogtudatból kiemelkedjék, attól elváljék. Általánosságban erről szól Goethe, amikor azt a kibontakozást jellemzi, „amit cselekvés és tett, szó és írás formájában kifelé fordítunk, — tartozik pedig ez inkább a külvilághoz, mintsem hogy a miénk lenne, amiképpen a külvilág jobban is tud benne, rajta eligazodni, mint mi magunk”.¹⁰ Ha jól meggondoljuk, Goethe ebben a tömör megállapításában a társadalmi objektívációknak több lényeges vonására ráirányítja a figyelmet. Ami bennünket most elsősorban foglalkoztat, az a kifelé fordulás, az a mód, ahogyan a tudati tartalmak külsővé, a külvilág részévé válnak, objektíválódnak. Mindenekelőtt az a kérdés merül fel, miben tud a tudattartalom, konkrétan a jogi tudat tartalma külsőleg megnyilvánulni, tárgyiasulni. Ehhez valamiféle közegre,¹¹ reális, érzéki materiára¹² van szükség, amelyben a tudattartalom kifejeződhet és rögzíthető. Goethe voltaképpen mindazokat a közegeket, anyagokat felsorolja, amelyekben a jogi tudattartalom objektíválódhat, kiemelve a cselekedetet, a szót és az írást mint olyan reális materiát, amelyben a tudatnak a külvilág felé fordulása, így a jogi tudattartalmak objektíválódása megtörténhet. Már Goethének ebből az általánosításra törő megállapításából is kitűnik, ám a félreértések elkerülése végett talán mégsem árt hangsúlyozni, hogy ezek a közvetítő közegek nem csupán a jogi objektíváció materiáját alkotják. Hiszen a tettben, a szóban, az írásban a legkülönbözőbb tudattartalmak objektíválódhatnak,

¹⁰ Goethe: *Antik és modern*. Budapest 1981. 724. p.

¹¹ Lukács: *Az esztétikum sajátossága*. 1. kötet, 592—620. p.

¹² Ld. Hartmann, N.: *Esztétika*. Budapest 1977. 139. stb. p.; *Das Problem des geistigen Seins*. 349., 354. stb. p.

következőképpen a cselekedet, a szó és az írás az esztétikai, a tudományos objektívációknak éppúgy közege lehet, mint a joginak vagy akár a mindennapi élet fejletlenebb tárgyasulásainak. Ezzel mintegy már jeleztük, aminek megvilágítása a későbbi fejtegetések feladata, hogy a tudati tartalomnak az említett materiákban megjelenése még ennek az anyagnak, közegnek további megformálását, *sajátos homogén* közeggé alakítását igényli ahhoz, hogy meghatározott jellegű, esztétikai, jogi stb. objektívációról szólhassunk. Mielőtt azonban erre a rendkívül érdekes, de sok buktatót magában rejtő problémának a tárgyalására rátérnénk, szükséges még az említett materiákat (tett, szó, írás) abból a szempontból vizsgálni, hogy ezek elvont általánosságukban milyen hatással vannak a jogi objektívációra. Arról van szó, hogy a jogi objektíváció vonatkozásában egyáltalán nem közömbös, hogy a jogi tudattartalom milyen közegben, milyen materiában fejeződik ki.

Végigtekintve a különféle jogi objektívációkon, megállapítható, hogy azok vagy emberi magatartásokban, tettekben, cselekvésekben, működési folyamatokban jelennek meg, vagy pedig nyelvi kifejeződésükben, szóban és írásban. Attól függően, hogy a jogi tudattartalom milyen közegben, materiában fejeződik ki, alakul a jogi objektíváció rögzítettségének és részbeni szilárdságának, tartósságának, fennállásának foka. Nem nehéz belátni, hogy a csupán cselekedetekben, működési folyamatokban objektíválódó jogi tartalom rögzítettsége ugyancsak csekély, s az ilyen, túlnyomóan a mindennapi életben megnyilvánuló jogi objektívációk, amelyek — amint arról más vonatkozásban szó volt — döntően a jogviszonyok, a jogi tények szférájában jelentkeznek, rendkívül folyékonyak, képlékenyek, könnyen elmosódóak, ami a legkevésbé sem hat tartós fennmaradásuk irányában. Nemigen tér el ettől a nyelvileg, de szóban objektíválódott jogi tudattartalom rögzítettségének foka sem, hiszen a jogi objektíváció vonatkozásában is érvényes a „*verba volant...*” latin formula, ha nem szabad is elfeledkezni azokról a további jogi megformálási eszközökről (pl. tanúk), amelyek a jogi tudattartalom megőrzésére irányulnak. Persze itt most még pusztán a jogi objektívációk rögzítettségéből folyó olyan marandóságról, illetve mulékonyságról van szó, amely teljesen független ezek jogi érvényességétől, s ennyiben csak mint jogi tartalmakat őrző és közvetítő objektívációs formákat vesszük figyelembe. Az elmondottakból magától értetődően következik, hogy az a közvetítő közeg és matéria, amely a jogi tudattartalomnak a legerősebb rögzítettségét tudja biztosítani, az írás. Az írásban megnyilvánuló jogi tudattartalom mint objektíváció rögzítettsége és ennek következtében fennmaradásának, marandóságának a foka — kétségkívül — a legnagyobb. Hadd ismételjük meg itt is: a jogi objektívációnak érvényességétől független fennmaradásáról van szó, hiszen egykönnyen belátni, hogy jogi érvényességében a kevésbé rögzített, folyékony szokásjog gyakran jóval hosszabb élettartammal rendelkezik, mint az írásban rögzített, tartalmában szigorúan körülhatárolt törvényhozási produktum.

Egy szó mint száz, azok az anyagok és közegek, amelyekben a jogi tudattartalom a kívülág felé fordul, elvont általánosságukban a jogról mint sajátos objektívációról még nem sokat mondanak. A tudattartalmat közvetítő közeg jelentősége azonban — kétségkívül — általában az objektíválódást és az objektívációt illetően nagy, hiszen e matéria nélkül a tudattartalom nem tudna megnyilvánulni, kifejeződni s így egyáltalán az emberi élet lehetetlenné válna. Jól ismert a klasszikus marxi megállapítás, hogy

„Egy nem-tárgyi lény nem-lény, képtelen lény (Unwesen)”.¹³ Ennyiben tehát az objektíválódás anyaga, közege a jog objektívációs léte és megértése szempontjából rendkívüli jelentőségű. Mind a cselekedetekben, mind a szóban és írásban azonban — mint arra utaltunk — a legkülönfélébb tudattartalmak objektíválódhatnak. S minthogy tartalom és forma reflexiós meghatározások, ennek a közegnek, matériának a jellege nem független attól a tudattartalomtól, ami benne kifejeződik. A tartalmat közvetítő közegnek az a megformáltsága, amelynek révén ez az anyag egyáltalán alkalmassá válik a sajátos tudattartalom kifejezésére és közvetítésére, a lukácsi egynemű (homogén) közeg: „Ez a közeg ... nem az emberek tevékenységétől függetlenül létező objektív valóság, mint egy természeti vagy társadalmi tény vagy összefüggés, hanem tárgyiasságoknak és kapcsolataiknak egy különös formálási elve, amelyet az emberek gyakorlata külön hozott létre.”¹⁴ A következő lépés a jogi objektíváció megvilágításának útján tehát annak a felmutatása, hogy ez az anyag, amelyben a jogi tartalom kifejeződik, a tett, a szó és az írás, miként alakul át a jogi tartalmaktól függően azokat közvetítő homogén közeggé. Ez csak a jogi tartalom megformálása, a „vis superba formae” révén érhető el. Tekintettel azonban arra, hogy a cselekedetekben és a szóban kifejeződő jogi objektívációk formálási elvei jóformán megragadhatatlanok, illetve csak objektívációs fejlettségük fokában térnek el az írásban rögzített jogi objektívációktól, a vizsgálódás középpontját azok a jogi objektívációk alkotják, amelyek a jogi tudattartalmat az írásban mint sajátos jogi egynemű közegben közvetítik.

Miben áll a jogi tudattartalom megformálása, sajátos egynemű közegben kifejeződése? Mint arra korábbi fejtegetésünk során — Lukács nyomán — rámutattunk, a forma lemondást jelent, mind a kifejezendő terület szűkítését, mind a kifejezési eszközök korlátozását, redukálását. A jogi tartalom megformálását illetően ez a korlátozás, redukció és szelekció egyfelől arra a közegre való tekintettel megy végbe, amelyben a jogi tartalom kifejeződik; másfelől pedig mindenkor a jogi szabályozás tulajdonképpeni célját és rendeltetését, érvényesülését tartva szem előtt. A legfejlettebb jogi objektívációk nyelvi formában, szóban, de főként írásban jelennek meg. A jogi tudattartalom megformálásakor tehát állandóan figyelemmel kell lenni ennek a közvetítő közegnek, a nyelvnek a szabályaira, sajátosságaira, mint kifejezési eszköznek a korlátaira, hatáira, egyáltalán arra, hogy a nyelvi kifejezés segítségével milyen hatások érhetőek el. Bármennyire is elterjedt az a nézet, amely külön jogi nyelvről, jogi metanyelvről szól, tagadhatatlan, hogy a jogi tudattartalmakat kifejező nyelv anyagában, szókészletében, szerkezetében és nyelvtanában lényegében megegyezik az általánosan használt nyelvvel, a nyelv köznapi használatával. A jogi tartalmak nyelvi megformálásakor — bármily sok sajátosságot mutasson is fel a jogi megformálás — mindenkor figyelemmel kell lenni a nyelvi közeg általános szabályaira, szerkezetére, szókincsére, felépítésére stb. — egyszóval a nyelvi kifejezés elfogadott korlátaira. S a jogi forma e határokat olykor szűkítheti, máskor tágíthatja ugyan (pl. egyes szavaknak a köznapitól eltérő értelmet tulajdonítva, új jogi szakkifejezéseket kreálva stb.), alapvetően azonban kötve van a nyelvi kifejezés említett korlátaival. Minthogy pedig nyelvileg, nyelvi formában a társadalmi valóság minden vonása,

¹³ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest 1970. 108. p.

¹⁴ Lukács: *I. m.* 1. kötet, 593. p.

sajátossága, mozzanata nem fejezhető ki, vagy legalábbis nem egyenlő intenzitással, jóllehet a jogi szabályozás szempontjából esetleg jelentős lenne, a jogi tartalmak megformálása a nyelvnek ez irányú korlátozottsága, határai folytán meghatározott, s így bizonyos lemondásokkal jár. A lényeges tehát az, hogy a jogi tudattartalmaknak a nyelvi kifejezésbe transzponálása, nyelvi megformálása, a nyelv közvetítő közegében megjelenése már mint a jogi formálás elengedhetetlen mozzanata redukciót, beszűkítést, korlátozást jelent.

Még jelentősebbek azok a lemondások, szűkítések és korlátozások, amelyek a jogi tartalomnak a nyelv közegében történő megformálásakor a jogi szabályozás tulajdonképpeni rendeltetése és eredményessége érdekében történnek. Jóllehet vizsgálódásunk középpontjában a jogi forma áll, ez nem érthető meg a jogi tudattartalommal való kapcsolata (reflexiós meghatározások), de kiváltképpen annak szem előtt tartása nélkül, amit korábban, a jog visszatükröződés jellegét figyelve, részletesen kifejtettünk s amit most röviden kénytelenek vagyunk felidézni, nevezetesen, hogy ez a jogi tudattartalom maga is visszatükröződés, a társadalmi viszonyok tudati kifejeződése. A jogi formálás során ugyanis mindenekelőtt arról van szó, hogy a jogi tartalom — bármennyire társadalmi — éppen jogi megformálása révén eltér a valóságos társadalmi viszonyoktól és azok szerkezetétől. A jogi formálás tehát mindenekelőtt a jogi tartalom olyan struktúrájának kialakítását jelenti, amely lehetővé teszi, hogy ez a tartalom a jogi szabályozásban érvényesüljön. Az objektivált jogi tartalmak felépítését, szerkezetét általában — mint arról szó volt — *legyen*-jellege jellemzi. Az a tény, hogy a jogi objektiváció nem pusztán valaminek a létét, létezését, vagy levését mondja ki, hanem azt, hogy valaminek lennie *kell*, a jogi tartalom legyenként kifejezését, legyen-struktúrában felépítését jelenti. Mégpedig *jogi* tartalomról és objektivációról lévén szó, ennek a legyen-jellegnek a sajátossága — többek között — abban van, hogy államilag érvényesíthető szankció alapozza meg. A jogi tartalomnak legyen-struktúrában felépítése és megformálása mindenekelőtt azt jelenti, hogy csak azok a társadalmi viszonyok, magatartások válhatnak a jogi objektiváció tartalmává, amelyek államilag garantált legyenként kifejezhetők, azaz amelynek megvalósulását az állam a maga jogilag meghatározott eszközeivel valóban biztosítani tudja. A jogi tartalom legyen-struktúrában megformálása továbbá rendkívüli absztrakciót és koncentrációt feltételez: elvonatkoztatást mindazoktól a társadalmi mozzanatoktól, amelyeknek a jogi tartalomba foglalása akadályozná vagy egyenesen megghiúsítaná a jogi objektiváció legyenjének érvényesülését; valamint azoknak a társadalmi relációknak, elemeknek a jogi tartalomba sűrítését, kiemelését, hangsúlyozását, amelyek a jogi objektiváció legyen-struktúrájában a jogi szabályozás eredményességét biztosítják. Egyáltalán minden formának általánosító funkciója van.¹⁵ Kiváltképpen ez a helyzet a jog esetében, amelynek uralkodó kategóriája — mint láttuk — az *általánosság*. Ez az általánosság a legszorosabban tapad a jogi tartalom legyen-struktúrában felépítéséhez, konkrét normativitásához, érvényességéhez. A jogi objektivációk általánosságának foka azonban jelentősen eltérő, olyannyira, hogy vannak jogi objektivációk, amelyek formájukat tekintve inkább a különösség körében, mások pedig kifejezetten az egyes közelében helyezkednek el. Egymáshoz viszonyítva ezek a jogi objektivációk formájuk szerint a különös vagy az egyes

¹⁵ Lukács: *A különösség mint esztétikai kategória*. Budapest 1957. 211. p.

szférájába sorolhatók, mégis a jogi forma mindegyiket valamiféle általánossággal ruházza fel. Elég csupán a legnyilvánvalóbb jogi mozzanatra, a jogi objektiváció érvényességére utalni; a jogi objektivációk érvényességének általánossága egymástól különböző. Még a jogi normákról mint legfejlettebb jog objektivációkról, amelyek magától értetődően általános érvényűek, sem mondható el az, hogy érvényességük egyenlő fokban általános. Még nagyobb a különbség érvényességük általánosságát illetően az olyan jogi objektivációk között, mint a jogi normák és a jogalkalmazási aktusok, a jogügyletek stb. Míg a jogi normák érvényessége az általános vagy a különös szférájában helyezkedik el, addig ezekhez a szerződés vagy a bírói ítélet mint jogi objektiváció érvényessége a maga konkrétságában kifejezetten egyedi, individuális. A bírói ítélet, a szerződés közvetlenül azokra a személyekre nézve érvényes, akiknek jogviszonyáról az ítélet rendelkezik, akiknek jogi kapcsolatát a szerződés rendezi. Ám ezek a jogi objektivációk normatív erejük, az általános érvényű jogi normától függőségük, annak folytán, hogy más személyekre és viszonyokra is kihathatnak, hogy érvényességüket mindenkinek el kell ismernie stb., bizonyos általánosságot hordoznak, éppen jogi formájuk következtében. A jogi normák, a jogi intézmények, a bírói ítélet, a szerződés stb. tehát jogi objektivációk, amelyek éppen formájuknál fogva, a szerint, hogy milyen legyen-struktúrájuk konkrétsága, illetve elvontsága, érvényességük általánosságának foka, jelentősen eltérnek egymástól. Ezen különbözőségük ellenére azonban a jogi objektivációk a bennük kifejeződő jogi tudattartalmak sajátos jogi megformáltsága következtében bizonyos függetlenségre tesznek szert, önállósulnak a jogi tartalmakat eddig hordozó tudattól, illetve tudattal szemben. A jogi tudattartalmaknak e jogi megformálása (legyen-struktúra, absztrakció, általánosítás stb.) révén a jogi tudat tartalma külsővé válik, eloldódik a jogtudattól, objektiválódik. A jog, a jogi szabályozás pedig csak ezen objektiválódás folytán, a jogi forma következtében kialakuló jogi objektivációban tudja megvalósítani társadalmi rendeltetését, kifejteti társadalmi rendező erejét.

A jogi tartalomnak ez a nyelv anyagában történő megformálása a különféle sajátosan *jogi* struktúrák, kategóriák és fogalmak segítségével jelenti azt az egynemű közeget, amely specifikusan a jogi objektivációra jellemző. A jogi objektivációban a legkülönfélébb társadalmi tények, viszonyok, folyamatok mindenkor olyan jogi tartalomként fejeződnek ki, amelyet ebben a sajátos egynemű közegben formáltak meg. Nem külön jogi nyelvről, jogi meta-nyelvről kell tehát beszélni, amikor a jogi objektiváció sajátos kifejeződési módjáról, formájáról van szó, hanem arról, hogy a nyelv anyagában specifikus jogi kategóriák és struktúrák jelennek meg, amelyek mint a jog sajátos egynemű közege a legintenzívebben és leghatásosabban képesek a jogi tartalmakat a társadalomba bevezetni, a jogi szabályozás voltaképpeni rendeltetését megvalósítani. Természetesen itt nem vállalkozhatunk arra, hogy a jogi tartalmaknak akár csak a legjellegzetesebb, tipikus formáit megvizsgáljuk; ez — egyebek között — az egész jogtudomány feladata. A jogi objektivációnak és a benne szerepet játszó megformálási elveknek, kategóriáknak jelentős eltéréseire azonban fel kell hívni a figyelmet. Már szóltunk arról, hogy a jogi objektivációk attól a materiától függően, amelyben kifejeződnek, tartósságukat, szilárdságukat, rögzítettségüket illetően jelentősen különböznek egymástól. Mi sem természetesebb, mint hogy a jogi tudattartalmak objektivációs fokát, fejlettségét jól mutatják azok a sajátos jogi struktúrák, kategóriák, amelyekben megformálódnak. Így például nyilvánvaló, hogy

a jogi norma mind belső felépítésében (hipotézis, diszpozíció, szankció), mind általánosságát, mind tartalmának különösségét, mind érvényességét, normativitását stb. illetően nagyban eltér a bírói ítélet konkrétságától, egyediségétől, belső struktúrájától (rendelkezés, indoklás), vagy akár a szerződés különféle formáitól. Sőt még attól függően is, hogy a jogi tartalmak melyik jogág (azaz milyen társadalmi viszonyok milyen jellegű szabályozásáról van szó) területén kerülnek megformálásra, a jogi formák, kategóriák olykor ugyanazt a társadalmi viszonyt, magatartást, folyamatot stb. szabályozva és jogilag kifejezve teljesen más képet mutatnak: például az eltulajdonítás ténye a büntetőjogban a bűncselekmény minőségében jelenik meg, a lopás kategóriájában, míg ugyanez a magatartás a polgári jogi szabályozásban a tulajdonjog sérelmét, polgári jogi jogellenességet, tulajdonjogi igény és per megala-
pozását stb. jelenti, nem is szólva a hozzájuk fűződő jogkövetkezményekről, amelyek a börtönbüntetésről, az eredeti állapot helyreállításán át a kártérítésig húzódó olyan széles skálát jelentenek, amelyek formai, kategoriális gazdagsága egészen meglepő. Hasonló formai gazdagságot mutatnak például a felelősség, a bűnösség, a helytállás, az egyes jogágak területén érvényesülő, egymástól olykor lényegesen eltérő formái. Bármennyire szürkének és száraznak tetszik is más objektívációkhoz, például az esztétikaihoz képest a jogi objektíváció egynemű közege, az mégis a formák, a fogalmak, kategóriák és a különféle struktúrák egész arzenáljával rendelkezik, természetesen mindenkor ahhoz a jogi tartalomhoz tapadva, amellyel reflexiós összefüggésben áll.

Minden bizonnyal már az eddig elmondottakból is kitűnt a megformálás, a formák, az egynemű közeg fontos szerepe a jogi objektívációban, egyáltalán abban, hogy a jog mint sajátos objektíváció létezzon, hogy a jogi szabályozás társadalmi rendeltetése megvalósuljon. Még nyilvánvalóbbá válik mindez, ha a jogi objektíváció formai mozzanatáról kifejtetteket azokkal a jogelméleti koncepciókkal szembesítjük, amelyek a jogot — megítélésünk szerint — éppen objektívációs jellegük, a jogi formák figyelmen kívül hagyása miatt vagy az ideológiai tudatban, vagy a társadalmi viszonyokban közvetlenül feloldják. Aligha árulunk el titkot, amikor e jogelméleti tendenciákat megnevezük: az ortodox *természetjogi* és az empirikus *jogszociológiai* felfogásról van itt szó. Azok a természetjogászok, akik a természetjogot valóban komolyan veszik, abban egy olyan jogot látnak, amely a pozitív jogtól függetlenül, sőt azzal szemben is fennáll és érvényes. Az ilyen természetjoggal szemben azonnal felmerül a kérdés: hol és miben jelenik meg ez a természetjog, hogyan létezik, milyen a létezési módja? Egészen konkrétan bennünket az érdekel, milyen formákban objektíválódik a természetjog. Amennyiben ugyanis csupán a mindenkori tudatban él, de nem nyilvánul meg, a társadalmi lét számára irreleváns. Természetes, hogy működése, gyakorlati hatása annak a természetjognak van, amelyik valamilyen formában objektíválódik. A pozitív jogban objektíválódó természetjogi tartalmakat nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen ezek jogi jellegét és érvényességét éppen a pozitív jogi objektíváció adja. A pozitív jogon kívül megjelenő, akár tényleges magatartásokban, folyamatokban, akár nyelvileg, szóban vagy írásban kifejeződő természetjog objektívációs jellegét azok a formák határozzák meg, amelyekben megjelenik. Korábban szoltunk arról, hogy a jogi tudattartalom objektíválódhat cselekedetekben, folyamatokban, működésben stb., de ezek az objektívációk jogi jellegét és érvényességet azáltal nyertek, hogy a meghatározott állami szervek

engedélyezték, túrték, illetve támogatták ezeket a jogi tartalmú megnyilvánulásokat. Ezért ezek mintegy a pozitív jog részeként fejtik ki hatásukat. Ám a természetjog — mint arra utaltunk — jelentőségre csak akkor tesz szert, ha nem a pozitív jog részeként, hanem azon kívül, sőt azzal szemben objektíválódik. Akár cselekedetekben, folyamatokban, akár nyelvi formában, szóban vagy írásban történjék is ez meg, ezek az objektívációs formák nem válnak jogivá, amennyiben nem — az imént vizsgált — jogi formákban fejeződnek ki. Az irodalmi vagy tudományos formában megjelenő természetjogi tudattartalom vagy akár egész természetjogi rendszer ezzel az objektíválódással lehet esztétikai, filozófiai, tudományos stb. objektíváció, de semmiképpen sem jogi, mert nem abban a struktúrában, nem azokban a kategóriákban és fogalmakban nyilvánul meg, amelyek a jog specifikumai. A döntő — természetesen — ezek érvényessége. Beszélhetünk ideológiai érvényükről, de jogi érvényességükről éppen a jogi formák (pl. sajátos legyen-jelleg, meghatározott általánosság) hiánya miatt aligha. A jogi objektíváció azért jogi, mert a jogi tudattartalmakat sajátosan megformált egynemű közegben objektíválja. Ha a jogi tudattartalmak, például természetjogi gondolatok nem ezekben a specifikus jogi formákban, hanem más objektívációs formában jelennek meg, akkor jogi jellegükről és érvényességükről nem beszélhetünk.

Hasonló a helyzet azzal az ún. empirikus szociológiai jogfelfogással is, amely a jogot az empirikus emberi magatartásokban, társadalmi viszonyokban és folyamatokban látja. A jogi tudattartalom ez esetben is megnyilvánulhat cselekedetben, szóban vagy akár írásban, ám ez a matéria, amelyben a jogi tudattartalom kifejeződik, jogilag nem formált, s akárcsak a természetjogi tudattartalom, nem a sajátos jogi egynemű közegben jelenik meg. Ilyenformán a konkrét anyagi vagy ideológiai társadalmi viszonyok, magatartások és folyamatok empirikus létezésükben egyben joginak is minősülnek, legalábbis egyes jogszociológusok szerint, függetlenül a jogi objektívációs formáktól s egyáltalán az érvényes pozitív jogtól. Lehetséges, hogy ezek a tényleges, valóságos társadalmi folyamatok meghatározott rendezettséget, szabályszerűséget és normativitást jeleznek és mutatnak, ám jogi jellegük és érvényük kétséges, még akkor is, ha valóban jogi tudattartalmakat közvetítenek. A jogi objektíváció éppen azért irányítja társadalmi rendeltetését, a társadalmi folyamatok meghatározott irányú rendezését, mert mint fejlett társadalmi objektíváció, amely — mint arról szó volt — sajátos egynemű közeggel, megformáltsággal, kategóriákkal, egyszerűen jogi formákkal rendelkezik, kiemelkedett a mindennapi élet gyakorlatából és tudatából, s mint önálló társadalmi objektíváció működik. Azok a szociológus jogelméletek, amelyek a jogot és a konkrét, empirikus társadalmi folyamatokat egybemossák, éppen a jognak ezt a specifikus objektívációs jellegét számolják fel, s azt a döntő formaadást, megformálást hagyják figyelmen kívül, amely a társadalmi-jogi tudattartalmakat valóban jogi objektívációvá alakítja.

5. A JOGI OBJEKTIVÁCIÓ LÉTMÓDJA

E fejezet bevezető fejezetéseiben, amelyek általában és elvontan a tudat és a jog kapcsolatát vázolták, exponáltuk a tudat (jogtudat) és a jog mint objektíváció közötti kétirányú viszonyt. A jogtudat és a jogi objektíváció kapcsolata mindenekelőtt azt a

folyamatot jelenti, amelyben a jogi tudattartalom sajátos jogi formákban külsővé válik, tárgyi létre tesz szert, objektíválódik. Az eddigiekben a figyelmet döntően a jogtudatnak és a jogi objektiváció összefüggésének erre az ún. alkotó oldalára fordítottuk. A jogi formában, illetve formákban előttünk áll a sajátosan objektivált jogi tudattartalom mint jogi objektiváció. Mit sem mondtunk azonban ezzel a jogi objektiváció társadalmi-történeti *létezéséről, létmódjáról*, arról, hogyan él és hat a jogi formákba öntött jogi tudattartalom a társadalomban. Ahhoz, hogy a jog mint objektiváció társadalmi-történeti létezése feltáruljon és világossá váljék, a jogi objektiváció és a jogtudat kapcsolatának másik irányát, az ún. *befogadó* viszonyt kell közelebről szemügyre venni. A jogi objektiváció és a jogtudat kétirányú kapcsolatának paradoxonát, azt, hogy a jogi objektiváció egyfelől eloldódik, kiemelkedik a jogtudattól, illetve jogtudatból, önállósul vele szemben, másfelől viszont létezése a mindenkori jogtudat függvénye, már feloldottuk azzal, hogy az alkotó és a befogadó folyamatban szerepet játszó jogtudat nem azonos. Felmerül azonban a kérdés, miért van szükség a jogi objektiváció létezéséhez — miután a jogi objektiváció létrejött — arra, hogy a jogtudat abban közreműködjék, vele sajátos kapcsolatot építsen ki. Mit jelent a jogi objektiváció sajátos létezési módja? Miért feltétele ennek a létmódnak a jogtudat közrehatása? Miben áll a jogi objektiváció létmódjának más objektivációk létezésétől eltérő sajátossága?

A kérdésekre a válasz azokból a korábbi fejtegetésekből adódik, amelyek feltárták a jogi objektiváció sajátos struktúráját, nevezetesen azt, hogy az meghatározott jogi tudattartalmakat fejez ki sajátos materiában és formákban. A jogi objektiváció — miután létrejött — eloldódik attól a jogtudattól, amit tartalmaz, e jogtudattól független, önálló jogi objektivációként létezik. A probléma magva abban van, mit jelent a jogi objektivációnak ez a létezése: pusztán annyit, hogy meghatározott materiában, például írásban s bizonyos formákban, például jogi normában (törvényben vagy rendeletben stb.) meghatározott jogi tudattartalom fejeződik ki, ez a meghatározott matéria és forma tárgyilag létezik, azt bárki láthatja, kézbe veheti, elolvashatja stb., vagy pedig valami mást, ennél sokkal többet, azt, hogy ez a tárgyiasság, ez a jogi formába öntött jogi tudattartalom sajátos módon funkcionál, hat az emberekre, a társadalomra, a mindennapi élet gyakorlatára. Nyilvánvaló, hogy az utóbbi pusztán akadémikus kérdés, hiszen az emberek, a társadalom azért alkot, hoz létre társadalmi objektivációkat, hogy azok, sajátosságuknak megfelelően, különféle hatásokat váltsanak ki az emberek, a társadalom életében. A társadalmi objektivációknak ez a befolyása, funkciója és hatása — természetesen — a legkülönfélébb lehet. Bennünket most a jogi objektiváció társadalmi folyamata érdekel. Mindjárt jó előre le kell szögezni, hogy a jogi objektiváció egyik sajátos vonása — mint arról szó volt — éppen az, hogy társadalmi hatást kétféle módon is elérhet: normatív és nem normatív ideológiaként egyaránt.¹⁶

A jogi objektiváció társadalmi funkcióját és hatását alapvetően mint *normatív* ideológia fejt ki. Ezért a jogi objektiváció társadalmi-történeti létezését mindenekelőtt mint jogi érvényességgel rendelkező jogi objektiváció létmódját vizsgáljuk meg. Van-e szerepe a jogtudatnak, ha igen, miben áll ez a jogi objektiváció érvényességét, illetve érvényesülését illetően? A tudat a jogi objektiváció befogadásában játszott

¹⁶ Ld. a II. fejt. 5. pontját.

szerepének tisztázásában alapvetően abból a marxi megállapításból kell kiindulni, amely a jog döntően gyakorlati jellegét hangsúlyozza.¹⁷ A jog ugyanis nem elméleti, nem kontemplatív, nem esztétikai, hanem alapvetően normatív, gyakorlati jellegű objektiváció, amelynek döntő funkciója meghatározott emberi, társadalmi magatartások kialakítása. A jogi objektiváció befogadó folyamatának specifikumát és egész problematikusságát — mint arról szó lesz — éppen a jognak ez a normatív gyakorlati jellege határozza meg. A vizsgálódás tárgya az a folyamat, amelyben a jogi objektiváció tudattartalmának normatív társadalmi hatása megtörténik. Arról van szó, hogy a jogi objektiváció létezéséhez mindenkor meghatározott társadalmi, ideológiai kondicionáltság szükséges. A társadalmi-ideológiai objektivációk sajátos létmódjának vizsgálatánál, kiváltképpen a tudományos és az esztétikai objektivációk létezésének elemzésénél a kutatás középpontjában általában az a kérdés áll, hogy mi a szerepe a tudatnak az objektiváció létezésében, fennmaradásában, funkciójában.¹⁸ Előre kell bocsátani, hogy a jogi objektiváció létmódjának a vizsgálatakor csak azt figyelembe venni, mi a jogtudat szerepe ebben a folyamatban, mindenképpen téves megállapításokra vezet. A jogi objektiváció létezése és létezési módja sokkal összetettebb és bonyolultabb folyamat, semhogy csupán a mindenkori jogtudat funkciója és közrehatása önmagában megmagyarázná, nem is szólva a jog — hangsúlyozott — döntően gyakorlati jellegéről. A jogi objektiváció — mint minden objektiváció — életében, létezésében, hatásában és fennmaradásában a mindenkori tudatnak, jogtudatnak igen nagy szerepe van. Csakhogy ennek a jogtudatnak a funkciója a jogi objektiváció létezésében és hatásában — a többi objektivációktól eltérően — egészen sajátos módon — a későbbieket anticipálva — kerülő úton valósul meg.

Ez egykönnyen belátható, ha a kérdést egészen kiélezetten, s a más objektivációk létezésének elemzésekor szokásos módon fogalmazzuk meg: lehet-e a jogi objektiváció normatív létezéséről szólni a mindenkori jogtudat aktív, befogadó, a jogi tartalmat újra felismerő és aktualizáló közrehatása nélkül? Él-e, létezik-e normatív az a jogi objektiváció, amelynek normatív tudattartalmát a befogadók, a jogalanyok nem ismerik fel, nem fogadják el? E kérdésekre az egyenes és egyértelmű válasz közel sem egyszerű. A jogi objektiváció normatív létezési folyamatát s a tudatnak, jogtudatnak benne játszott szerepét több szakaszra, etapra felbontva kell a problémát megvizsgálni, hogy megközelítő érvényű válaszhoz jussunk. Mindenekelőtt az egyedi jogtudat (tudat) szerepét kell szemügyre venni a jogi objektiváció normatív létezésében. Ez egészen meglepő eredménnyel jár. Míg ugyanis például az esztétikai objektiváció csak akkor él és létezik, ha esztétikai tartalmát az egyéni tudat újra felismeri, befogadja, addig a jogi objektiváció normatív létezéséről ez aligha mondható el. Gondoljunk csak a legfontosabb jogi objektivációra, a jogi normára. Nem kell különösebb éleslátás annak felismeréséhez, hogy a jogszabály attól függetlenül normatív létezik, érvényes, hogy az egyes egyén, a jogalany tudata felfogta-e annak jogi tudattartalmát vagy sem. De még a kevésbé általános, individuális jogi objektivációk, mint például a szerződés

¹⁷ Ld. Marx—Engels: *Művei* 4. kötet, Budapest 1962. 107. p.; Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*. 2. kötet, 216. p.

¹⁸ Ld. Hartmann: *Esztétika*. 139. p.; *Das Problem des geistigen Seins*. 361. stb. p., 390. stb. p.; Lukács: *Az esztétikum sajátossága*. 1. kötet, 514—516. p.

vagy a bírói ítélet érvényessége, normatív létezése sem függ azon személyek egyikének egyedi jogtudatától, az objektivációban foglalt jogi tartalmak ismerésétől vagy elismerésétől, akikre a szóban forgó jogi objektiváció vonatkozik. Nem kevésbé ez a helyzet a jogviszonyok tartalmát jelentő alanyi jogosultságok és kötelezettségek normatív létezésével sem. Ezek jó része — mint arról szó volt — olyan jogi tények hatására jön létre, amelyekben a tudatnak semmi szerepe nincs (például természeti események) és normatív létezésük is független alanyaik el- és felismerésétől. A jogi objektiváció normatív létezése tehát független az egyes egyén egyedi jogtudatától, attól, hogy az egyén felismeri és elismeri-e a szóban forgó jogi objektiváció tudattartalmát. Mi több, a jogról mint döntően gyakorlati jellegű társadalmi objektivációról lévén szó, még azt is hozzáfűzhetjük, hogy a jogi objektiváció normatív létezése az egyedi, az individuális magatartástól sem függ. Ha az egyén a jogi norma mint objektiváció tartalmával ellentétes magatartást tanúsít, ez mit sem változtat ennek a jogszabálynak az érvényességén, annak a jogi objektivációnak a normatív létezésén. Sőt a jogi objektiváció normatív tartalma éppen e jogellenes jogi tény következtében fejt majd ki sajátos normatív hatást (negatív jogkövetkezményt, szankciót stb.). Aminthogy az a tény, hogy a jogviszony alanyai nem élnek jogosultságaikkal, és nem teljesítik kötelezettségeiket, azaz nem tanúsítják a jogosultságokban és kötelezettségekben körülírt magatartásokat — mint arról szó volt — sem érinti közvetlenül az alanyi jogosultságok és kötelezettségek normativitását, legfeljebb a jogviszony alakulásának újabb fázisába jut. A jogi objektiváció normatív létezése tehát közvetlenül mind az egyes egyén egyedi jogtudatától, mind individuális magatartásától független.

Módosul a helyzet, ha a jogi objektiváció normatív létezését nem az egyes egyén egyedi jogtudatával, hanem a meghatározott általánosságú társadalmi jogtudattal való kapcsolatában vizsgáljuk. Kétségtelen, hogy a társadalmi jogtudat meghatározott általánosságú, tartós felismerése és elismerése, illetve negligálása, tagadása a jogi objektiváció normatív létezését befolyásolja. Még inkább a társadalmi magatartásnak az az általánossága, amely a jogi objektiváció tudattartalmával összhangban vagy ellentétben van. Az előbbi nyilvánvalóan erősíti, az utóbbi pedig gyengíti objektivációs létezését. Minthogy döntően gyakorlati jellegű objektivációról van szó, a társadalmi magatartás általánossága és a jogi objektiváció normatív létezése között fennálló viszonyból kell kiindulni. A jogi objektiváció normatív létezésénél jelentkező sajátosság ugyanis, hogy a jogi objektiváció normatív létezése elsősorban a társadalmi magatartás meghatározott általánosságától függ. Itt is érvényes ugyanis a marxizmus megállapítása: „nem tudják, de teszik”.¹⁹ A társadalmi jogkövetés jelentős részben anélkül megy végbe, hogy a jogkövetők tudatában lennének a jogi objektiváció normatív tartalmának.²⁰ Ekkor a társadalmi magatartás jogkövető általánossága önmagában biztosítja a jogi objektiváció normatív létezését a jogi tudattartalomnak a jogkövető magatartásban való spontán elismerésével. Aminthogy megfordítva, amikor a társadalmi magatartás általánossága tartósan szembefut (akár spontánul, akár tudatosan) a jogi objektiváció normatív létezésével, akkor a jogi objektiváció normatív létezése meggyengül, megrendül, sőt meg is szűnhet. E folyamatok —

¹⁹ Marx: *A tőke* 1. kötet, Budapest 1973. 76. p.

²⁰ Ld. Sajó: *I. m.* 30. p.

természetesen — a társadalom jogtudatának bizonyos állapotáról is képet adnak. Mind a jogi objektiváció normatív tartalmával összhangban, mind ellentétben lévő társadalmi magatartás általánosságának a jogi objektiváció normatív létezésére való hatása azonban nem képzelhető el bizonyos körben és fokban fennálló jogtudat (tudat) közreműködése nélkül. Arról van szó, hogy a jogi objektiváció normatív tartalmával (legyen az jogszabály, szerződés vagy bírói ítélet stb.) összhangban vagy ellentétben álló társadalmi magatartás általánossága csak a jog alkalmazására, végrehajtására hivatott állami szerveknek a közvetlen vagy közvetett közrehatása eredményeképpen alakulhat ki. Akár a jogi objektiváció normatív tartalmát megvalósító, akár azt mellőző általános társadalmi magatartásról legyen szó, a jogalkalmazó és végrehajtó szervek meghatározott magatartása feltételezett: vagy az a közvetett hatás, amit ezen állami szervek készsége jelent arra, hogy a jogi objektiváció normatív tartalmával ellenkező magatartásokkal szemben fellépjenek; vagy az a közvetlen befolyás, hogy az illetékes jogalkalmazó állami szervek a szóban forgó jogi objektiváció normatív tartalmát figyelmen kívül hagyják, mellőzik. Jogot alkalmazó és végrehajtó, tehát olyan tevékenységről lévén szó, amely a jogi objektiváció normatív tudattartalmát valóságos magatartásokká és viszonyokká változtatja, ez nem képzelhető el az alkalmazó és a végrehajtó személyek jogtudata, jogismerete, a jogi objektiváció normatív tartalmát elismerő vagy elutasító tudata nélkül. Ebben az értelemben és mértékben a jogi objektiváció normatív létezése a jogtudat, mégpedig az állami jogalkalmazó, végrehajtó szervek és személyek felismerésének és elismerésének, a jogi objektiváció tudattartalmát elfogadó vagy elutasító felfogásának a függvénye.

Az elmondottakat figyelembe véve, immár megfogalmazható a *szubjektum* és az *objektum* viszonyának törvénye a jogi objektivációt illetően. Arra, hogy az objektum és a szubjektum kapcsolatának a tisztázásához az objektiváció minden típusánál speciális vizsgálatokra van szükség, már N. Hartmann felhívja a figyelmet,²¹ Lukács György pedig egyenesen óva int attól, hogy az objektum és szubjektum összefüggéséről valamely sajátos objektiváció, például az esztétikum vonatkozásában megállapítottakat közvetlenül más objektivációkra nézve is érvényesnek tekintsük.²² Nyilvánvaló, hogy a különféle társadalmi-ideológiai objektivációk területén a szubjektum—objektum viszony megállapításánál sajátos, konkrét meghatározásokra és korlátozásokra van szükség. Így a jogi objektiváció esetében napnál világosabb, hogy sem az „élő szellem” hartmanni feltétlen közreműködése,²³ sem Lukács által az esztétikum vonatkozásában feltárt nincs objektum szubjektum nélkül tétel²⁴ közvetlenül és megszorítás nélkül nem állapítható meg. Rámutattunk arra, hogy a jogi objektiváció, például a jogi norma, a bírói ítélet vagy a szerződés a maga konkrét anyagában, közegében, például írásban, szóban pusztán csak egy darab papír, kötömb, hang által okozott levegőrezgés stb., s a legkevésbé sem rendelkezik normatív jogi érvényességgel, ha az e közegekben és anyagokban megfogalmazott jogi tartalmat valamilyen módon nem ismerik fel és el. Csakhogy ennek a jogi objektivációban foglalt jogi normatív tartalomnak a fel- és elismerése — mint arról szó volt — a más

²¹ Hartmann: *Das Problem des geistigen Seins*. 388. p.

²² Lukács: *I. m. 1. kötet*, 516. p.

²³ Hartmann: *I. m.* 362. stb. p.

²⁴ Lukács: *I. m. 1. kötet*, 514. p.

társadalmi objektivációk létezésétől eltérő, *sajátos* módon történik. A normatív érvényességű jogi objektiváció létmódjának döntő pontja — mint láttuk — a jogalkalmazó és a jogot végrehajtó állami szervek és személyek jogtudata, a normatív jogi tartalmak fel- és elismerése, illetve ezt — a jog döntően gyakorlatra irányultságánál fogva — sajátosan kifejező gyakorlata, konkrét társadalmi magatartása, működése. A jogalkalmazó és a jogot végrehajtó állami szerveknek ez a konkrét magatartása és működése egyfelől közvetlenül, másfelől közvetve a jogalanyok jogkövető magatartásán keresztül biztosítja és valósítja meg a jogi objektivációk normatív érvényességű létezését.

Mindebből adódik, hogy az objektum és a szubjektum a jogi objektiváció vonatkozásában fennálló viszonyának a megállapításakor a szubjektum kategóriáját *tágabb és szűkebb* értelemben foghatjuk fel. Tágabb értelemben mindazok a *gyakorlati magatartások*, amelyek a jogi objektiváció normativitásával összhangban vannak, jelenthetik a szubjektumot. Szűkebb értelemben viszont csak az a *jogtudat*, amely a jogi objektiváció normatív tartalmát fel- és elismeri. A jogi objektiváció normatív létezésének elengedhetetlen társadalmi feltétele az adekvát társadalmi magatartás általánossága,²⁵ azaz a tágabban felfogható szubjektum. Ebben az értelemben a jogi objektiváció normatív létezése vonatkozásában is megállapítható, hogy nincs objektum szubjektum nélkül. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy egyfelől ez a tágabb értelemben vett szubjektum annak a tudatnak, az *állami jogalkalmazó és végrehajtó szervek és személyek jogtudatának*, tehát a szűkebb értelemben vett, igazi szubjektumnak a függvénye. Annak ugyanis — mint arról szó volt —, hogy jogalkalmazó tevékenység és gyakorlat kialakulhasson, megvalósulhasson, elengedhetetlen feltétele a jogi objektiváció normatív tartalmának újra és újra történő fel- és elismerése. A szubjektumnak mint tudatnak ebben a voltaképpeni filozófiai és itt szűkebben felfogott értelmében tehát a normatív tartalmú jogi objektiváció vonatkozásában a nincs objektum szubjektum nélkül tétel csak azzal a jelentős megszorítással és korlátozással fogalmazható meg, hogy nincs objektum *jogalkalmazói szubjektum*, azaz az állami jogalkalmazó szerveknek és személyeknek specifikus jogtudata, a jogi objektiváció normatív tartalmát felismerése és elismerése nélkül. A félreértések elkerülése végett ehhez még csak azt kell hozzáfűzni, hogy ez esetben is a szubjektum — természetesen — nem egyéni, egyedi jogtudatot, hanem meghatározott általánosságú jogalkalmazói, társadalmi jogtudatot jelöl. Ezzel a normatív tartalmú jogi objektiváció létezése szempontjából feltétlen szubjektumnak egyik megkülönböztető sajátosságát rögzítettük, nevezetesen meghatározott *általánosságát*. Míg ugyanis akár az esztétikum, akár a tudományos objektiváció szubjektuma az individuális, egyedi tudat, addig ez a normatív tartalmú jogi objektiváció esetében nem áll fenn, mert — mint arról korábban szó volt — az egyedi jogtudat, sőt magatartás, legyen az akár az állami jogalkalmazó szerv vagy személy egyedi jogtudata és tevékenysége, a jogi objektiváció érvényességét illetően a maga közvetlenségében irreleváns.

²⁵ Ld. Kulcsár Kálmán: *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*. Budapest 1961. 108—109. p.; *A jogszociológia alapjai*. Budapest 1976. 158—164. p.; Peschka: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. 358—359. p.; *A jogszabályok elmélete*. 203—211. p. stb.

Megváltozik, mégpedig jelentősen a helyzet, ha a jogi objektivációt *nem-normatív* létezésében vizsgáljuk. Utaltunk arra, hogy a jogi objektiváció normatív és nem-normatív ideológiaként egyaránt kifejt társadalmi hatást. Aligha lehet kétséges, hogy a jogi objektiváció a társadalomban döntően mint normatív tartalmú jogi objektiváció funkcionál. Tagadhatatlan azonban, hogy a jogi objektivációk eloldódván attól a jogtudattól, amely létrehozta őket, kiemelkedvén abból, túlélék alkotóikat, s ha a normatív tartalmat és érvényességet az idők folyamán elvesztették is, továbbra is létezhetnek mint jogi objektiváció, mint meghatározott matériába és formába öntött jogi tartalom. Amíg az a matéria és közeg, az a reális képződmény fennáll, amely az *egykor normatív* jogi tartalmat hordozza, amíg ez tárgyilag meg nem semmisül, addig jogi objektivációként is létezhet, de — természetesen — mint az a korábbi fejtegetésekből minden bizonnyal kitűnt, *nem* normativitásában, *nem* jogi érvényességében. Alighanem a jogi objektivációnak éppen ez a nem-normatív létezési módja téveszti meg Hartot, amikor arra a megállapításra jut, hogy az elfogadó, az elismerő számára a régi római jog éppúgy érvényes lehet, mint a szocialista forradalomban megdöntött cári jog.²⁶ Valójában azonban az említett jogrendszerek (római, orosz) esetében nem ezek normatív érvényességéről, hanem csupán arról van szó, hogy mint jogi objektivációk, de nem normatív tartalommal, ma is léteznek. Természetesen itt sem a római vagy a cári jogi objektivációk pusztá anyagszerű tárgyiasságukban, például írásban való létezésükkel állunk szemben, hanem mint a múltból ránk maradt jogi objektivációk sajátos, nem-normatív történeti létmódjával, amely abban nyilvánul meg, hogy a megismerő, befogadó tudat számára feltárják egykor érvényes jogi tartalmukat. A jogi objektivációk — amennyiben tárgyiasságukban fennmaradnak — megőrzik múltbéli jogi tudattartalmukat. Ahhoz, hogy ez a jogi objektivációban megőrzött, de jogilag már nem érvényes tudattartalom hathasson, sőt meghatározott társadalmi-ideológiai funkciót töltsön be, a mindenkori tudat, a szubjektum aktív közreműködésére van szükség. Ekkor és ebben a nem-normatív értelemben vett jogi objektiváció esetében valóban elmondható, hogy érvényes a nincs objektum szubjektum nélkül tétel, mégpedig minden további megszorítás és korlátozás nélkül. A jogi objektiváció ugyanis nem-normatív jogi tartalmát csak a felismerő és értő tudat számára, ennek aktív közreműködésével tárja fel. A nem-normatív jogi objektiváció létezése tehát abban nyilvánul meg, hogy az egyéni tudat megismeri, érti, kifejti, magyarázza. Nem szükséges a felismerés és a megértés, tehát a befogadó tudat általánossága — bár ez is lehetséges és akkor társadalmi-ideológiai hatása, természetesen, jelentősen megnő —, hanem elegendő az egyes tudatának meghatározott aktivitása, újrafelismerése, a jogi tudattartalmat kibontó közreműködése. Enélkül viszont a nem-normatív tartalmú jogi objektiváció csak pusztá tárgyiasságában létezik, de nem mint a jogtudat objektivációja. Ennyiben a nem-normatív jogi objektiváció is „kiszolgáltatott lét”,²⁷ létezését annak a tudatnak köszönheti, amely jogi tartalmát felismeri és kibontja. A nem-normatív jogi objektivációk társadalmi-ideológiai szerepe és hatása egyáltalán nem lebecsülendő,²⁸ gondoljunk csak arra, milyen fontos feladatokat láthat el a nem-normatív jogi

²⁶ Hart, H. L. A.: *The Concept of Law*. Oxford 1970. 101, 247. p.

²⁷ Ld. Hartmann: *I. m.* 390. p.

²⁸ Ld. a *II. fejezet* 5. pontját.

objektíváció jogi tudattartalma akár a jogtudományban, kiváltképpen a jogtörténetben, a jogösszehasonlító tevékenységben vagy a jogelméletben, akár a jogalkotás, sőt a jogalkalmazás gyakorlatában is mint támogató, erősítő vagy elutasító, gyengítő argumentum.

Mind a normatív, mind a nem-normatív jogi objektíváció létezési módja tehát feltételezi a tudat, a jogtudat valamiféle közreműködését. A tudatnak, a jogtudatnak akár közvetlen, akár közvetett, kerülő úton történő aktivitása, fel- és elismerése nélkül tehát a jogi objektíváció történeti létezéséről nem beszélhetünk. Imígyen előttünk a kérdés, miben áll a tudatnak, a *jogtudatnak* ez a jogi objektíváció *történeti létezését* lehetővé tevő és biztosító *szerepe, funkciója*. Ez a közreműködés és közrehatás — mint már az eddig elmondottakból is kitűnik — nagyon eltérő lehet attól függően, hogy normatív vagy nem-normatív jogi objektíváció létmódjáról van-e szó. A már vázoltak után alkalmasint a legegyszerűbb és legkézenfekvőbb a jogtudat szerepe a *normatív jogi objektívációk* létezésében. A normatív jogi objektívációk tartalmának az állami jogalkalmazó és végrehajtó szervek részéről történő fel- és elismerését hangoztattuk, azt, hogy ezeknek a szerveknek és személyeknek az idők folyamataiban mindig újra és újra meg kell ismerkedniök a jogi objektíváció normatív tartalmával, azt értelmezniök, megvilágítaniük, kifejtteniök kell minden egyes esetben, amikor a szóban forgó jogi objektíváció gyakorlati megvalósítására, alkalmazására kerül sor, legyen az jogszabály, bírói ítélet, szerződés vagy végrendelet stb., valamint a jogi objektíváció tartalmának illetően megismerése mellett és ezzel együtt mindig újra el kell ismerniök ennek normatív létezését, ami végső soron abban fejeződik ki, hogy a jogi objektíváció normatív tartalmát realizálják. Az, amit N. Hartmann bizonyos objektívációkkal kapcsolatosan úgy fogalmaz meg, hogy ezek „elismerésért küzdenek”,²⁹ a normatív jogi objektívációkat illetően különösen érvényes. A normatív jogi objektíváció létmódja nemcsak a meg- és felismerés reflexív kerülőútját feltételezi, hanem az értékelő tudatnak, jogtudatnak a pozitív elismerését is, a jogi objektíváció érvényességének, normativitásának a fenntartását és megőrzését. Bármennyire lényeges és döntő a jogi objektíváció elismerése, hiszen enélkül egyáltalán nem szólhatunk a jogi objektíváció normatív létezéséről — az, hogy milyen tartalom válik a jogi objektívációban normatívvá, a fel- és megismerő tudatnak is függvénye. A tudatnak, a jogtudatnak ez a jogi objektíváció normatív tartalmát meg- és elismerő tevékenysége a valóságban — természetesen — aligha választható el egymástól. A tudományos elemzés számára azonban mindenképpen megkülönböztethető. A jogi objektíváció normativitásának elismerése az értékek világába vezet, azoknak a konkrét és relatív értékeknek a birodalmába, amelyek a jogi objektíváció realizálójának értékrendjét meghatározzák. Közvetve a jogalkalmazó és a jogot végrehajtó állami szervek értékelő jogtudatától, jogi értékrendjétől függ, hogy a jogi objektíváció tartalmát normatívnak tekintik-e vagy sem. Más kérdés, hogy a jogi objektívációnak milyen tartalmát ítélik érvényesnek. Mint minden társadalmi-ideológiai objektívációnak, a jogi objektívációnak a tartalmát is a befogadó, felismerő, megismerő tudat állapítja meg. Ez a befogadó tudat pedig — mint arról szó volt — nem azonos az alkotó tudattal, illetve jogtudattal. A jogi objektíváció eloldódik az alkotó jogtudattól, túléli alkotóit. A befogadó, megismerő jogtudat pedig mindig új szituációban bontja ki a

²⁹ Hartmann: *I. m.* 412. p.

jogi objektíváció normatív tartalmát. Ezáltal a jogi objektíváció — mint minden objektíváció — normatív tartalma fellazul,³⁰ deformálódik, „a szelektív megértés és a tudatos interpretáció átformálását tapasztalja”.³¹ Mindez — természetesen — a legkevésbé sem jelenti az objektívációk, így a jogi objektíváció tartalmának a befogadó, megismerő tudatban való teljes feloldását, önkényes átalakítását, átformálását. Pusztán a jogi objektíváció normatív tartalmának újrafelismeréséről, a konkrét esetben aktualizálásáról van szó, arról, hogy az adott szituációban a befogadó jogtudatban milyen tartalma bontakozik ki. De — hangsúlyozzuk — a jogi objektíváció normatív tartalmáról van szó. Arról, hogy ez a jogi tartalom mindenkor a jogi objektíváció határai között mozog, a jogi objektívációban benne foglalt, megfogalmazott tartalmat jelenti. A befogadó jogtudat nem szüntetheti meg a jogi objektíváció alapvető vonásainak konstanciáját. Az újra fel- és megismerő tudat csak a jogi objektívációnak az adott szituációban aktuális és érvényes tartalmát állapítja meg. A befogadó, fel- és megismerő jogtudatnak a normatív jogi objektívációk létezésében megnyilvánuló, imént vázolt szerepe és tevékenysége, az, hogy amikor a normatív jogi objektívációt étellel töltik fel, megállapítva annak aktuális, az adott szituációban érvényes tartalmát, akkor egyfelől a jogi objektívációnak ezt az érvényes tartalmát mindenkor az adott szituációban alakítják, formálják ki, másfelől azonban mindig a normatív jogi objektíváció alkotói által kijelölt határok között, pregnánsan igazolja az ún. jogértelmező tevékenység, akár jogi norma, akár jogügylet vagy bírói döntés értelmezéséről legyen is szó.

A jogi objektíváció normatív létezésének és sajátos befogadásának ebből a felfogásából nyilvánvalóan kitűnik, hogy a jogszabály értelmezésének mind ún. *szubjektív*, mind ún. *objektív* elméletét meghaladottnak tekintjük. Míg a szubjektív interpretációs teória — mint ismeretes — a jogértelmezés lényegét a törvényhozói akarat felderítésében látja, a törvényhozó ésszerű akaratát kutatja, a jogszabály létrejöttének körülményeiből, az akkori társadalmi, politikai, ideológiai és főként jogi helyzetből és adalékokból azt fürkészi, mit gondolhatott a törvényhozó, mi volt az akkori, ex tunc jogszabályi tartalom és értelem,³² addig az objektív értelmezési elméletek az értelmezés súlypontját a jelenre, az értelmezés időpontjára helyezik át, s nem azt kutatják, mit akart a törvényhozó, hanem azt, hogy mi a törvényben a kibocsátójának gondolataitól függetlenül, objektíve közvetített, immanens jelentés.³³ Eszerint a törvény, a jogszabály okosabb, mint alkotója, és önmagáért helytáll. Nem az a lényeges, hogy mit akart a törvényhozó, hanem az, hogy mit akar a törvény. A jogszabályértelmezés új, döntő szempontja: a célszerűség, az immanens teleológiai, valamint a mindenkori jelenre vonatkoztatottság. Érdemes megfigyelni, hogy ezekben a jogértelmezési koncepciókban hogyan keverednek a helyes és a téves gondolatok: a szubjektív teória a jogi norma tartalmát hangsúlyozza, de elfeledkezik annak

³⁰ Hartmann: *I. m.* 418. p.; Eörsi Gyula: *Összehasonlító polgári jog*. Budapest 1975. 536. p.

³¹ Hartmann: *I. m.* 413—414. p.

³² Ld. Savigny, E. C.: *System des heutigen Römischen Rechts*. I. kötet. Berlin 1840. 206—216. p.; Windscheid, B.: *Lehrbuch des Pandektenrechts*. Frankfurt am Main 1906. 52—54. p.; Bierling, E. R.: *Juristische Prinzipienlehre*. IV. kötet, Freiburg—Leipzig 1911. 257, 275, 280, 290. stb. p.

³³ Ld. Binding, K.: *Handbuch des Strafrechts*. I. kötet, Leipzig 1885. 456. p.; Kohler, J.: *Lehrbuch des bürgerlichen Rechts*. I. kötet, Berlin 1906. 125 p. stb.

formájáról s egyúttal arról is, hogy a jogszabály, miután létrejött, eloldódik alkotójától s mint jogi objektíváció saját életet él. Következésképpen nemcsak múltja van, hanem jelene is. Ezzel szemben az objektív értelmezés számára a lényegét a jogszabály formája, szövege, megjelenése adja, s azt a *hic et nunc* teleologikus, pragmatikus szempontok és igények szerint töltik meg tartalommal. Hol a tartalmon és múlton, hol a jelenen és a formán van a hangsúly, holott a jogszabály — mint arról szó volt — tartalmas forma, megformált tartalom, amelynek múltja, jelene, sőt jövője van, azaz időbeli egzisztenciája. Megítélésünk szerint a jogszabálynak mint jogi objektívációnak a felfogásából következik, hogy a jogi norma értelmezése csak akkor vezethet kielégítő eredményre, ha az imént említett társadalmi-jogi jelenségeket együttesen a jogértelmezés elengedhetetlen mozzanataiként fogjuk fel.

A jogszabályértelmezés során tehát egy pillanatilag sem téveszthetjük szem elől, hogy a jogszabály *tartalom* és *forma* elszakíthatatlan egysége. A jogszabály mint tartalmas forma, illetve megformált tartalom nem is érthető meg másként, mint formájának állandóan tartalmára, tartalmának pedig formájára való állandó vonatkoztatottságában. A jogértelmező tevékenység során a jogalkalmazó szubjektum mindenekelőtt a jogszabály formáját közelíti meg, a jogi norma formai mozzanataival ismerkedik. A jogi norma — mint ismeretes — a nyelv közegében objektívált, alá van vetve a nyelv és a grammatika általános szabályainak, sajátos a struktúrája, felépítése, amint azok a fogalmak, kategóriák is, amelyeket voltaképpen tartalmának kifejezéséhez használ. A jogszabályi tartalom csak ezekből a formákból, formai mozzanatokból, egyszerűen a szövegből ismerhető meg, ezek a jogi formák pedig jelentőséghez csak ama tartalom által jutnak, amit kifejeznek. Következésképpen a jogszabályértelmezés során akár a jogi norma formáját, külső megjelenését, sajátosan formált homogén közegét, szövegét, akár az ebben kifejezett tartalmat hanyagoljuk el, mindenképpen tévútra jutunk. A jogszabályértelmezésnek az itt és most érvényes jogszabállyal van dolga, a jogalkotó által korábban tárgyiasított és megformált, a jogalkotó tudatáról levált jogi tartalommal. A jogi normának — mint arról szó volt — ilyenképpen a kibocsátójától eloldódott, önálló élete, sajátos létezése, egzisztenciája van. A jogalkalmazói szubjektum ezzel a jogi objektívációval s nem a jogalkotói tudattartalommal kerül közvetlen érintkezésbe. Ezt a jogi objektívációt pedig formáján, szövegén keresztül kísérel meg feltárni és megérteni. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogértelmező tevékenység csak olyan tartalmat tárhat fel, amelyet a jogi norma formája, struktúrája átfog, kifejez. A jogi norma formája által megszabott kereteket és határokat a jogértelmező szubjektum nem feszítheti szét, nem lépheti át. A jogszabály szerkezetéből, felépítéséből, belső logikájából, nyelvi megformálásából eredő korlátok megszabják a jogszabályértelmezés kereteit, határait. A jogértelmező szubjektum tehát mindenkor egy megformált jogi tartalommal áll szemben. A jogi norma formai mozzanatai azonban csak egyik oldalról szabják meg a jogértelmezés határait. Nem kevésbé fontos ezeknek a jogi formáknak azt a tartalmát szem előtt tartani, amit az valójában kifejez. Bármennyire is a jogalkalmazói szubjektum befogadásától függ a jogi norma tartalma és létezése, a jogértelmezés végül is azt a jogi tartalmat világítja meg és tisztázza, amit a jogalkotó a jogi normában megfogalmazott, kifejezett. A legkevésbé sem az a helyzet, hogy a jogalkalmazó a jogértelmezés során a jogszabály formáját — mint az objektív értelmezési elmélet egyes hívei feltételezik — az adott esetben, itt és most mint üres palackot új tartalommal tölti meg. A jogi norma saját formájában saját tartalommal

rendelkezik. Ezért nem érthetünk egyet sem az objektív, sem a szubjektív jogértelmezési teóriával. Ha ugyanis az objektív jogértelmezés álláspontját fogadjuk el, akkor ez a jogalkotó által a jogszabályban kifejezett tartalom irrelevánssá válik, hiszen e teória szerint az a lényeges, hogy a jogszabályi forma hic et nunc milyen tartalom kifejezésére alkalmas. Ezzel szemben a szubjektív jogértelmezési irányzat nem vesz tudomást arról, hogy a törvényhozó akarata mint jogi tartalom objektiválódott, jogszabályi formát öltött, s így a továbbiakban nem lehet e formától, a szövegtől függetlenül a jogértelmező szubjektumnak kizárólag arra koncentrálni, vajon mi volt a jogalkotó akarata. A jogalkalmazói szubjektum a jogértelmező tevékenységgel a meghatározott jogszabályi formákba kifejezett jogi tartalom értelmét tárja fel és világítja meg. Nem a törvényhozói akaratot kutatja, hanem azt a jogi tartalmat, amit a jogi norma, a jogszabály szövege kifejez. Hogy ez a jogi tartalom nem független a jogalkotó tudatától és akaratától, az nyilvánvaló, aminthogy az is, hogy nem is azonos azzal. A jogalkotói tudat mint tartalom objektiválódásával, sajátos megformálódása folytán elválik a jogalkotói szubjektumtól, mint jogi norma önálló életet él. Már a megformálás során a jogalkotói tudattartalom több-kevesebb alakuláson, változáson megy át. A jogszabály már megjelenésekor — formállogikai értelemben — nem azonos a törvényhozó akaratával. Még inkább ez a helyzet az idő múlásával, a jogi norma mint sajátos objektiváció időbeli egzisztenciájával. Mint a jogi norma formai mozzanatai (nyelvi kifejezése, jogi kategóriák jelentésbeli alakulása), mind a jogi norma eredeti tartalma a társadalmi-jogi mozgás és változás következtében új vonásokkal gazdagodik, illetve egyes elemeit, jellegzetességeit elveszti. Ezért a jogértelmezés nem pusztán a jogszabályi formában kifejezett tartalom értelmét általában fedi fel, hanem a jogi norma *mai, jelenlegi* a mindenkori alkalmazásakor és értelmezésekor hordozott tartalmának értelmét világítja meg. Találón írja Larenz: „Aki a törvényt most értelmezi, abban korának kérdéseire is választ keres.”³⁴

Ezzel a jogszabályértelmezésnek ahhoz a kényes és sokat vitatott mozzanatához érkeztünk, hogy mi a jelentősége, befolyása az adott, elbírálandó *jogesetnek*, a jogszabályi tartalom megvilágítását, értelmezését illetően. Kétségtelen, hogy a jogi norma tartalma az adott, elbírálandó élettényállásról szerzett ismeretektől nagyban befolyásolt. A jogi norma tartalmának értelmét hic et nunc az adott, konkrét élettényállás döntően alakítja. Az elbírálandó, konkrét esetnek a jogszabályi tartalom értelmét befolyásoló szerepe és jelentősége a marxista jogelmélet számára nem új, hiszen Szabó Imre a jogszabályértelmezésről szóló monográfiájában kifejezetten hangsúlyozza, hogy a jogértelmezés „nem elvont művelet, hanem a jogalkalmazás elemeként mindig meghatározott konkrét esetekre és esettípusokra vonatkoztatott: a jogszabály tartalmát mindig az ezekhez való viszonya alapján lehet és kell megállapítani . . .”³⁵ Kulcsár Kálmán pedig a szituációnak a jogalkalmazási folyamatban megmutató jelenségét vizsgálva rámutat: „A jogalkalmazási szituáció, illetőleg azon túl a társadalmi-történeti szituáció sok tekintetben hozzájárul az alkalmazandó jogszabály értelmezéséhez . . . Nem kétséges ugyanis, hogy a jogszabály értelmezése a döntés folyamatában pragmatikus jellegű, amennyiben a jogalkalmazó

³⁴ Larenz: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. Berlin—Göttingen—Heidelberg 1960. 302. p.

³⁵ Szabó Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Budapest 1960. 224. p.

az adott jogalkalmazási szituációnak megfelelő értelmét kutatja.”³⁶ Sokkal inkább kérdéses, hogy a tényállás miként és mennyiben hat a jogalkalmazói szubjektumra, valamint a jogszabályi tartalom értelmezésére.

Megismerés és értékelés egybefonódása, elszakíthatatlan egysége az, ami a jogszabályi tartalom az adott élettényállás vonatkozásában fennálló konkrét értelmének a jogalkalmazó megállapításában döntő mozzanatként jelenik meg. A jogszabály tartalmát a jogalkalmazó az adott élettényállás konkrét mozzanatainak megismerése során, ismeretében tisztázza; a jogalkalmazói szubjektum mindenekelőtt megismeri az elbírálandó eset körülményeit, mozzanatait, jellegzetes vonásait stb. Mindez azonban nem pusztán megismerés, hanem mindenkor egyúttal a jogalkalmazó értékelése is, döntően a jogi értékelés folyamatában, az egyes élettényállásbeli mozzanatok szelektálásával, kiemelésével, hangsúlyozásával vagy elhanyagolásával, jelentéktelenként való mellőzésével történik. A jogszabályi tartalom értelmének feltárása tehát a már megismert és értékelt élettényállás, illetve egyes mozzanatai vonatkozásában megy végbe. A lényeges azonban, hogy a jogi norma tartalmát mégsem a konkrét, egyedi eset határozza meg, hanem csak azt, hogy a jogszabályban mint jogi objektivációban megjelenő jogi tartalom lehetséges értelmezései közül az adott esetben melyik releváns. Mondani sem kell, hogy a jogalkalmazói szubjektum értékrendszerének, értékválasztásának és értékalkötelezettségének milyen jelentős szerepe van ebben a jogértelmező tevékenységben. A jogszabály mint objektiváció az értelmezés során *alternatívákat* nyújt a jogalkalmazó számára, s a jogalkalmazó ezen alternatívák közül, a konkrét tényállás vonatkozásában választ a jogszabály tartalmának adott esetben lehetséges értelmei közül.

Hogyan lehetséges a jogszabály tartalmának többféle értelme? A válasz: a jogszabály tárgyi tartalma felépítésének, megszervezésének ismeretében, kiváltképpen a jogi norma tárgyiasságának *meghatározatlansága*, valamint tárgyi tartalmának *tipikussága* alapján kézenfekvő. Lényegében arról van szó, amit Kelsen a jogi norma „szándékolt meghatározatlanságaként” olyképpen fogalmaz meg, hogy a jogi norma csak „keret”, amelyen belül mind a tényállást, mind a jogkövetkezményeket illetően „az alkalmazásnak többféle lehetősége adott”.³⁷ A jogi norma relatív meghatározatlansága következtében ugyanis „állandóan kell, hogy a szabad mérlegelésnek hol nagyobb, hol kisebb játéktere maradjon...”³⁸ A jogi norma a társadalmi élet legkülönbözőbb területeit, a mindennapi élet különböző oldalait és vonatkozásait rendezve, a tárgyak, viszonylatok, magatartások és szituációk rendkívüli gazdagságával áll szemben, illetve a tárgyiasságnak ezt a rendkívüli gazdagságát fejezi ki tartalmában. A kérdés tehát a jogalkotás szempontjából az, hogyan tudja a jogi norma tartalma a tárgyiasságnak ezt a gazdagságát, amelyet szabályozó szerepe feltételez, megragadni és magában foglalni. A válasz magától értetődik: a tárgyaknak ezt az extenzív és intenzív végtelenségét a maga közvetlenségében a jogszabály tartalma nem fejezheti ki. Mint minden visszatükröződésnél, a jogi norma esetében is — mint arról szó volt — az a helyzet, hogy a sajátos visszatükröződési forma, a sajátos társadalmi

³⁶ Kulcsár Kálmán: *A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában*. In: *Társadalom, politika, jog*, Budapest 1974. 331. p.

³⁷ Kelsen: *Reine Rechtslehre*. Wien 1960. 347, 348. p.

³⁸ *Uo.* 347. p.

objektíváció specifikus elméleti és gyakorlati célja, sajátos társadalmi feladata és rendeltetése határozza meg azt, hogy a tárgyiasság végtelen gazdagságából, a tárgyak és tulajdonságaik végtelen számából melyek lesznek a jogszabály tartalmi elemeként kiválasztottak, kiemelve és meghatározottak. A tárgyak és tulajdonságaik kiválasztásának alapjául szolgáló megismerésszerű és gyakorlati cél, amelyet a tulajdonképpeni meghatározásnak szolgálnia kell, eredményezi a jogszabály formális egyneműsítő jellegét, s egyúttal azt az inkongruenciát, amely az így keletkezett objektívációs rendszer és a visszatükrözött, feldolgozott anyag között jön létre. „Az ilyen rendezési szisztéma formális zártsága inkongruens viszonyban áll ugyan a rendezendő anyaggal, mint annak visszatükröződése, mégis bizonyos időszereken lényeges mozzanatait gondolatilag és gyakorlatilag helyesen kell megragadnia ahhoz, hogy egyáltalán gyakorolhassa rendező funkcióját.”³⁹ A jogi norma tartalmában kifejeződő tárgyakat illetően is érvényesülni kell tehát a meghatározás ama jellegzetességének, hogy az illető tárgy lényeges mozzanatait megközelítőleg helyesen kell visszatükröznie. A jogszabály tartalmi mozzanataiként szereplő tárgyak meghatározásának ebből a kettős jellegéből következik, hogy a tárgyiasságnak ez a kettős meghatározása nem lehet teljes, a jogszabálynak a tárgyakat visszatükröző tartalma nem lehet adekvát. Ez nem egyszerűen ismeretelméleti korlátokból fakad, hanem főleg és elsősorban a jogi norma mint visszatükröződés sajátos társadalmi, gyakorlati céljából és rendeltetéséből. A jogi norma tartalmában megragadott tárgyiasság vonatkozásában is érvényes a meghatározásnak az az általános jellegzetessége, hogy „Minden meghatározásnak, anélkül, hogy világossága és egyértelműsége vallaná a kárát, sőt épp e veszteség ellen védelmül, a meghatározatlanság mozzanatait is tartalmaznia kell”.⁴⁰ A jogi norma tárgyiasságának ez a meghatározatlansága éppen az, ami lehetővé teszi a jogszabály központi, lényeges feladatára és rendeltetésére való koncentrációt, és mentesít a felesleges, zavaró és terhelő mozzanatoktól. A jogi norma tárgyiasságának túlzott meghatározása könnyen elvezethet a jogszabály központi, döntő feladatától és funkciójától, sőt annak akadályává válhat, míg a meghatározatlanság mozzanata a jogszabály számára sajátos mozgásteret biztosíthat.

A jogi norma tárgyi tartalmának másik sajátos vonása, amely a jogszabályi tartalom értelmének alternatív jellegét meghatározza, az, hogy — mint arról bőven volt szó — a társadalmi viszonyok, helyzetek, szituációk és magatartások a jogi normában optimális esetben mint tipikus, tehát mint olyan közbenső terület fogalmazódnak meg, „amelyben az emberek, helyzetek, tettek stb. egyediségének általánosított jelentősége összpontosul, de közben ezek egyediségét nem szünteti meg, sőt még intenzívebbé teszi”.⁴¹

Mindaz, amit a jogértelmezésről elmondottunk, pregnánsan fejeződik ki a jogértelmezés módszerében. Arról van szó, hogy a jogértelmező tevékenységnek — mint arra Szabó Imre felhívja a figyelmet⁴² — „első vagy alsó szakaszát” s „az alsó fokhoz képest *magasabb fokát*” különböztethetjük meg. A jogértelmezésnek ez az első vagy alsó szakasza az ún. nyelvtani és logikai értelmezést öleli fel. Ennek keretében

³⁹ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I. kötet, 389. p.

⁴⁰ Lukács: *Az esztétikum sajátossága*. I. kötet, 666—667. p.

⁴¹ *Uo.* 2. kötet. 281. p.

⁴² Szabó: *A jogszabályok értelmezése*. 168. p.

kerül megállapításra a normatív jogi objektiváció szótani, mondattani értelme, jelentése, valamint a logika szabályainak alkalmazásával immanens gondolati tartalma. A jogértelmezés magasabb fokát jelentő rendszertani és történeti értelmezéssel viszont a jogi objektiváció teljes vagy teljesebb normatív tartalmához jutunk. Éppen a rendszertani és a történeti értelmezés mint az értelmező tevékenység magasabb foka teszi lehetővé a jogi objektiváció szűkebb vagy tágabb normatív tartalmának megállapítását, azt, hogy a jogi objektiváció normatív tartalma az alsófokú értelmezés eredményéhez képest gazdagabbá, teljesebbé vagy szegényebbé, korlátozottabbá váljék: „Minden értelmezés megállapító, de egyben mindig kiterjesztő, illetőleg megszorító is; az elmélyültebb elemzés mindig többet tár fel a törvény tartalmára nézve, mint amennyit arról az első, felületes megismerésnél megtudtunk.”⁴³ A jogértelmezésnek ez az alsó és magasabb foka, valamint az, hogy az értelmezési folyamat egészében az értelmezés első vagy alsó szakaszában nyert tartalomhoz képest tágabb vagy szűkebb értelmezéshez jutunk, csupán annak konkrét kifejeződése, amit a normatív jogi objektivációknak a befogadó, fel- és megismerő jogtudatban feltároló tartalmáról elmondottunk. A jogértelmezés első vagy alsó foka jelenti a jogi objektiváció azon határai közt maradását, amelyek a jogi objektiváció konstanciáját alkotják: a jogi objektiváció normatív tartalmának megállapítása során a deformálás, lazítás és aktualizálás sohasem mehet túl a normatív tartalom nyelvi, logikai keretein. De ugyanakkor az értelmezés magasabb foka megnyitja a lehetőséget a jogi objektiváció újrafelismeréséhez, ahhoz, hogy aktualizált, az adott szituációban releváns, szűkebb vagy tágabb tartalma bontakozzék ki. A jogértelmezési művelet tehát jól példázza a normatív jogi objektiváció létezését, a befogadó jogtudatnak e normatív létmódjában kifejtett aktív, alakító, aktualizáló fel- és megismerő szerepét és funkcióját.

Még egyszerűbb a helyzet — mint arról szó volt — a *nem-normatív* jogi objektivációk történeti létmódját illetően. Olyan jogi objektivációkról van szó, amelyek vagy már nem rendelkeznek normativitással, érvényességgel, mint például a korábban említett római jog és cári jog, vagy nem az adott állam, ország területén, hanem azon kívül, másutt érvényesek. A lényeges az, hogy olyan jogi objektivációval állunk szemben, amely meghatározott jogi tudattartalmat olyan jogi formában foglal magában, amelynek az adott területen és időben nincs jogi érvényessége. Tekintettel arra, hogy ez a jogi objektiváció materiájában, közegében fennáll — azaz ebben a külsődlegességében nem pusztult el — felmerül a kérdés, beszélhetünk-e egyáltalán ezeknek a jogi objektivációknak a létezéséről, arról, hogy ezek mint *jogi* objektivációk léteznek. Szóltunk már arról, hogy a jogi objektiváció nemcsak mint normatív ideológia, hanem mint nem-normatív ideológia is létezik. A jogi objektiváció nem-normatív létezésében osztozik azoknak az objektivációknak a sorsában, amelyeknek a létmódja mindenkor az egyedi vagy/és társadalmi tudat felismerését, megismerését, valamiféle tudati befogadását feltételezi. A jogi objektiváció nem-normatív létezését illetően — mint láttuk — elesik a jogi objektivációk normatív létezésénél hangsúlyozott az a sajátosság, hogy a jogi objektiváció létezése nem az egyedi, hanem meghatározott általánosságú társadalmi tudathoz kötött. A nem-normatív jogi objektiváció él, létezik, ha bármikor és bárhol jogi tartalmát még valaki meg- és

⁴³ Uo. 291. p.

felismeri, illetve arra újra ráismer. A nem-normatív jogi objektiváció jogi tartalma ugyanis a befogadó tudattal való találkozásban ideológiai életre kel, hat a befogadóra, befolyásolja őt, ha nem is normatív, hanem pusztán a jogi tudati tartalom, a jogi ideológia révén. Mi több, itt nincs szükség a befogadó értékelő, elismerő, vagy elutasító tudatára, elég a meg- vagy felismerés, hiszen a jogi objektiváció normatív létezéséről nem lehet szó, még akkor sem, ha az egyén azt magára nézve érvényesnek ismeri el. Például egy kódex, amely egykor érvényes volt — mint arra Hartmann rámutat⁴⁴ — nem a törvénykönyv, a pergament stb. írásjegyeiben él, „hanem csak »általunk« állandóan közvetített az élő és az olvasásban újr felismerő szellem »számára«”. Amit azonban itt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az egyedi tudatnak ez a meg- és felismerése az egykor jogilag érvényes kódexnek pusztán ideológiai létezést, de nem jogi normatív létezést kölcsönöz. Természetesen a jogi objektiváció nem-normatív létezését előidéző meg- és felismerő tudat is feltár, értelmez, magyaráz, a nem-normatív jogi objektivációban foglalt jogi tartalmat interpretálja, mégpedig az adott szituációnak megfelelően aktualizálva annak az ideológiai funkciónak az érdekében, amelynek ellátása, betöltése végett egyáltalán nem-normatív objektivációs létezést nyert. Ez az interpretáció azonban nem jogértelmezés a szónak abban az értelmében, ahogy azt az imént a normatív jogi objektivációk vonatkozásában említettük, hiszen a jogértelmezés eredményének itt éppen az a döntő mozzanata hiányzik, hogy az jogilag érvényes.

Itt kell kitérni arra a jogirodalomban gyakran felbukkanó — megítélésünk szerint — tévedésre, amely a jogi objektivációk normatív és nem-normatív létezésének valamiféle történeti hullámvázát, azt feltételezi, hogy az egykori normatív jogi objektiváció, amely később már csak nem-normatív létezéssel rendelkezik, az idők során érvényességét tekintve újra feltámad, jogilag ismét normatívvá válik. Ezt a koncepciót a különféle jogi recepciók és adaptációk történeti tényei, valamint a más objektivációs szférákban, például az esztétikumban, az objektivációknak ténylegesen megfigyelhető időszakos elfeledése, eltűnése, majd újra feleledése, aktuálissá válása táplálja. A jogi objektivációk normatív és nem-normatív létezésének váltakozása azonban pusztán látszat, illetve más objektivációs szférákban érvényes törvényszerűségnek a jogi objektivációnak történeti létmódjára való megengedhetetlen adaptálása. A jogtörténetből közismert tény régebbi korokban vagy más államokban, országokban érvényes jogintézményeknek átvétele, adaptációja. A jogi intézmények ilyen befogadásakor, recepciójakor, adaptálásakor valóban úgy tűnik, mintha egy korábbi, vagy másutt érvényes jogi objektivációnak normatív jogi újjáéledésével, vagy legalábbis azzal találkoznánk, hogy az eddig éppíglétében, itt és most nem-normatív jogi objektiváció normatív létezésre tesz szert. Ez a látszat azonnal szertefoszlik, ha nem hagyjuk figyelmen kívül azokat a jelentős tartalmi és formai változásokat, módosulásokat, átalakulásokat, amelyek a jogi objektivációban az ilyen recepciók és adaptációk során végbemennek. Eörsi Gyula a polgári jog területén lejátszódó adaptációs és recepciók folyamatokat vizsgálva minduntalan hangsúlyozza, hogy ezekben az átvett jogintézmények módosulása, átalakulása megy végbe, „hogy az átültetett kódexek lassan, rejtetten átalakulnak”, hogy a recepció szelektál, „mazsolázik” a befogadni kívánt jogi materiát illetően, hogy végül is „A recipiált jog

⁴⁴ Hartmann: *I. m.* 387. p.

... vagy többé-kevésbé átalakul, vagy nem tud valóban érvényesülni”⁴⁵ Az immár nem-normatívvá vált, régi jogi objektiváció átvételénél, aktualizálásánál lejátszódó erre a nagy tartalmi és formai átalakulásra hívja fel a figyelmet Marx, amikor a római jogi végrendelet modern felhasználásával kapcsolatosan Lassalle-nak a következőket írja: „Bebizonyítottad, hogy a római végrendelet elsajátítása eredetileg ... félreértésen alapul. De ebből korántsem következik, hogy a végrendelet a maga modern formájában ... a félreértett római végrendelet. Ebben az esetben azt lehetne mondani, hogy valamely régebbi korszak minden vívmánya, amelyet a későbbi korszak elsajátít ... a félreértett régi ... Éppen a félreértett forma az általános és a társadalom bizonyos fejlődési fokán általános use-ra alkalmazható”.⁴⁶ Ami az adaptációs, recepciós jogi folyamatokban a nem-normatív jogi objektiváció tartalmának változását, átalakulását illeti, a lényeges itt az, hogy az átvett, recipiált jogi objektiváció tartalmának megismerése és újrafelismerése, aktualizált értelmezése immár nem a nem-normatív jogi objektiváció határai között megy végbe, hanem messze túllép azokon — mint Marx írja — egészen a „félreértésig”. Mi több, ez a „félreértés” a jogi objektiváció konstanciájának megbontása, kereteinek széttorése az általános az adaptációs és recepciós folyamatokban. Ilyeténképpen csupán a tartalmi átalakulásokat, módosulásokat tekintve nem lehet szó arról, hogy az eddig nem-normatív jogi objektiváció normatív létezésre tesz szert. Mert az a jogi tartalom, amely a recepciós, adaptációs tevékenység eredményeként normatív jogi objektivációvá vált, közel sem a nem-normatív jogi objektiváció tartalma, hanem annak határait messze átlépte. Így nem a nem-normatív jogi objektiváció normatív létrebredéséről, normatív újjáéledéséről van szó, hanem új normatív jogi objektiváció kialakításáról és létezéséről. A nem-normatív jogi objektiváció tartalmának ebben a „félreértésében”, átértelmezésében tévedés lenne valamiféle megengedhetetlen önkényt vagy túlzást látni: „A múlt átértelmezését elsődlegesen a jelen szükségletei váltják ki ... az dönt, hogy a konkrét társadalmi érdekek harcában résztvevő egyik eredő nézőpontjából a konkrét meglévő körülmények között mi alkalmazható időszerűen.”⁴⁷

De még ha az adaptációk és recepciók során a nem-normatív jogi objektiváció tartalmának aktualizálása és átértelmezése nem menne is túl a jogi objektiváció keretein, akkor sem lehet a nem-normatív jogi objektiváció normativitásának feledéséről, normatív létezésre ébredéséről beszélni. Az adaptációban, a recepcióban ugyanis a nem-normatív jogi objektiváció tartalma sohasem immár nem-normatív formájában, hanem új, az adaptáció és a recepció helyén és idején, itt és most kialakított jogi formában, mégpedig jogi érvényességgel rendelkező formában jelenik meg. Ez a jogi formaváltozás a jogforrási formáktól kezdve a legkülönbözőbb jogintézményi formákig, jogi fogalmakig és kategóriákig bezárólag szükségképpen lejátszódik, mert a jogi tartalom gyakorlativá válásához mindenkor egy sajátos egynemű jogi közegre van szükség, amely saját, immanens kritériumokkal s ezek sajátos benső ellentmondásmentes rendszerével rendelkezik. A jogi objektivációk — mint arról szó volt — meghatározott jogi tudattartalomnak a külsővé válásai, objektiválódásai. Az objektivációk, így a jogi objektivációk létezéséhez nemcsak

⁴⁵ Eörsi: *I. m.* 181., 535., 537. p.

⁴⁶ Marx—Engels: *Művei.* 30. kötet, Budapest 1973. 586. p.

⁴⁷ Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról.* I. kötet, 390. p.

alkotó, hanem befogadó tudatra is szükség van, amelyek szükségképpen elválnak egymástól. A jogi adaptációk és reflexiók esetén kialakuló normatív jogi objektívációknál nemcsak azt kell meglátni, hogy az alkotó és a befogadó tudat eltér egymástól, hanem azt is, hogy a nem-normatív jogi objektívációt s a normatív jogi objektívációt alkotó tudatok is különbözőek, mi több, a normatív jogi objektívációt kibocsátó tudat nem egyszerűen és közvetlenül a nem-normatív objektíváció megismerése és újrafelismerése, illetve elismerése, hanem mind jogi tartalmának, mind jogi formájának kialakításakor egyfelől túlmegy a nem-normatív jogi objektíváció határain, másfelől attól eltérő, új normatív jogi formát hoz létre. Következésképpen a jogi recepciók és adaptációk jogtörténeti tényei és tapasztalatai egyáltalán nem amellett szólnak, hogy a jogi objektívációk történeti létmódjában a nem-normatív és a normatív jogi létezés váltakozó hullámmozgása megy végbe.

Éppen ez a tény pedig a legmesszebbmenőkig ellene mond annak a jogelméleti és jogfilozófiai kísérletnek, amely a más társadalmi objektívációs szférákban megfigyelhető törvényszerűségnek — amely szerint a társadalmi objektívációk létezésében bizonyos váltakozó hullámmozgás, olykor feledésbe merülés, vagy újjáéledés megy végbe — az érvényét a jogi objektívációk történeti létmódjára is kiterjeszteni akarja. Talán nem tévedünk, amikor a jogi objektívációnak egyik sajátosságát, amely a más társadalmi objektívációktól megkülönbözteti, abban látjuk, hogy történeti létmódjában a feledésnek és az újrafeléledésnek ez a váltakozó hullámmozgása csak a normatív jogi objektívációk létén belül figyelhető meg, egyfelől abban, hogy a normatív jogi objektíváció — jóllehet normativitását megőrzi — a jogot alkalmazók és végrehajtók tudatában és magatartásában esetleg huzamos időn keresztül nem talál befogadásra, mert társadalmilag nincs rá szükség; másfelől abban, hogy a normatív jogi objektíváció társadalmi feltételeinek megváltozásával vagy megszűnésével elveszti jogi érvényességét, normativitását s mint nem-normatív jogi objektíváció (pl. jogtörténeti tény) él tovább. De semmiképpen sem lehet szó arról, hogy a jogi objektíváció nem-normatív létezését az újrafelismerő és elismerő befogadó jogtudat normatív létezéssé változtassa. Nem-normatív jogi tartalmak átvétele, módosítása, aktualizálása lehetséges, de normatívvá ezek csupán az új normatív jogi forma révén válnak, ami viszont nem a nem-normatív jogi objektíváció normatívvá válását, hanem új normatív jogi objektíváció létezését jelenti.

6. JOGI OBJEKTÍVÁCIÓ ÉS ÉRTÉK

A jogi objektívációk történeti létmódjában a normatív és nem-normatív jogi objektíváció — imént vázolt — váltakozó hullámmozgását feltételező szemlélet az egyik tápláló ideológiai gyökere annak a — megítélésünk szerint ugyancsak téves — jogelméleti koncepciónak is, amely a jog értékjellegét vizsgálva a jogban valamiféle érték hullámmozgást vél felfedezni. Ez a jogi érték hullámmozgás — állítólag — abban nyilvánul meg, hogy a jognak bizonyos tartalmi és formai elemei a történelem menetében hol jogrendszerek részeivé válnak, hol hosszú időre feledésbe merülnek, hogy majd ismét feléledjenek, és valamely jogrendszer vagy jogi objektíváció mozzanataként jelenjenek meg. Értékjellegük — e koncepció szerint — éppen ebben a hullámmozgás tartósságukban, hosszú időn keresztül rejtve vagy nyíltan történő megőrződésükben van. Csakhogy ez

a jogi értékfelfogás figyelmen kívül hagyja, hogy a jog maga is komplexus és a szélesebb társadalmi totalitás része, minek folytán az ilyen megmaradó, újjáéledő, akár tartalmi, akár formai elemek az adott mindenkori jogi komplexuson és társadalmi léten belül mindig új és más társadalmi, jogi és ideológiai funkciót töltenek be. Ez a társadalmi, ideológiai és jogi funkcióváltozás pedig kétségbe vonja a mindenkori értékjellegét, vagy legalábbis értékrelativizmust feltételez. Ilyenformán azonban ezek az eltűnő és újjáéledő tartalmi és formai jogi mozzanatok a különböző társadalmi formációkban és jogrendszerekben egymástól olykor lényegesen eltérő szerepet töltenek be, jelleget öltönek (pl. ugyanaz a jogi objektivációs elem egyaránt része lehet a liberálkapitalista és a fasiszta berendezkedésű társadalom jogrendszerének). Ha a tartós objektivációs létezés — mint azt a költői sorok: „Ami ismétlődik, az az érték”; „Érték az, ami tartós” (Páskándi Géza: *Az érték lombhullása*), feltételezik — önmagában érték, akkor — természetesen — ezek a tartalmi vagy formai objektivációs jogi mozzanatok értéknek minősülnek. Ha viszont nem hagyjuk figyelmen kívül konkrét történeti-társadalmi szerepüket, funkciójukat és hatásukat, akkor ezeknek a jogi objektivációs elemeknek az értéke meglehetősen változó. De természetesen csak akkor, ha egyetlen, egységes és ennyiben abszolút jellegű értékmérőt feltételezünk. Egy ilyen értékmérő alkalmazásával ugyanis hamarosan kiderül, hogy azok a jogi objektivációs mozzanatok, amelyek az egyik társadalmi-történeti szituációban és jogrendszerben — az értékmérő viszonylatában — pozitívnak bizonyulnak, a másik társadalmi-jogi szisztémában negatív szerepet töltenek be.

A jogi objektiváció és az érték kapcsolata — természetesen — meglehetősen bonyolult. Arról van szó, hogy a társadalmi lét gyakorlata a maga közvetlenségében a szubjektív egyedi értékek és értékelések pluralizmusát és konfliktusát mutatja. Az emberek konkrét gyakorlati tevékenységük és állásfoglalásaik során a legkülönfélébb értékeket realizálják, egymással konfliktusban lévő értékeket valósítanak meg. A társadalmi gyakorlat egyedi, szubjektív értékeinek és értékeléseinek ez a közvetlen jelenségvilága azonban — mint ezt Max Weber is hangsúlyozza⁴⁸ — nem azonos az értékkel magával mint olyannal. De a szubjektív értékek és értékelések világa, valamint az érték mint olyan ugyanakkor nem is szakíthatók el egymástól, mert olyan reflexiós viszonyban, összefüggésben állanak egymással, hogy egyik a másik nélkül nem létezhet. Az emberek társadalmi gyakorlata, konkrét választásai, döntései, teleologikus tételezései ugyanis mindig értékmegvalósítások, ám ez a legkevésbé sem jelenti azt, hogy az érték mint olyan az egyedi, konkrét, szubjektív értékek és értékelések pusztá összegezése, eredményei. Az érték létezése nem választható el megvalósítása alternatíváitól, ha az már nem is állítható, hogy az érték ezeknek az alternatív, értékelő döntéseknek és cselekedeteknek egyszerű összegezése. E meglehetősen bonyolult és sokrétű összefüggés megértésének kulcsa nyilván abban a társadalomontológiai sajátosságban van, „hogy a szociális képződmények és folyamatok egyidejűleg függőek és függetlenek maradtak az egyedi aktusoktól, amelyek közvetlenül előidéztek és továbbviszik őket”.⁴⁹

Nincs ez másként az értékkel és a konkrét, egyedi, szubjektív és relatív értékválasztásokkal, értékpreferenciákkal, értéktételezésekkel sem. Joggal merül fel

⁴⁸ Weber, M.: *Állam, politika, tudomány*. Budapest 1970. 92—93. p.

⁴⁹ Lukács: *I. m. I. kötet*, 345—346. p.

tehát a kérdés, mi dönti el, hogy a konkrét, egyedi, szubjektív és relatív értékek és értékelések tömegében valójában melyek bizonyulnak igazi értéknek s melyek pusztán látszanak annak. Mi az érték valóságos ontológiai eredete és forrása? Negatív máris jeleztük, hogy az érték nem a konkrét értékelések, értékpreferenciák és választások pusztá összegezése, valamiféle szintézise. Inkább arról van szó, hogy ezekben a konkrét, szubjektív és relatív értékekben és értékelésekben mindenkor egy objektív tendencia figyelhető meg. Ez a konkrét értékválasztásokban és preferenciákban kialakuló objektív tendencia — amely végül is az értékmegvalósítást jelenti — a konkrét alternatív döntések és választások mozgásterét meghatározó társadalmi feltételektől, folyamatoktól és ezek szakadatlan változásának irányától függ: „... minden gyakorlati tételezés — pozitív vagy negatív módon — értékre tör, ami azt a látszatot keltheti, mintha maguk az értékek csak e műveletek társadalmi szintézisei volnának. Csak annyi igaz ebből, hogy az értékek nem juthatnának a társadalomban létszerű jelentőségre, ha nem válnának szükségképpen ilyen tételezések tárgyává. Az értékmegvalósításnak ez a feltétele azonban nem azonos egyszerűen az érték ontológiai eredetével. Az eredet igazi forrása inkább annak a társadalmi létnek a szakadatlan szerkezeti változása, amelyből közvetlenül fakadnak az értékmegvalósító tételezések.”⁵⁰ Az tehát nem a konkrét, egyedi, szubjektív és relatív értéktételezésekől fakad, hanem abból az objektív társadalmi valóságból, amelynek szakadatlan mozgásában az emberi nem mint szubsztancia bontakozik ki.

Az ember Marx által feltárt nembeliségének mint a szakadatlanul változó társadalmi viszonyok szubsztancialitásának az értékkel, illetve a konkrét értékpreferenciákkal és értéktételezésekkel való kapcsolata olyan mozzanat, amelynek megértése nélkül a jogi objektiváció és az érték viszonya sem világítható meg. A társadalmi viszonyok állandó változásának és alakulásának folyamatában az ember nembeli lényege, nembeli erői és sajátosságai bontakoznak ki, valósulnak meg és teljesednek ki — természetesen a legkevésbé sem töretlen egyenesvonalúsággal, hanem az egyenlőtlen fejlődés visszaesésekkel és megtorpanásokkal színezett kerülő útján — mint a társadalmi lét szubsztancialitása. A marxista társadalomontológia — mint ismeretes — a statikus szubsztancia fogalmat dinamikussal váltja fel azzal, hogy „a megmaradót a valóság reális komplexusaiban folyamatosan megőrződő, megújuló, kibontakozó tényezőnek”⁵¹ fogja fel. A szubsztancialitásnak ebben az értelmében tárgyalja Marx az ember nembeliségét, nembeli lényegi erőit is.⁵² Ilyeténképpen az emberi nem a legkevésbé sem azonos az „általános emberi” statikus és történetietlen kategóriájával, hanem olyan jelenség, amely egyfelől szakadatlanul változik, másfelől a legszorosabb kapcsolatban van az egyénnel, az egyedi tettekkel és gondolatokkal: „Amit Marx mond nemnek, társadalmilag-történelmileg szakadatlanul változik... , a nem tehát szubjektíve és objektíve egyaránt szakadatlanul egy folyamat közepén foglal helyet, a nagyobb vagy kisebb, többé-kevésbé természeti vagy magasabbrendűen szervezett emberi közösségek kölcsönhatásainak sohasem változatlan eredménye, ahol közrejátszanak — a végeredményt módosítva, azt alakítva — az összes egyedek tettei, gondolatai, érzései, amelyek mind idetorkollnak.”⁵³ Mindez tulajdonképpen

⁵⁰ *Uo.* II. kötet, 96. p.

⁵¹ *Uo.* I. kötet, 341. p.

⁵² Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* 78. stb. p.

⁵³ Lukács: *Az esztétikum sajátossága.* I. kötet, 530. p.

problémánk, az értékek, értékelések és az érték mint olyan összefüggését, illetve ontológiai eredetét illetően annyit jelent, hogy azok a konkrét, egyedi szubjektív és relatív értéktételezések, értékválasztások és értékpreferenciák bizonyulnak valóságos értéknek, amelyek a szubsztancialitás iménti értelmében vett emberi nem lényegének kibontakozási folyamatában alkotó mozzanatként vesznek részt. Az alternatív döntések és választások — jöllehet mindig értékre irányulnak — csak akkor minősülnek igazi értéknek, ha az ember nembeli lényegének kibontakozásához és megvalósításához járulnak hozzá: „A szubsztancia folyamatossága a társadalmi létben az embernek, fejlődésének, problematikájának, alternatíváinak a folyamatossága. És ha egy érték a maga realitásában, a maga konkrét megvalósulásában beépül ebbe a folyamatba, hatékony alkotó elemévé válik, akkor ezzel és ebben magának az értéknek a szubsztancialitása, lényege és hatékonysága őrződik meg. Ez világosan megmutatkozik az igazi értékek — persze nem abszolút, hanem társadalmi-történelmi — állandóságában.”⁵⁴

Tulajdonképpen témánkra, a jogi objektiváció és az érték viszonyára, egyáltalán a jogi értékekre és a jogi objektiváció értékjellegére konkretizálva, mindezekelőtt azt jelenti, hogy bármely jogi objektivációnak értékjellege mindenkor csak társadalmi-történelmi konkrétságában s a társadalmi lét komplexitásának és komplexusainak totalitásában érthető meg és dönthető el. A jogi folyamatok mint másodlagos teleologikus tételezések — mint arról szó volt — még fokozottabban alternatív jellegűek, mint a munkát jellemző teleologikus tételezések. A konkrét jogi döntések, megoldások, határozatok alternatív megalapozottságuknál fogva mindenkor értékeléseket tartalmaznak, értéktételezések és értékpreferenciák eredményei, s mint ilyenek a konkrét, egyedi, szubjektív és relatív társadalmi értéktételezések és értékválasztások körében helyezkednek el. Lévéen a jog sajátos társadalmi objektiváció, ezek a konkrét jogi értéktételezések és értékpreferenciák — mint arról szó volt — a társadalmi-történelmi fejlődés folyamatosságában objektivációs formát öltenek, tárgyiasulnak, s így általánosodva vagy általánosítva mint jogi értékek, a jog értékei jelennek meg. Gondoljunk csak arra, hogy a jognak olyan sajátosságai és intézményei, mint a biztonság, törvényesség, igazságosság stb. gyakran mint a jog elvont értékei, mint „a jogi értékek” szerepelnek. Hogy ezekben az esetekben valóban a jog világában specifikusan jelentkező értéktételezésekről, értékválasztásokról van szó, az aligha lehet kétséges. De, hogy a jognak ezek a konkrét, relatív és szubjektív értékek szintjén elhelyezkedő értékpreferenciái történelmi konkrétságukban valóban értéket testesítenek-e meg, értékmegvalósítások-e, az mindenkor attól függ, hogy az adott társadalmi-történelmi totalításban a számos közvetítő mozzanaton keresztül végül is beépülnek-e a társadalmi-történelmi folyamat szubsztancialitásába, az ember nembeli lényegének szakadatlan kibontakozásába. Mindezek alapján a jogi objektiváció és az érték viszonyának lényegét abban fogalmazhatjuk meg, hogy a jogi objektivációk mint sajátos jogi preferenciák és értékválasztások gyűjtőmedencéje, értékjelenségek, értékhordozó jelenségek, amelyeknek érték volta, értékmegvalósítása a társadalmi lét szubsztancialitásához való viszonyától függ.

⁵⁴ Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I. kötet, 414. p.

NÉVMUTATÓ

- Albertus Magnus 9
Aquinói Tamás 9
Arisztotelész 9
- Bierling, E. R. 146
Binding, K. 146
Bodenheimer, E. 113
- Cossio, C. 13
- Engels, F. 21, 27, 28, 37, 58, 60, 62, 84, 88, 92, 97,
111, 116, 140, 153
Eörsi Gy. 17, 45, 57, 153
Eörsi I. 16
- Fechner, E. 7, 13, 14, 15
Fehér F. 70
- Geiger, Th. 117
Goethe, J. W. 132
Goldschmidt, W. 117
- Hart, H. L. A. 60, 117, 144
Hartmann, N. 14, 18, 127, 132, 140, 142, 144, 145,
146, 152
Hegel, G. F. W. 39, 73, 74, 76, 83, 84, 87, 88, 97, 102,
105
Heidegger, M. 9, 10, 12, 15
Heller Á. 70, 103
Hobbes, Th. 116
- Jhering, R. 35
- Kant, I. 105
Kaufmann, A. 7, 12, 13, 91, 94, 97, 100, 117
Kelsen, H. 8, 9, 106, 113, 118, 119, 149
Knapp, V. 124
Kohler, J. 146
Kulcsár K. 119, 143, 149
- Larenz, K. 7, 75, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 98, 117,
148
- Lassalle, F. 153
Lenin, V. I. 26, 71, 73, 98, 106, 116
Loeser, F. 100
Lukács Gy. 8, 9, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 29,
30, 31, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 58, 59, 61, 63, 64,
67, 68, 69, 70, 73, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 88,
89, 91, 92, 93, 101, 102, 105, 112, 123, 125, 127,
132, 134, 135, 140, 142, 150, 153, 155, 156, 157
- Maihofer, W. 7, 10, 11, 12
Marcic, R. 9, 10, 12, 13
Márkus Gy. 70
Marx, K. 20, 21, 25, 27, 28, 58, 62, 73, 78, 84, 88,
92, 100, 104, 111, 112, 115, 116, 134, 140, 141,
153, 156
Merkl, A. 117
- Németh L. 40
- Páskándi G. 155
Peschka V. 16, 17, 23, 46, 52, 54, 79, 99, 101, 102,
107, 111, 113, 118, 123, 128, 143
- Radbruch, G. L. 100
- Sajó A. 124, 140
Samu M. 24
Savigny, F. C. 146
Schiller, F. 119
Stammler, R. 41
- Szabó I. 53, 63, 124, 148, 150
- Talleyrand, Ch. M. 116
- Vajda M. 14, 70
Varga Cs. 17
- Weber, M. 40, 115, 155
Windscheid, B. 146

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Felelős szerkesztő: Baik Éva

Műszaki szerkesztő: Karázi Ferencné

A fedélterv Novák Henrik munkája

Terjedelem: 14,3 (A/5) ív

88.16821 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

A JOG SAJÁTOS SÁGA

A mű az általános filozófiai kategóriáknak a jog világában való sajátos megjelenését vizsgálja. Ennek során mindenekelőtt arra a kérdésre ad tagadó választ, hogy lehet-e a jognak külön ontológiája. Ezért a jog társadalomontológiai elemzése során a jognak azokat a sajátosságait kutatja és tárja fel, amelyek a jogot mint társadalmi-ideológiai objektívációt az egyéb objektívációktól megkülönböztetik. Minthogy a tanulmány a jogot döntően társadalmi jelenséggént fogja fel, megkísérli elhelyezni a társadalmi totalitásban és tisztázni a jog és a társadalmi viszonyok, valamint a jogszabály és a jogviszony kapcsolatát. Ennek a vizsgálódásnak egyik eredménye, hogy a jog nem más, mint a társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése. Ennek a jogi visszatükrözőedésnek a specifikumait azzal mutatja fel, hogy a jogi visszatükrözőedésben milyen sajátosságokkal rendelkeznek az olyan kategóriák, mint az egyediség, a különösség, az általános, a típus, a tartalom és a forma stb. Végül a monográfia a joggal mint társadalmi-ideológiai objektívációval foglalkozik, feltárva a jog és a tudat kapcsolatának sajátos megnyilvánulásait, egyáltalán a jogi forma jelentőségét, valamint a jogi objektívációval kapcsolatos értékproblémákat. A mű érdeklődésre tarthat számot a jogtudomány, a filozófia és a jogszociológia művelőinek körében.

ISBN 963 05 4718 X

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST